

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Рєєнт О.П., Сердюк О.В.

**ТОРГОВЕЛЬНИЙ БАЛАНС УКРАЇНИ
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Київ – 2018

УДК 338.45+63(477) «XIX/XX ст.»

*Друкується за рішенням Вченої ради Інституту історії України
НАН України (Протокол № 6 від 26. 06. 2018)*

Відповідальний редактор: Смолій В.А.

Реєнт О.П., Сердюк О.В.

**Торговельний баланс України на початку XX ст.: Монографія. – К.:
Ін-т історії України НАН України, 2018. – 237 с.**

Основу монографії становить широкий аналіз промислової та сільськогосподарської бази українського експорту на початку XX ст., висвітлення ролі України на світовому товарному ринку, що має першорядне значення для визначення тогочасного українського торговельного балансу в умовах Російської імперії.

Видання адресоване широкому колу читачів: дослідникам історії України XIX – поч. XX ст., професорсько-викладацькому складу вищої школи, науковцям, студентам, краєзнавцям й усім, хто цікавиться економічною історією України.

Автори монографії Реєнт Олександр Петрович та Сердюк Олександр Васильович – українські історики, які протягом останніх 15 років опублікували спільні монографії: «Перша світова війна і Україна» – Київ: Генеза, 2004. – 480 с.; «Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)» – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с. та спільні розділи з соціально-економічного становища українського соціуму у книзі «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна». Кн. I. Історичні нариси. – К., ТОВ «Видавництво “КЛІО”». – 2014. – 784 с.

ISBN 978-966-02-8569-9

© Реєнт О.П., Сердюк О.В., 2018
© Інститут історії України
НАН України, 2018

З М І С Т

Вступ	4
Розділ І	
ПРОМИСЛОВА БАЗА УКРАЇНСЬКОГО ЕКСПОРТУ	14
Розділ ІІ	
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОГО ЕКСПОРТУ	47
Розділ ІІІ	
ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.....	102
Розділ ІV	
СВІТОВИЙ РИНОК І ЦІНИ НА ПРОДУКЦІЮ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	173
Висновки	234

ВСТУП

Кінець XIX – початок XX ст. ознаменувалися новими тенденціями в розвитку міжнародних економічних відносин, що призвело до виникнення єдиного міжконтинентального торговельного простору, формування світового товарного ринку. У країнах розвинутого капіталізму було збудовано розгалужені залізничні та шосейні мережі. Швидкими темпами розвивалося морське суднобудування, що забезпечило перевезення товарів у великих обсягах на далекі відстані. На службу комерційним інтересам було поставлено телеграф і телефон. Розширення засобів і шляхів сполучення надзвичайно вплинуло на характер міжнародної торгівлі, яка стала спроможною задовольняти потреби не тільки привілейованої верхівки, а й широких верств тогочасного суспільства¹. Разом з тим рельєфно проявилася «тісна економічна залежність країн одна від одної та від усього світового господарства»², хоча великі держави і далі прагнули «захистити свої інтереси в межах світового господарства»³.

Щоб підтвердити цю думку, відзначимо, що найпрогресивнішою країною в XIX ст. була Великобританія. Але навіть вона, маючи розкидані по всій планеті неосяжні колонії, не змогла б розвинути свою промисловість, якби не отримувала необхідну сировину і продовольство з інших країн. У 1912 р. на ринки Великобританії надійшло майже стільки різноманітної продукції, скільки з усіх її колоніальних володінь разом узятих. Її ввезення із США досягло цінності у 135 млн фунтів стерлінгів, а з усіх британських колоній – 186 млн. У 1907 р. Англія

¹ Каутский К. Объединение средней Европы. – Москва, 1916. – С. 28.

² Его же. Средняя Европа. – Москва, 1916. – С. V.

³ Его же. Указ. соч. – С. 26.

отримала сировини на 204 млн фунтів стерлінгів, а зі своїх колоніальних володінь – тільки на 58 млн⁴. Отже чим масштабнішою була торгівля країни, тим більше вона, із погляду сировини та збуту промислових товарів, залежала від інших держав і територій.

Міжнародний торговельний обмін поєднав певною мірою економіки окремих країн в єдине світове господарство. На цій основі постав товарообмін промислово розвинених держав із країнами аграрного капіталізму. До останніх відносилася й Російська імперія, у складі якої перебували землі Наддніпрянської України. Участь Росії в міжнародному поділі праці виражалася переважно в експорті у величезних обсягах сільськогосподарської продукції, особливо зернових культур, до країн Західної й Центральної Європи, а з останніх імпортувалися машини, апарати та різноманітна сировина, необхідна для розвитку продуктивних сил – паливо, кольорові метали тощо. Отже поглиблення міжнародного поділу праці між країнами промислового й аграрного капіталізму призвело до створення наприкінці XIX – на початку XX ст. інтегрованої системи світового господарства.

Через низький рівень агрокультури врожайність зернових та інших сільськогосподарських культур у Російській імперії надто коливалася, що відповідно впливало на щорічні обсяги експорту. Та все ж загальна грошова сума вивозу товарів на зовнішні ринки значно перевищувала суму ввезення і тим самим створювала солідний позитивний торговельний баланс. Зокрема за п'ятиліття 1902–1906 рр. він становив у середньому 334 млн руб., за п'ятиліття 1907–1911 рр. – 321,4 млн руб., за 1911 р. – 429,7 млн руб., за 1912 р. – 347 млн руб.⁵ Ледве чи не всю частку позитивного торгівельного сальдо було одержано завдяки вивозу на зовнішні ринки сільськогосподарської продукції – збіжжя, продуктів тваринництва і птахівництва, цукру, деревини,

⁴ *Его же.* Национальное государство, империалистическое государство и союз государств. – Изд. 2. – Москва, 1917. – С. 84.

⁵ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. Часть I. – Санкт-Петербург, 1913. – С. I.

тютюну, хмелю, олійних культур та деякого стримування ввезення імпортованих товарів. У загальній сумі середньорічного експорту за п'ятиліття 1909–1913 рр. 1501,4 млн руб. на долю сільського господарства припадало, враховуючи і продукцію лісівництва, 89,3%, або майже 9/10 від усього вивозу⁶. Виручена валюта забезпечувала стабільність фінансової системи в умовах, коли борги Російської імперії обчислювалися колосальною для того часу сумою, що перевищувала 9 млрд руб. Країна виплачувала щорічно іноземним кредиторам близько 450 млн руб золотом. Ці втрати покривалися видобутком золота – на суму 40 млн руб. щорічно, митними зборами, які сягали 160 млн руб., а найбільше – перевищенням експорту над імпортом⁷.

Надзвичайно щедрі врожаї на теренах України та ряду інших регіонів Російської імперії в 1909–1910 рр. сприяли різкому збільшенню експорту зернових та інших сільськогосподарських культур. Унаслідок цього позитивний торговельний баланс по європейському кордону зріс до небувалого раніше показника – 578 млн руб. Це стабілізувало внутрішній ринок і зміцнило позиції рубля за кордоном⁸. Представник Всеросійського об'єднання промисловців і торговців барон Г. Майдель у зв'язку з цим визнав, що розрахунковий баланс країни «тримається на вивозі зернових продуктів»⁹.

Проте після 1911 р. ситуація щодо торговельного балансу почала погіршуватися. У тому році колосальні обсяги зернового експорту продовжувалися тільки завдяки великим запасам збіжжя накопиченим і невивезеним упродовж попереднього року. До того ж у роки, що передували Першій світовій війні, різко зросли витрати на переозброєння армії і флоту, що призвело до збільшення обсягу імпорту устаткування й сировини для оборонної промисловості. Водночас ускладнилася кон'юнк-

⁶ Ден В.Э. Положение России в мировом хозяйстве: Анализ русского экспорта до войны: Статистический очерк. – Петроград, 1922. – С. 42.

⁷ Русский экспорт. – 1912. – № 3. – С. 129.

⁸ Див.: Горно-заводское дело. – 1910. – № 11. – С. 377.

⁹ Промышленность и торговля. – 1911. – № 21. – С. 352–353.

тура на продовольчому ринку Західної Європи через загострення конкуренції між російськими виробниками та заокеанськими експортерами. Ці чинники негативно вплинули на торговельний баланс Російської імперії, який у 1913 р. становив лише 146,1 млн руб.¹⁰ Щоправда, експорт у 1913 р. залишився приблизно таким, як і в попередньому році (1 520,1 млн руб. проти 1 518,8 млн руб.), а імпорт збільшився на 202,2 млн руб., або 17,3%¹¹.

Безперечно, зазначені тут явища негативного характеру стали наслідком незадовільного стану імперської економіки, що було відзначено її провідними діячами. «З'ясувалося таке становище, – говорив очільник Московського біржового комітету Г.О. Крестовников на зібранні цієї інституції за участю голови уряду В.М. Коковцова 2 квітня 1912 р., – що рівень російської промисловості здатний забезпечити тільки країну з низькими статками населення». Проте економічне зростання призвело до збільшення імпорту, вартість якого перевищила в 1911 р. 1 млрд руб., що загрожувало перетворенням зовнішньоторговельного балансу в пасивний і навіть вело до краху фінансової системи¹². Загрозливе зростання закордонного ввозу, що призводить до «послаблення позитивного сальдо торговельного балансу», відзначав і тогочасний міністр торгівлі та промисловості С.І. Тимашев у своєму представленні в Раду міністрів від 22 серпня 1913 р.¹³, а також інші вищі урядовці¹⁴.

Попри наукову і практичну цінність досліджуваної тут тематики, досі вона не вивчалася. Щоправда, перші дослідники окремих її аспектів висвітлювали експорт зернових культур із

¹⁰ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год: Издание департамента таможенных сборов. – Часть II. – Санкт-Петербург. – 1914. – С. I.

¹¹ Там же.

¹² Промышленность и торговля. – 1912. – № 8. – С. 393–394.

¹³ *Шепелев Л.Е.* Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг.: Проблемы торгово-промышленной политики. – Ленинград, 1987. – С. 159.

¹⁴ Промышленность и торговля. – 1914. – № 10. – С. 514.

Російської імперії й почасти продовольче становище на світовому ринку, а фахові часописи приділяли увагу імпорتنій тематиці, впливу іноземного ввозу на розвиток продуктивних сил¹⁵.

Після повалення династії Романових та утвердження більшовицького режиму представники радянської історіографії наче за інерцією продовжували досліджувати зерновий експорт із Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Проте вивчення зв'язків вітчизняних виробників зі світовим ринком було повністю припинене. Тільки в працях найбільш авторитетних істориків зустрічаємо певні глухі натяки на важливість аналізу різних аспектів цієї проблеми. Зокрема, А.Л. Сидоров висловлював жаль із приводу того, що «зв'язок аграрної Росії зі світовим ринком, що стимулював зростання внутрішнього накопичення, зовсім не досліджується»¹⁶. Водночас В.К. Яцунський наголошував на необхідності вивчення причин колосального приливу фінансових засобів у банки Росії за 4–5 років, що передували Першій світовій війні. «Виникає питання, – писав В.К. Яцунський, – у чому причина цього явища? Можна орієнтовно сказати, що, очевидно, воно стало наслідком високої кон'юнктури землеробства, зростання хлібних цін та інших моментів у сфері сільського господарства. Але це, звісно, припущення»¹⁷. Далі «припущення» представники радянської історіографії не пішли, адже це не відповідало ідеологічним установам правлячого режиму. Тим більше, що об'єктивне дослідження цієї проблематики засвідчило б, на наш погляд,

¹⁵ Див.: *Реснт О., Сердюк О.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). – К., 2011. – С. 161–170, 249–264, 351–363.

¹⁶ *Сидоров А.Л.* Некоторые размышления о труде и опыте историка // Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции. – Москва, 1970. – С. 27.

¹⁷ *Яцунский В.К.* Прения по докладу А.Л. Сидорова «Экономические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции». – Москва, 1970. – С. 85.

пасивний характер торговельного сальдо власне Росії. Про це свідчить, зокрема, і те що доповідь А.Л. Сидорова «Экономические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции» було заслухано на розширеному засіданні вченої ради Інституту історії АН СРСР 24 жовтня 1957 р., а опубліковано – у 1970 р.¹⁸

Іншим, хоча й неоднозначним, було ставлення представників української історіографії до проблематики торговельного балансу України напередодні Першої світової війни. Після краху імперії Романових у березні 1917 р. виникла Українська Центральна Рада. 7 листопада ухвалила 3-й Універсал, який проголосив створення Української Народної Республіки. Проте міжнародне і внутрішнє становище країни було надзвичайно складним. Четвертий рік тривала кривава світова війна, яка прискорила розвал Російської імперії. Економіка також опинилася на грані. За таких несприятливих обставин український уряд – Генеральний Секретаріат – відпрацьовував заходи, спрямовані на перебрання управління господарством у свої руки та забезпечення підприємств паливом, сировиною, встановлення цін на продукцію гірничої й металургійної промисловості, урегулювання митних і залізничних тарифів¹⁹.

Новоствореній Українській державі вкрай необхідні були статистичні обчислення щодо обсягу видобутку на її теренах корисних копалин, виробництва чавуну, сталі та інших металів, становища обробної й харчової промисловості, сільського господарства. Для виконання цих завдань у структурі Генерального секретарства торгу і промисловості був організований статистичний відділ на чолі з відомим фахівцем Г.О. Кривченком. Робота велася нашвидкуруч, в умовах війни та частих змін урядів. Спроби дати докладну характеристику обробній промис-

¹⁸ Там же. – С. 58.

¹⁹ Див.: *Сердюк О.В.* Гірничопромисловці Донбасу й Придніпров'я після повалення династії Романових (березень–грудень 1917 р.) // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – Вип. II. – К., 2001. – С. 72–78.

ловості в Україні стикалися з великими труднощами через нестачу необхідних джерельних даних. Через це, як відзначав Г.О. Кривченко, «залишились невідомими навіть такі речі, як кількість підприємств у різних галузях обробної промисловості та чисельність зайнятих в них робітників, не кажучи вже про інші важливі сторони промислової справи»²⁰. Попри ці труднощі, колектив дослідників зібрав та обробив надзвичайно цінні матеріали, що дало можливість визначити середньорічний торговельний баланс України за 1909–1911 рр. в розмірі 323,1 млн руб.

Після поразки Української революції 1917–1921 рр. вивчення питань торгівлі України з іноземними державами на початку ХХ ст. ще тривало впродовж декількох років. Чи не найбільший внесок у цю справу зробили співробітники київських інститутів народного господарства і зовнішніх відносин, зокрема А. Копорський²¹. Його працю було виконано за завданням економічного відділу управління вповноваженого Народного комісаріату зовнішньої торгівлі. За підрахунками, позитивний торговельний баланс України в 1913 р. становив 413,5 млн руб.²² Маємо також іншу згадку про підрахунки торгового балансу, а саме – 528 млн руб.²³

У наступні роки висвітлення проблематики зовнішньоторговельних зв'язків України та її торговельного балансу на початку ХХ ст., було згорнуто. Окремі її аспекти розглядалися фрагментарно тільки в українській діаспорній історіографії. Так, Б. Винар, аналізуючи працю М. Яснопольського «Про географічний розподіл державних доходів і витрат у Росії», дійшов

²⁰ Див.: *Кривченко Г.О.* Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. – К., 1919. – С. 97.

²¹ *Копорский А.А.* Торговый баланс Украины в 1913 г.: Изд. Редиздата Укрвнешторга и комиссии по русско-украинско-германскому торговому договору. – Х., 1923.

²² Там же. – С. 9.

²³ *Кубійович В.* Географія українських і сумежних земель. – К., 2005. – С. 503.

висновку щодо колоніального становища України в економічній системі Російської імперії. І це при тому, що господарство України мало «активну позицію в державному бюджеті Росії». «Витрати імперії на народне господарство України, – пояснював Б. Винар, – не стоять у жодній пропорції з прибутками, які Україна дає Росії»²⁴. Це свідчило, безперечно, про активне сальдо в торговельних відносинах України з Росією.

Статистичні дані щодо обсягу торговельного балансу України в 1909–1911 рр. і в 1913 р. знаходимо й у праці В. Кубійовича, яка була заборонена у СРСР та опублікована тільки в 2005 р.²⁵, а також в «Енциклопедії українознавства»²⁶. Але вони також запозичені у Г.О. Кривченка та А. Копорського з посиланнями на цих дослідників. Те саме слід сказати про працю А.С. Філіпенка, в якій уміщено середньостатистичний торговельний баланс України за 1909–1911 рр., визначений Г.О. Кривченком²⁷. Заслужують на певну увагу й статистичні дані щодо позитивного торговельного балансу України впродовж ряду років на початку ХХ ст. в підручнику «Економічна історія України і світу». Згідно з ними, експорт з України солідно перевищував імпорт. У 1900 р. торговельний баланс мав активне сальдо 367 млн руб., у 1901 р. – 740, 1902 р. – 468, 1904 р. – 287, 1905 р. – 301 млн руб.²⁸ У 1909–1914 рр. середньорічне активне сальдо сягало 319 млн руб. Із цієї суми 262 млн припадало на торгівлю із закордоном і 57 млн – на торгівлю із власне Росією та іншими регіонами імперії

²⁴ Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні та інші праці. – Нью-Йорк, Львів, Париж, 2005. – С. 39.

²⁵ Кубійович В. Назв. праця. – С. 502–503.

²⁶ Енциклопедія українознавства: Загальна частина. – К., 1995. – С. 1104, 1105.

²⁷ Філіпенко А.С. Міжнародні економічні відносини: історія. – К., 2006. – С. 262 (таблиця 4.15).

²⁸ Лановик Б.Ф., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підручник за редакцією Б.Д. Лановика. – К., 1999. – С. 571.

Романових. За 1912 р. активне торговельне сальдо України становило 528,1, а 1913 р. – 374,8 млн руб.²⁹ Проте наведені показники активного сальдо не підтверджено жодними джерелами, що викликає сумніви щодо їх об'єктивності, особливо в 1901 та 1912 рр.

Отже висвітлення проблематики торговельного балансу України було припинено, починаючи з другої половини 1920-х рр. Попри всю її актуальність, ця тема не досліджується після проголошення незалежності України в 1991 р. І це при тому, що перед вітчизняними виробниками та експортерами гостро постали, як і століття тому, завдання пошуку алгоритму оптимальної господарської взаємодії зі світовим ринком.

Ураховуючи ці та інші чинники, автори підручника «Економічна історія України і світу» підійшли до висвітлення теми комплексно. Основу дослідження становить широкий аналіз промислової та сільськогосподарської бази українського експорту на початку ХХ ст., висвітлення ролі України на світовому товарному ринку. Це має першорядне значення для визначення торговельного балансу України. Проте вирішення цього завдання можливе, на наш погляд, за умов урахування динаміки цін на промислові та сільськогосподарські товари, чого не знаходимо в наших попередників, які досліджували цю тему, за винятком Г.О. Кривченка. Останні часто не мали достовірних даних щодо реалізованих за межами України товарів та отриманої за них виручки. Зауважимо, що таких цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, які зафіксовано у згаданій вище праці А. Копорського, не було ані на внутрішньому, ані на зовнішньому ринках, про що йтиметься в одному з розділів нашого дослідження. Аналіз цього аспекту проблеми має розширити попереднє дослідження авторів³⁰ і певною мірою заповнити прогалину вітчизняної історіографії щодо взаємовідносин України зі світовим товарним ринком на початку ХХ ст.

²⁹ Там само.

³⁰ Див.: *Ресетт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). – К., 2011.

Одне з ключових питань досліджуваної проблеми – аналіз кон'юнктури світового товарного ринку, висвітлення характеру й особливостей конкуренції з іноземними виробниками та експортерами продукції сільського господарства, від чого залежали певною мірою обсяги українського експорту на зовнішні ринки, що також впливало на обсяги торгового балансу. Разом буде розглянуто ряд логістичних елементів, які впливали на ефективність зовнішньоторговельних операцій.

Стрижневою науковою проблемою залишається, на наш погляд, висвітлення господарського товарообороту на всеукраїнському, імперському і світовому ринках, позаяк радянська історична наука була зациклена на дослідженні винятково всеросійського ринку. За відсутністю необхідних джерел це питання не вивчала й українська діаспорна історіографія. З урахуванням цього, автори даного дослідження приділили багатовекторності українського експорту й імпорту певну увагу.

Основу джерельної бази монографії становлять архівні документи і матеріали, зокрема з фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. Дуже важливим джерелом інформації для аналізу досліджуваної проблеми стали статистичні дані міністерств фінансів, торгівлі й промисловості та головного землеробського відомства. У праці використано також звіти Російської експортної палати і стенографічні звіти Державної думи Російської імперії. Надзвичайно важливим джерелом інформації для розробки теми стали матеріали, підготовлені для перегляду торговельного договору Російської імперії з Німеччиною та іншими державами, опубліковані незадовго до Першої світової війни. Переважна більшість із них ще не використовувалися вітчизняними істориками. Важливу роль у висвітленні цієї актуальної теми відіграли фахові часописи.

Широкий аналіз досліджуваної проблеми дає можливість уявити стартові можливості Української Народної Республіки в економічній сфері, якби національно-визвольні змагання 1917–1921 рр. завершилися успішно.

РОЗДІЛ I

ПРОМИСЛОВА БАЗА УКРАЇНСЬКОГО ЕКСПОРТУ

Після скасування в 1861 р. кріпосного права Російська імперія, у складі якої перебували землі Наддніпрянської України, ступила на шлях капіталістичного розвитку та з часом стала частиною світового господарства.

Найбільші досягнення у справі індустріалізації країни було здійснено в роки промислового піднесення наприкінці ХІХ ст. (1894–1900 рр.) та п'ятиліття перед Першою світовою війною. Завдяки цьому за виробництвом продукції машинобудування, паливної й металургійної галузей Росія посіла четверте та п'яте місця серед провідних країн. Проте головними промисловими виробниками залишалися Німеччина, США, Великобританія, Франція. Питома вага видобутого в Російській імперії кам'яного вугілля у світовому виробництві становила в 1913 р. 2,74%, виплавка чавуну – 3,65%, виробництво міді – 4,4%, кількість бавовно-прядильних веретен – 6,2%¹. Попри ці успіхи Росія загалом залишалася країною зі слабorozвинутою фабрично-заводською промисловістю. На 1900 р. на долю останньої припадало трохи більше чверті «народного доходу»². Яскравим проявом технологічної відсталості був імпорту у величезних обсягах різноманітних машин, верстатів, устаткування для про-

¹ Ден В.Э. Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны: Статистический очерк. – Петроград, 1922. – С. 5, 27; Известия Киевского областного военно-промышленного комитета. – 1916. – № 1/2. – С. 23–24.

² Сидоров А.Л. Указ.соч. – С. 115.

мисловості та сільського господарства, що дуже негативно впливало на сальдо торговельного балансу.

Вплив структури господарства на експортно-імпортні можливості країни можна простежити й в іншому вимірі. Навіть на початку XX ст. домінуюче значення належало аграрній галузі. Якщо взяти дані перепису 1897 р., то виявимо, що за її рахунок жило більше 2/3 усього населення, тоді як із промисловості й гірничої справи – 1/8, а торгівлі та транспорту – 1/13³. Вартість річного виробництва, за приблизними розрахунками, становила для сільського господарства 9 млрд руб., а для промисловості – лише 4 млрд⁴. Ця пропорція мало змінилася й у подальшому. Напередодні Першої світової війни землеробство давало близько 2/3 національного багатства – «не менше 9 млрд руб. від річної продуктивності країни в 15 млрд руб.»⁵.

Прискорено розвивалася гірничя й металургійна промисловість України. Загальний видобуток кам'яного вугілля та антрациту на Донбасі в передвоєнному 1913 р. досяг 1543,79 млн пудів, а в 1914 р. – 1683,78 млн пудів⁶. Напередодні Першої світової війни металургійні заводи Донбасу і Придніпров'я виплавляли близько 2,45% світового виробництва чавуну, або майже 3/4 в Російській імперії – 73,71%⁷. Проте переважаюче значення в Україні відігравало сільське господарство, особливо землеробство та пов'язані з ним галузі виробництва. Згідно з переписом 1897 р., на теренах 9 губерній Наддніпрянщини проживали 23 430 тис. осіб чоловічої і жіночої статі. Із них за рахунок хліборобства, тваринництва, лісництва та рибальства жили 17 394 тис. осіб (74,23%), гірничої й обробної промисловості – 2122 тис. (9,05%), торгівлі – 1219 тис. (5,2%), інших

³ Первый областной съезд по пересмотру торгового договора с Германией, состоявшийся в г. Харькове 20–23 марта 1913 г. – Х., 1913. – С. 15.

⁴ Там же.

⁵ Стенографический отчет Государственной думы: Четвертый созыв: Сессия IV. – СПб., 1834.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 2161. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 43.

⁷ Там само. – Спр. 208. – Арк. 110.

галузей – 2695 тис. осіб (11,5%)⁸. Отже експортно-імпортні можливості України, як і всієї Російської імперії, на початку ХХ ст. визначалися структурою економіки. Характерними особливостями останньої було домінування сільського господарства та недостатній розвиток фабрично-заводської промисловості. Усе це впливало на показники торговельного балансу.

Важка промисловість у вигляді гірничої, металургійної галузей та машинобудування в Україні з'явилася не відразу. Їй передували кустарні промисли, які почасти продовжували обслуговувати місцеве населення й на початку ХХ ст. У них працювали в декілька разів більше людей, ніж у фабрично-заводській галузі. Це пояснювалося замалою продуктивністю землеробської праці, з одного боку, і повільним зростанням промислового виробництва, – з іншого. Технічне устаткування кустарних майстерень часто було застарілим, тому конкуренція ремісників з великим виробництвом була можливою тільки за умов тривалішого робочого дня й меншої заробітної плати⁹. Для порівняння відзначимо, що у великій обробній промисловості на одного робітника у середньому припадало близько 3500 руб. за вироблену ним упродовж року продукцію, або багаторазово більше, ніж у кустарній¹⁰.

Дослідження цього аспекту проблеми засвідчує, що на теренах усіх українських губерній Російської імперії частина населення жила за рахунок різноманітних кустарних промислів. Тут традиційно зосереджувалося виробництво сукон, килимів, полотен, скатертин тощо. Кустарі виготовляли різноманітні глечики, вози, сани, кінську зброю, обробляли шкури, робили знаряддя праці тощо. Серед найбільш поширених професій зустрічаємо ковалів, шевців, чоботарів, теслярів, ткачів, кушнірів, бондарів та багато інших.

⁸ Кривченко Г.О. Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. – К., 1919. – С. 8–9 (табл. 4).

⁹ Кустарная промышленность // Промышленность и торговля. – 1911. – № 2. – С. 72.

¹⁰ Кривченко Г.О. Назв. праця. – С. 98.

У кустарній промисловості було немало висококваліфікованих майстрів звиготовлення сільськогосподарської техніки та різних знарядь праці. «Кустарі виробляють майже всі землеробські машини і знаряддя праці, – повідомлялося в одному з часописів, – за винятком тільки дуже складних. Головним чином виробляються плуги, борони та віялки, а також молотарки, сортіровки і зерносушилки»¹¹. Частина землеробської техніки, виготовленої кустарями, експортувалася за кордон¹². За інформацією подільського губернатора, чисельність ремісників у губернії перевищила 88 тис. осіб у 1903 р.¹³, а напередодні Першої світової війни у сільській місцевості тут налічувалося понад 77 тис. кустарів¹⁴. На Волині, за даними, зібраними поліцією в 1903 р., було близько 84 тис. кустарів, а в 1905 р. – понад 99 тис., у тому числі в містах – 35 572 особи, або 25,7% від загальної кількості, а у сільській місцевості – 74 096 осіб, або 74,3%¹⁵. В одному тільки Черкаському повіті Київської губернії налічувалося близько 10 тис. ремісників різних професій¹⁶. Надзвичайно поширеними були кустарні промисли й в інших губерніях України. На Полтавщині налічувалось більше 130 тис. сімей, які виготовляли вироби з льону, паперу, шовку, шерсті, дерева, шкіри (полотно, сукно, килими, скатерті, гардини, меблі, одяг, взуття)¹⁷. Кустарна справа в Полтавській губернії всіляко заохочувалася земством. Його працівники збирали малюнки вишиванок, плахт, гончарного розпису. Для зберігання кустарних виробів земство придбало склад, який став своєрідним посе-

¹¹ Промышленность и торговля. – 1911. – № 2. – С. 73.

¹² Распределение перевозок главнейших товаров, кроме хлебных, по губерниям и областям, и по портам и пограничным пунктам: Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией и другими иностранными государствами. – Ч. 2, вып. 1. – 1914. – С. 438–441.

¹³ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 634. – Спр. 640. – Арк. 3.

¹⁴ Подольский хозяин. – 1915. – № 1. – С. 6.

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 391. – Арк. 16 зв.

¹⁶ Там само. – Оп. 637. – Спр. 229. – Арк. 88.

¹⁷ Ежегодник департамента земледелия 1914 г. – Петроград, 1915. – С. 190.

редником між замовниками й кустарями-виконавцями. Склад утримував своїм коштом художника, що координував усю діяльність – після цього художні вироби демонструвалися на виставках й реалізовувалися¹⁸. На Харківщині кількість ткачів сягла 9 тис., чоботарів – 6 тис., кравців – 5 тис., ковалів – близько 3 тис., столярів – 6 тис., колісників – 1635¹⁹. Отже, різноманітні вироби кустарної промисловості задовольняли попит переважно місцевого населення.

Домінування в економіці України сільського господарства стимулювало потужний розвиток легкої і харчової промисловості. Ці галузі забезпечували потреби населення, а надлишки виробництва вивозилися в різні куточки Російської імперії й на зовнішні ринки. У більшості регіонів України були поширені виробництва з переробки продукції землеробства – борошномельне, цукрорафінадне, олійницьке, пивоварне, тютюнове, суконне, шкіряне, деревообробне, винокурне, миловарне, свічарне, смолярне, кондитерське та ін.

Успішній роботі підприємств з переробки сільськогосподарської продукції та корисних копалин сприяла наявність покладів вапнякового каменю, піщанику, граніту, цінних порід деревини, гончарної глини та різноманітних мінералів²⁰. На українських теренах знаходимо широку мережу парових і водяних млинів, лісопильних, цегляних, черепичних, кахельних, фарфорових, фаянсових і скляних заводів, підприємств з виробництва спирту, виноградних вин, мінеральних вод, оцту тощо.

Неабиякі досягнення у сферах легкої і харчової промисловості та торгівлі демонстрував насамперед Київ. Розташована на перетині залізничних і водних шляхів місто з давніх часів стало найбільшим ринком не тільки Київської, а й ряду суміжних губерній. На початку XX ст. його населення прискорено зросло. За десять (1904–1913 рр.) кількість жителів Києва збіль-

¹⁸ Земщина. – 1910. – 30 авг.

¹⁹ Ежегодник департамента земледелия 1914 г. – С. 190.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 634. – Спр. 640. – Арк. 3.

шилася з 346,3 тис. до 465,5 тис. осіб чоловічої і жіночої статі²¹, а разом із Деміївкою, Шулявкою та іншими приміськими поселеннями досягла, за підрахунками п. Рубінштейна, 700 тис.²²

Київ відігравав величезну роль у формуванні всеукраїнського ринку. Звідси в різні регіони вивозилися бакалійні, галантерейні, москательні, аптекарські, гумові, металеві та скляні вироби, а також книги, папір, канцелярське приладдя та предмети домашнього побуту. Товарний оборот міста виражався у солідних цифрах. Підвіз вантажів становив 753,9 млн пудів. Частина їх споживалася населенням міста, а решта у вигляді продукції млинарства, винокурної, пивоварної, тютюнової, цукрорафінадної, машинобудівної, миловарної та інших промислових галузей відправлялася «в місцевості, що тяжіли до Києва»²³.

Особливої уваги заслуговує млинарство. Київські промислові млини переробляли близько 50 тис. пудів пшениці й жита на добу²⁴. За зазначене вище десятиліття в місто завезли понад 42 млн пудів пшениці. Значна кількість пшеничного борошна, виробленого на місцевих товарних млинах, вивозилася в різні регіони України, Російської імперії і за кордон²⁵. За даними Київського біржового комітету, оборот зернової продукції міста становив близько 40 млн руб. на рік, причому більше половини всіх угод припадало на пшеницю²⁶. Своєю чергою Київ потребував палива, будівельних матеріалів, чорних і кольорових металів, продуктів тваринництва і птахівництва. У 1913 р. до міста надійшло 15 283 тис. пудів кам'яного вугілля й антрацити і 99 082 куб. сажн. дров²⁷. Хлібні вантажі сягли 79,5 млн пудів, харчова продукція тваринництва – 15,4, інші продовольчі товари –

²¹ Яснопольский Л. Грузооборот г. Киева за десятилетие 1904–1913 гг. // Киевские городские известия. – 1916. – № 7/8. – С. 84.

²² Известия Киевской городской думы. – 1914. – № 8. – С. 152.

²³ Яснопольский Л. Указ. соч. – № 10. – С. 95.

²⁴ Русский мельник. – 1913. – № 5. – С. 367.

²⁵ Яснопольский Л. Указ. соч. – № 7/8. – С. 86.

²⁶ Русский мельник. – 1914. – № 2. – С. 95.

²⁷ Известия Киевской городской думы. – 1914. – № 8. – С. 152.

17,1 млн пудів. Проте наведені тут статистичні дані неповні, позаяк продовольство доставлялося у великих обсягах ще й гужовим транспортом. Окрім того, у Київ завозилися різноманітні напої, матеріали для ювелірних виробів, тканини, одяг, взуття та інші товари²⁸.

Ледве чи не кожне повітове місто зі своєю околицею мало оригінальний, неповторний колорит – торговельний, містецько-культурний, виробничий. В останньому найчисельнішими були підприємства легкої і харчової промисловості. У Вінницькому повіті Подільської губернії в 1905 р. функціонувало 7 цукрових, 11 винокурних, 3 пивоварних, 7 шкіряних, 30 цегляних, 2 чавуноливарних заводи, 4 підприємства з обробки вапняку, тютюнова фабрика, 10 парових і 138 водяних млинів²⁹. У Володимир-Волинському повіті на Волині вирощувалися породисті коні арабської та англійської порід. Кінські заводи були у селах Конюхи, Бужани, Радовичі, Замличі та в м. Горицьке³⁰. Окрім цього, у повіті на 1907 р. налічувалося 8 винокурних, 7 шкіряних, 17 цегляних, 3 заводи штучних мінеральних вод, 1 пивоварня, 13 смолокурень, 3 свічарні, 34 олійниці³¹.

Визначні досягнення у харчовій промисловості й торгівлі можна проілюструвати на прикладі Одеси – повітового міста на Чорному морі. Напередодні Першої світової війни тут діяло 420 підприємств, які виробляли щорічно продукції на 100 млн руб. (цукрорафінадна, олійницька, шкіряна, ковбасна, кондитерська та багато інших галузей. Питома вага підприємств з переробки харчової продукції становила 70% від усього фабричного виробництва. Вартість товарів, відправлених з Одеси на зовнішні ринки в 1913 р., перевищувала 91 млн руб., у тому числі виробів фабричної й ремісничої галузей майже на 25 млн руб.³² Отже Одеса багатіла й розвивалася за рахунок експорту збіжжя

²⁸ Яснопольский А. Указ. соч. – № 10. – С. 96.

²⁹ ЦДІАК України. – Оп. 635. – Спр. 20. – Арк. 74.

³⁰ Там само. – Арк. 77.

³¹ Там само.

³² Русский мельник. – 1916. – № 4/5. – С. 177.

та іншої продукції сільського господарства, яка надходила з усіх регіонів України й відправлялася на зарубіжні ринки. У повітовому м. Кременчук Полтавської губернії, розташованому на Дніпрі, перемелювалося в різні роки від 10 до 15 млн пудів зерна на великих промислових млинах. Навіть у несприятливому через недорід зернових культур 1908 р. з Кременчука вивезено 5021 тис. пудів хлібних продуктів³³. Причому на розмелені припадало 3283 тис. пудів, або 65%, на висівки – 1,663 тис. пудів, або третина від усього вивозу, а на збіжжя – лише 57 тис. пудів, або 1%. Своє борошно Кременчук вивозив на внутрішній ринок Росії. Зокрема на станції Московсько-Віндаво-Рибінської залізниці відправлено 458 тис. пудів, Миколаївської – 285, Орловсько-Ризької – 502, північно-західних залізничних магістралей – 357 тис. пудів. Проте висівки відправлялися переважно за кордон: до західних сухопутних застав – 736 тис. пудів, у Миколаївський порт на Чорному морі – 143, у Царство Польське, що входило до складу Російської імперії – 174 тис. пудів³⁴. До того ж підприємства міста переробляли у великих обсягах іншу сільськогосподарську продукцію. У 1912 р. олійниці Кременчука виробили 249 тис. пудів рослинної олії, пивоварні заводи – 205 тис. пудів пива, макаронні фабрики і крупорушки – 1005 тис. пудів продукції, кондитерська фабрика – 250 тис. пудів цукерок. Загальний товарообіг міста становив до 58 млн руб.³⁵ Якщо врахувати ще й функціонування у Кременчуці хлібної біржі, роль цього міста у внутрішній і зовнішній торгівлі стає особливо важливою.

Розмахом виробництва продукції харчової промисловості відзначалися більшість повітових, губернських міст, а часто й волосних центрів. В Єлисаветградському повіті Херсонської губернії обсяги річного перемелу на 15 вальцювально-парових

³³ *Лященко П.И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России: Описательно-статистическое исследование. – СПб., 1912. – С. 187.

³⁴ Там же. – С. 188.

³⁵ *Русский мельник.* – 1913. – № 5. – С. 367–368; № 7. – С. 540.

млинах становили 6 млн пудів на рік³⁶. У самому повітовому центрі 9 великих промислових млинів виробляли пшеничного борошна до 15 тис. пудів на добу³⁷. Відправка зернових хлібів з Єлисаветграду в 1908 р. становила 4538 тис. пудів. Частка збіжжя складала 803 тис. пудів, а борошна – 2653, або 58,46%. Із відправлених зернових хлібів 622 тис. пудів надходило в Миколаївський порт, а борошняні вантажі розподілялися за такими напрямками: магістралі Південно-Західної залізниці – 684 тис. пудів, Царства Польського – 685, Варшаво-Віденської залізниці – 262, Південної – 198, у Закавказзя – 175 тис. пудів. За іншими свідченнями, Єлисаветград збував надлишки виробництва борошна і в північно-західних губерніях Росії³⁸. Слобода Барвенкове зі станцією на магістралі Харків–Ростов в Ізюмському повіті Харківської губернії розмелювала щоденно до 15 тис. пудів зерна, що звозилося з близької околиці у 30–40 верст. Щорічно зі станції відправлялося на далекі ринки більше 1 млн пудів борошна³⁹. Величезні хлібні обороти сприяли росту добробуту населення. Тут було збудовано школу, лікарню. Вантажообіг станції ще в 1903 р. досяг 2 млн пудів. У 1910 р. ввели в експлуатацію завод сільськогосподарських машин⁴⁰. Хлібні операції сприяли відкриттю в Барвінковому ряду контор великих банків, заснуванню двох товариств взаємного кредиту. Грошові перекази сягли тут суми у 2,5 млн руб. на рік. У слободі з'явився автомобільний магазин. Розбагатілі на хлібній торгівлі місцеві комерсанти внесли понад 100 тис. руб. на будівництво шестикласного комерційного училища⁴¹.

³⁶ Там же. – № 5. – С. 368.

³⁷ Там же. – 1914. – № 2. – С. 95.

³⁸ Там же. – 1916. – № 3. – С. 128.

³⁹ Там же. – 1914. – № 1. – С. 35.

⁴⁰ История городов и сел Украинской ССР: Харьковская область. – К., 1976. – С. 170–171.

⁴¹ Статистический ежегодник: Харьковская губернская земская управа за 1910 г. – Харьков, 1911. – С. 10.

Найбільш прибутковими були цукрово-бурякові винокурні й пивоварні виробництва. У губерніях Правобережної України оборот цих підприємств досяг 84% від усієї промисловості регіону⁴². Решту обороту – 16% – давали підприємства з обробки копалин – цегляні, фарфорові, фаянсові, скляні, цементні та ін.⁴³

За даними губернатора Поділля, у 1903 р. в губернії налічувалося 5328 підприємств, на яких працювали 35 916 робітників. Це були переважно дрібні виробництва. Їх сумарна продуктивність становила 58 579 922 руб. Проте продуктивність 52 цукрових заводів становила 42 999 767 руб., або 73,4%. Ще 7 114 950 руб. давало млинарство – 3 938 великих і дрібних млинів. Окрім того, у губернії було на той час 86 діючих винокурних заводів⁴⁴. На Волині, за даними місцевого губернатора, у 1903 р. налічувалося 1656 фабрик і заводів, де працювали 20 394 робітники. Загальна продуктивність цих підприємств становила 33 515 507 руб. Серед них було 16 цукрових заводів, річна продуктивність яких перевищила 12 362 тис. руб., де працювали 7 458 робітників, у середньому 466 на 1 підприємство. У губернії налічувалось також 120 винокурних заводів і 469 діючих млинів, у тому числі 86 парових і 383 водяних. Загальна продуктивність винокурних заводів становила 3 638 778 руб., а млинів – 4 535 499 руб.⁴⁵

Поряд із цукровими й винокурними на Правобережжі було немало підприємств з переробки тваринної продукції, у тому числі шкіряні заводи в Бердичеві, суконні фабрики у Славутичі, Дунаївцях і Рожиці. На околицях м. Полонне Волинської губернії було зосереджено фарфорові, фаянсові та скляні заводи, а в поліській зоні, окрім фарфорових і фаянсових підприємств, успішно функціонували лісопильні, смологонні, скипидарні за-

⁴² *Ярошевич А.И.* Юго-Западный край как производительная среда // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. – К., 1914. – С. 46–47.

⁴³ Там же.

⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 634. – Спр. 640. – Арк. 3.

⁴⁵ Там само. – Спр. 641. – Арк. 3.

води та фанерні й паперові фабрики. Але їх продуктивність становила лише 5% від загального обороту всіх підприємств Правобережної України⁴⁶.

Загалом у дев'яти губерніях Наддніпрянської України напередодні Першої світової війни налічувалося, за даними Г.О. Кривченка, 586 виноробних заводів і 67 тютюнових фабрик. На них працювали 16 380 робітників, у середньому близько 25 на одне підприємство⁴⁷. Ще раніше, у 1900 р., на 107 підприємствах з обробки тваринної продукції, 170 – з виробництва паперу, картону та виробів з них, 60 – з обробки бавовни, льону, конопель і джуту, 182 – з механічної обробки деревини, 51 – з обробки вовни, загалом працювало 31 080 робітників, або у середньому 54,5 робітника⁴⁸.

Потужною була харчова галузь. Напередодні Першої світової війни з 655,3 тис. промислових робітників України у харчовій промисловості працювало 27,9% їх загальної кількості. Валова продукція становила 36,2%⁴⁹ від усього промислового виробництва, а в абсолютних цифрах – 568 млн руб.⁵⁰

Узагальнюючі дані щодо харчової промисловості України подаємо в таблицях 1.1 і 1.2.

Із таблиці 1.1 видно, що в обробці харчової і смакової продукції, обкладеної акцизом, було задіяно 954 підприємства, не обкладеної акцизом – 595, а разом 1549 підприємств, на яких працювали 116 197 робітників, або у середньому 75 працівників на 1 підприємство. У таблиці відсутні статистичні дані щодо суми вартості харчової продукції, обкладеної акцизом.

⁴⁶ Ярошевич А.И. Указ. соч. – С. 48.

⁴⁷ Кривченко Г.О. Назв. праця. – С. 164, 166, 168 (табл. 55б, 55в).

⁴⁸ Там само. – Табл. 54.

⁴⁹ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. II. – К., 1962. – С. 495.

⁵⁰ Королевский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И. Победа Советской власти на Украине. – М., 1967. – С. 14.

Таблиця 1.1

Губернія	Обробка харчових і смакових речовин у 1900 р. ⁵¹					
	Обкладених акцизом			Не обкладених акцизом		
	Кількість підприємств	Кількість робітників	Продаж виробів на суму (тис. руб.)	Кількість підприємств	Кількість робітників	Продаж виробів на суму (тис. руб.)
Волинська	150	7 514	Відомостей немає	30	561	2 941
Катеринославська	25	760		73	1 355	12 401
Київська	180	36 396		74	1 798	7 391
Подільська	155	23 577		62	1 603	14 853
Полтавська	82	3 480		65	1 090	4 322
Таврійська	84	1 268		61	1 738	8 829
Харківська	98	15 633		39	1 683	7 463
Херсонська	76	4 529		128	3 973	27 901
Чернігівська	104	8 515		63	724	1 673
Загалом	954	101 672	–	595	14 525	87 774
Європ. част. Рос. імперії	3 881	221 378	–	2 501	71 042	368 856
% України	24,6	45,9	–	23,8	20,4	23,8

Дані, наведені в таблиця 1.2, свідчать про значні зрушення, які відбулися за десятиліття після 1900 р. Кількість підприємств, де вироблялася продукція, обкладена акцизом, зменшилась на 177 одиниць, а чисельність робітників збільшилась на 3 тис. осіб. Але головна позитивна відмінність зрушень, що сталися – у різкому зростанні у ціновому вираженні валової продукції харчової промисловості України. Для продукції, обкладеної акцизом, вона досягла 454 579 тис. руб., а не обкладеної – збільшилась з 87 774 до 191 845 тис. руб., або на 118,56%. Разом це становило 646 424 тис. руб., що на 78 424 тис. руб. більше від

⁵¹ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Табл. 54.

суми, наведеної вище представниками української радянської історіографії. Цікаво, що найбільші досягнення у цій сфері виробничої діяльності мали Харківська, Подільська й особливо Київська губернії. Продукція останньої, яка була обкладена акцизом, становила третину від усього виробництва цієї категорії в Україні. Слід відзначити й те, що у харчовій промисловості, яка була обкладена акцизом, працювали 50% робітників від усієї чисельності в цій галузі на території європейської частини Російської імперії.

Таблиця 1.2

Губернія	Обробка харчових і смакових речовин у 1912 р. ⁵²					
	Обкладених акцизом			Не обкладених акцизом		
	Кількість підприємств	Кількість робітників	Продаж виробів на суму (тис. руб.)	Кількість підприємств	Кількість робітників	Продаж виробів на суму (тис. руб.)
Волинська	34	1 183	24 624	36	607	4 516
Катеринославська	26	626	2 782	90	1 607	35 026
Київська	172	37 534	152 748	108	2 244	20 782
Подільська	160	25 285	75 700	56	1 016	15 176
Полтавська	100	7 349	27 039	74	1 929	33 550
Таврійська	20	1 862	11 340	64	1 518	17 851
Харківська	101	16 942	86 593	51	2 735	22 990
Херсонська	59	5 554	30 809	171	4 289	37 608
Чернігівська	105	8 310	42 944	44	536	4 346
Загалом	777	104 675	454 579	694	16 481	191 845
Європ. част. Рос. імперії	2 279	209 513	—	2 353	79 962	692 693
% України	34,1	50,0	—	29,5	20,6	27,7

⁵² Там само. – Табл. 53.

Ще перші дослідники різних аспектів цієї проблематики прагнули встановити кількість діючих в Україні промислових підприємств та працюючих на них робітників. За підрахунками О. Щадилова, який використав статистичні матеріали зі збірника «Фабрично-заводські підприємства Російської імперії», з усіх 18 503 заводів і фабрик, що діяли в державі, на Україну припадало в 1908 р. 3180, або 17,18%, а у 1914 р. – 3461 підприємство, де працювали 331 890 робітників. Ці дані стосуються підприємств з не менше, ніж 20 робітниками⁵³. Зокрема в копальнях гірничої промисловості нараховувалося 146 тис. гірників, а в металообробній галузі – 230 тис.⁵⁴ Але не всі ці цифри відображають повною мірою чисельність робочої сили в Україні. Замала кількість гірників у підрахунках О. Щадилова пояснюється, можливо, тим, що він не враховував робітничий контингент антрацитового району (Сорокіно, Ровеньки, Криндачівка тощо), який був на той час у складі Облaсті Війська Донського. Аналогічні помилки ми знаходимо й у працях тих фахівців, котрі аналізували торговельний баланс України на початку XX ст.

Відзначимо, що колектив дослідників, очолюваний Г.О. Кривченком, зібрав і проаналізував багатий та цінний матеріал для характеристики різних галузей промисловості. Але все це стосувалося «тільки підприємств, що підлягали фабричній інспекції. А вся величезна маса підприємств, – відзначав Г.О. Кривченко, – які залишилися за рамками огляду інспекторів, є для нас справжня terra incognita»⁵⁵. Попри брак необхідних статистичних даних, Г.О. Кривченко дійшов правильного висновку щодо «переважного значення великої промисловості». Так у 43 тис. промислових підприємств на теренах семи з дев'яти губерній Наддніпрянської України в 1913 р. працювали 465 тис., а на 3400 підприємствах, підпорядкованих нагляду фабричної

⁵³ Щадилов О. Економічна політика України. – К., 1919. – С. 6.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Кривченко Г.О. Назв. праця. – С. 97.

інспекції, налічувалося 332 тис. робітників⁵⁶. Ці підрахунки мають більшу цінність у порівнянні з наведеними вище, що містяться у праці О. Щадилова.

Надзвичайно корисні для висвітлення стану великої обробної промисловості України є статистичні дані канцелярії київського окружного інспектора за 1899–1916 рр. та київського відділення Імператорського технічного товариства. Так, у Російській імперії на 1 червня 1908 р. налічувалося 275 цукрових заводів⁵⁷. Із них 187 було розташовано на теренах Наддніпрянської України, у тому числі на Волині – 15, Київській губернії – 73, Подільській – 51, Полтавській – 6, Харківській – 28, Чернігівській – 12, Херсонській – 2⁵⁸. Ще 49 підприємств діяли у Царстві Польському⁵⁹. У власне Росії функціонували 38 цукрових заводів і 1 у Бессарабії⁶⁰. За даними часопису Всеросійського товариства цукрозаводчиків, напередодні Першої світової війни в Російській імперії налічувалося вже 316 цукрових заводів, із них 314 діючих. Пріоритетного значення часопис надавав цукровим підприємствам трьох губерній Правобережної України: 133 піскових, 13 пісково-рафінадних і 9 рафінадних, усього – 155 підприємств. Друга група українських цукроварень була розташована на Лівобережжі: у Полтавській губернії – 13, Чернігівській – 12, Харківській – 27. 2 цукрових заводи діяли на території Херсонської губернії⁶¹. Загалом перед Першою світовою війною в Україні налічувалося 209 підприємств, які давали понад 80% цукру від загальноімперського виробництва⁶².

⁵⁶ Там само. – С. 98.

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 417. – Арк. 70–83.

⁵⁸ Там само. – Арк. 71–75, 78–83.

⁵⁹ Там само. – Арк. 70, 72, 76–78, 80–81.

⁶⁰ Там само. – Арк. 70–72, 75–77, 81.

⁶¹ Вестник сахарной промышленности. – 1915. – № 34. – С. 179–181; Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1917. – № 1. – С. 76.

⁶² Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И. Указ. соч. – С. 15.

Завдяки статистичним даним київського окружного інспектора та іншим джерелам маємо значно докладнішу інформацію щодо різних галузей великої обробної промисловості в Україні. На Волині напередодні Першої світової війни налічувалося 17 цукрових і 7 пивоварних заводів, на яких працювало від 8 до 63 осіб⁶³. Виробництво майолікового посуду, фарфорових і фаянсових виробів було зосереджено біля м. Полонне. У 1913 р. тут діяли 9 великих підприємств, продуктивність яких становила 1,3 млн руб. На них вироблялися вази, кувшини, умивальники та різноманітні предмети, санітарно-гігієнічного призначення⁶⁴. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на Волині налічувалося 30 великих підприємств. На кожному з них працювали не менше 100 осіб. Зокрема на цементному заводі було 166, суконній фабриці – 198, паркетній – 168, фаянсовому – 393, фарфоровому – 247 робітників⁶⁵.

Як згадувалося вище, у Подільській губернії налічувалося 51 цукровий завод, де працювали в 1899 р. 28 440 робітників, або у середньому 547 на одне підприємство⁶⁶. Чи не найбільшим в Європі був Тростянецький цукрово-пісковий завод, господарями якого по суті були французькі акціонери. Виробництво цукру тут перевищувало 600 тис. пудів на рік⁶⁷. На Гніванському пісько-рафінадному заводі працювали 2742 робітники⁶⁸.

Окрім того, у Кам'янець-Подільському повіті діяли чавуно-ливарний і кахельний⁶⁹, у Вінницькому – 2 чавуно-ливарних заводи⁷⁰. У деяких повітах губернії було виявлено поклади фосфоритів. У 1910 р. видобуток і переробку цих корисних копалин

⁶³ ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 114, 116.

⁶⁴ *Копорский А.А.* Торговый баланс Украины в 1913 г. – Х., 1923. – С. 34.

⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 5, 6.

⁶⁶ Там само. – Арк. 25–44.

⁶⁷ Там само. – Арк. 40.

⁶⁸ Там само. – Арк. 27.

⁶⁹ Там само. – Ф. 442. – Оп. 642. – Спр. 199. – Арк. 22 зв.

⁷⁰ Там само. – Оп. 635. – Спр. 20. – Арк. 74.

здійснювали 2 підприємства. У результаті було отримано 900 тис. пудів високоякісних добрив для сільського господарства⁷¹. На території губернії працювали також 100 виноробних заводів і 30 спиртоочисних відділень, річна продуктивність яких перевищувала 5,7 млн руб.⁷²

Однак найбільш розвинене й ефективне промислове виробництво в Україні мала Київська губернія, де було зосереджено найбільшу кількість підприємств різного профілю. Серед них найперше слід виокремити скляні, консервні, лісопилні, винокурні, шкіряні й цегельні заводи, кондитерські, меблеві, паперові, тютюново-махорочні фабрики та підприємства з виготовлення цигаркових гілз. На останніх часто переважала праця жінок і підлітків. За нашими підрахунками, на підприємствах різного профілю працювали 4079 робітниць⁷³ і 575 підлітків⁷⁴. Київська, Волинська й Подільська губернії були регіоном млинарства, про що вже йшлося вище. Зерно тут перемелювалося на 570 великих млинах, з яких 35–40 належали до перших трьох розрядів із найбільшим обсягом виробництва⁷⁵. У фонді київського окружного інженера за 1912 р. дається перелік 40 найбільших промислових млинів та їхніх власників на Київщині, на яких працювали 1079 робітників. Наприклад, на великому промисловому млині Л. Бродського в Києві трудилося 132 робітники⁷⁶. На млині графині Браницької в Білій Церкві, який був оснащений новітньою технікою, мав електричне освітлення й переробляв за добу 3 тис. пудів збіжжя, було зайнято 72 особи. Млин акціонерного товариства «Погребищенські вальцові млини», де працювали у дві зміни 56 робітників, розмелював за

⁷¹ Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 5. – С. 20.

⁷² Русский мельник. – 1915. – № 2. – С. 131.

⁷³ ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 50–65, 67, 69–78, 83–85, 89–90.

⁷⁴ Там само. – Арк. 58, 61, 62, 64, 89.

⁷⁵ Русский мельник. – 1915. – № 3. – С. 131–132.

⁷⁶ Там само.

добу 5800 пудів⁷⁷. Промисловими млинами на Київщині володіли графи Бобринські, князь Святополк-Четвертинський, поміщик В.І. Ярошинський та ін. Тут було розташовано більше третини всіх цукрових заводів, що діяли на теренах Наддніпрянської України.

Попри недостатню розвиненість в Україні текстильної й металообробної промисловості та машинобудування, що вкрай негативно впливало на торговий баланс, на Київщині ці галузі досягли певних позитивних успіхів. Зокрема в губернії діяли 11 суконних фабрик, на кожній з них працювали від 13 до 84 робітників⁷⁸. Ще на початку ХХ ст. тут розгорнули виробничу діяльність машинобудівні, механічні, металообробні й чавуно-ливарні підприємства. Серед них виокремлювалося своєю технологічною оснащеністю і продуктивністю акціонерне товариство Південно-Російського машинобудівного заводу в Києві, на якому працювали 800 осіб⁷⁹. Високою продуктивністю й розгалуженими кооперативними зв'язками з іншими підприємствами характеризувалося київське машинобудівне товариство А. Гретера і О. Криванека, де чисельність робітників збільшилася з 626 до близько 1000⁸⁰. Серед інших підприємств різного профілю слід назвати машинобудівний Ф.І. Млошевського і К^о, ковкого чавуну, механічний та електротехнічний «Гном», завод Ольшанського в Києві⁸¹. Важливе значення для подальшого розвитку продуктивних сил в Україні мали машинобудівний і механічний завод акціонерного товариства «Брандт» у м. Фастів, машинобудівний завод «Прогрес» у м. Бердичів⁸², ливарний і механічний завод В.І. Веллера та чавуно-ливарний і механічний завод «Ауто» в м. Київ та ін. Усього підприємств цього профілю

⁷⁷ Мукомельное дело в России. – Одесса, 1909. – С. 317, 319, 322–323, 325–326, 340.

⁷⁸ ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 210.

⁷⁹ Там само. – Арк. 51.

⁸⁰ Там само. – Арк. 61, 144.

⁸¹ Там само. – Арк. 61–62, 144.

⁸² Там само. – Арк. 51, 133, 144, 326.

в губернії налічувалося щонайменше 29. На них працювали, за нашими підрахунками, 4139 робітників, або близько 143 на одне підприємство⁸³. А загалом у великій обробній промисловості Київщини на рубежі XIX–XX ст. діяли 121 підприємство з майже 41 тис. робітників, або у середньому на одне підприємство – 338 осіб чоловічої й жіночої статі⁸⁴.

У губерніях Лівобережної України обробна промисловість була розвинута нерівномірно. Паперові й поліграфічні підприємства розташовувалися по всій території регіону⁸⁵. На Чернігівщині й у повітах Полтавщини, що прилягали до Дніпра, були поширені лісопильні та підприємства з обробки деревини. Також на Чернігівщині зосереджувалися винокурні, шкіряні, салотопні та інші заводи з переробки продукції тваринництва та волокнистих речовин, а також шерстепрядильні й сукновальні фабрики⁸⁶. За даними канцелярії київського окружного інспектора, на восьми суконних фабриках губернії працювали 2934 особи, а на ткацькій – 845, на Софіївській сірниковій – більше 1000 робітників, на коноплепрядильній – 660⁸⁷.

У роки промислового піднесення напередодні Першої світової війни, обумовленого інтенсивним розвитком капіталізму, кількість великих підприємств на Харківщині досягла 352, а чисельність робітників перевищила 53 тис. осіб (1913 р.)⁸⁸. Особливо прискореними темпами розвивалася металообробна промисловість. У 1913 р. на підприємствах цієї галузі працювали 8128 осіб проти 5089 в 1911 р. За даними канцелярії київського окружного інспектора, на Харківщині ще наприкінці XIX ст. налічувалося 893 промислових підприємства, у тому

⁸³ Там само. – Арк. 144.

⁸⁴ Там само. – Арк. 50–90.

⁸⁵ Первый съезд областного комитета: Журналы и доклады под ред. М.Н. Соболева. – Х., 1913. – С. 28–29.

⁸⁶ Там же. – С. 29–30.

⁸⁷ ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 13–15.

⁸⁸ История городов и сел Украинской ССР: Харьковская область. – К., 1976. – С. 27.

числі 360 фабрично-заводського типу. На них працювали 25 219 робітників, або у середньому на одне підприємство – 70 осіб чоловічої та жіночої статі⁸⁹. Попри значний розвиток машинобудування й металообробки, ці галузі посідали тільки третє місце після харчової й легкої промисловості⁹⁰.

Полтавська губернія стала значним млинарським центром України. На 12 великих товарних млинах, розташованих у Кременчуці, Лубнах, Хоролі, Полтаві, Ромнах і Золотоноші, працювали 320 робітників. У цих та інших містах діяли винокурні, спиртові й пивоварні заводи, ковбасні, макаронні фабрики та численні олійниці⁹¹. На 12 найбільших підприємствах губернії з чисельністю понад 100 осіб працювали 2173 робітники. Найзначнішими серед них була льонотіпальна фабрика, тютюнові й винокурні підприємства тощо⁹². Окрім того, на Полтавщині зосереджувалося 84% виробництва на теренах України сірчаної, соляної, азотної та карболової кислот. Ще 16% цієї промислової продукції вироблялося в Подільській, Херсонській і Чернігівській губерніях⁹³. Зокрема в Одесі найбільшими виробниками кислот було «Анонімне товариство хімічних продуктів» із доходами 1,5 млн руб. на рік та завод П.М. Бріфа з річними доходами близько 200 тис. руб.⁹⁴

Велика кількість підприємств різного профілю була на Херсонщині. Найбільшу серед них групу слід віднести до легкої і харчової промисловості. Це – цукрові, винокурні, пивоварні, лісопильні, цегельні, черепичні, шкіряні та миловаренні заводи, тютюнові, кондитерські, меблеві, сірникові, чайно-розвісочні, джутові фабрики й виробництва. Інша група – машинобудівні, механічні, сталеливарні, арматурні, залізолудильні та хімічні

⁸⁹ *Нестеренко О.О.* Указ. соч. – С. 9.

⁹⁰ История городов и сел Украинской ССР: Харьковская область. – С. 27.

⁹¹ ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 175–177, 296.

⁹² Там само. – Арк. 93–95.

⁹³ *Копорский А.А.* Указ. соч. – С. 31.

⁹⁴ Там само.

заводи. Слід виокремити групу великих суднобудівних підприємств. На «Товаристві суднобудівних і механічних заводів» у Миколаєві ще наприкінці XIX ст. працювали 2693 особи, на механічному заводі «Товариства механічного виробництва в Південній Росії» теж у Миколаєві трудилися 1295 людей⁹⁵. Напередодні Першої світової війни суднобудівні заводи «Наваль» і «Розсуд», розташовані в Миколаєві, здійснювали програму оновлення військово-морського флоту на Чорному морі. Кількість робітників на обох підприємствах становила близько 10 тис., 1500 службовців і 140 інженерів⁹⁶. Загалом на території Херсонської губернії, з урахуванням заводів сільськогосподарських машин, налічувалося 65 підприємств із чисельністю робітників понад 100 осіб. На них працювали, за нашими підрахунками, не менше 18 тис., або у середньому 277 робітників на підприємство⁹⁷.

В інших південних регіонах України успішно діяли численні підприємства металообробної, харчової й легкої промисловості. Зокрема в Таврійській губернії наприкінці XIX ст. налічувалося 16 підприємств із кількістю понад 100 осіб у кожному. На них працювали 2836 робітників⁹⁸. Крім того, Херсонська, Катеринославська, Таврійська та Харківська губернії зосередили на своїй території 97 підприємств з випуску сільськогосподарських машин і знарядь праці⁹⁹. Доволі розвиненою в південних регіонах України була й борошномельна промисловість. Зерно тут розмілювалося на 235 промислових млинах I і III–V розрядів¹⁰⁰, не рахуючи сотні менших.

⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 103–105.

⁹⁶ Рижєва Н. Історія суднобудування на теренах України від давніх до новітніх часів. – К., 2008. – С. 383–384.

⁹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 103–105.

⁹⁸ Там само. – Арк. 18–19.

⁹⁹ Первый съезд областного комитета: Журналы и доклады под редакцией М.Н. Соболева. – С. 29.

¹⁰⁰ Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. – СПб., 1912. – С. 96, 108, 121.

До найбільш розвинених промислових губерній України слід віднести Катеринославщину. Тут також було чимало підприємств легкої й харчової промисловості. Але паралельно на Катеринославщині та почасти у суміжних із нею губерніях відбувався прискорений ріст гірничої та металургійної промисловості, оскільки тут були для цього об'єктивні причини: великі поклади мінерального палива на Донбасі та залізної й марганцевої руд – у Придніпров'ї, у районі Керчі та Корсак-Могили. Зокрема в 1913 р. було видобуто 420,07 млн пудів залізної руди, з них у Криворізькому районі – 390,31 (92,9%), Керченському – 29,31 (7,0%), Корсак-Могили – 0,45 млн пудів (0,1%)¹⁰¹. Того ж року вивезено на ринок 400,74 млн пудів, у тому числі з Криворізького району – 370,98 млн пудів¹⁰². Запаси залізної руди наприкінці 1913 р. становили 460,66 млн пудів, що засвідчує чималі експортні можливості. Чисельність робітників досягла 22 748 осіб¹⁰³. Близько третини всього видобутку залізної руди у Криворізькому районі зосередилося у двох великих акціонерних товариствах – Брянського рейкопрокатного залізничного й механічного заводу поблизу ст. Карнаватка та Криворізьких залізничних руд поблизу ст. Кривий Ріг і Литовка¹⁰⁴. Загальний видобуток марганцевої руди в районі Нікополя Катеринославського повіту досяг напередодні Першої світової війни 21,9 млн пудів¹⁰⁵. Вивізні надлишки становили 7,8 млн пудів¹⁰⁶. Найбільший видобуток було зосереджено в руках акціонерних товариств «Пиролюзит» і Південно-Російського Дніпровського металургійного. Виробництво чавуну та сталі контролювали головним чином великі промислові об'єднання – Південно-Російське

¹⁰¹ Железорудная промышленность Южной России за последние четыре (1913–1916) года // Горно-заводское дело. – 1917. – № 11/12. – С. 15550.

¹⁰² Там же.

¹⁰³ Там же.

¹⁰⁴ *Копорский А.А.* Указ. соч. – С. 36.

¹⁰⁵ Там же. – С. 35.

¹⁰⁶ Там же.

Дніпровське металургійне товариство (до 36 млн пудів), Брянське акціонерне товариство (122,8 млн пудів) та Російсько-Бельгійське металургійне товариство (19,5 млн пудів). Ці підприємства постачали на ринок метали й у виробак¹⁰⁷.

Особливо важливу роль у розвитку капіталізму й у процесах індустріалізації відігравало залізничне будівництво. Від цього залежали як темпи росту товарного землеробства, так і розширення ринків збуту промислової продукції. Чи не найбільше значення залізничне будівництво мало для важкої промисловості. Разом із діючими залізницями вона стала головним споживачем продукції вугільної й металургійної галузей та замовником для підприємств транспортного машинобудування. Про це свідчать, зокрема, дані табл. 1.3. Найбільшими споживачами донецького мінерального палива були казенні та приватні залізниці. У 1912 р. на них припало 280 млн пудів кам'яного вугілля й антрациту, або 27,19% від усього вивозу твердого мінерального палива на ринок, а разом із металургійними заводами – 505 млн пудів, або 49,04% вивозу. Донецьке вугілля проникло далеко за межі України, за словами гірничопромисловців, їхнього «природного ринку». Так, у Прибалтику, Московський промисловий район та інші регіони Російської імперії було відправлено 400 млн пудів, або 38,84% від вивозу на ринок. Ще 65 млн пудів (6,31%) надійшло цукровим заводам України. Решта видобутого палива вивозилася для потреб військового й торговельного флотів на Чорному та Азовському морях, у міста, різним приватним споживачам. І тільки 7 млн пудів (0,68%) відправляли на закордонні ринки.

Вивіз у дедалі зростаючих обсягах мінерального палива сприяв подальшому формуванню всеукраїнського ринку. Вугілля надходило на цукрові та інші підприємства, використовувалось для опалення міст. Своєю чергою Донбас отримував продовольство, деревину та інші необхідні товари.

¹⁰⁷ *Копорский А.А.* Указ. соч. – С. 35–36.

Таблиця 1.3

Розподіл донецького мінерального палива між різними
споживачами в 1911–1912 рр.¹⁰⁸

Споживачі	1911 р.		1912 р.	
	Млн пудів	%	Млн пудів	%
Казенні залізниці	196,6	20,91	194,0	18,84
Приватні залізниці	63,5	6,75	86,0	8,35
Металургійні заводи	202,9	21,58	225,0	21,85
Цукрові заводи	66,1	7,02	65,0	6,31
Газопереробні заводи	5,6	0,60	5,0	0,47
Соляні заводи	6,1	0,64	6,0	0,58
Пароплавство	40,0	4,25	40,2	3,90
Інші споживачі	356,0	37,85	400,0	38,84
Експорт	1,8	0,19	7,0	0,68
Загалом	940,4	100	1030,0	100

Упродовж 1880–1890-х рр. за сприяння іноземного капіталу на Донбасі й Придніпров'ї було збудовано підприємства з виробництва чавуну, сталі, коксу тощо. У 1913 р. тут налічувалося вже 18 металургійних заводів. Виробництво чавуну становило 189 724 тис. пудів, або 73,7% від загальноросійської виплавки¹⁰⁹. Водночас зростав видобуток мінерального палива: у 1893 – було видобуто 240 млн пудів кам'яного вугілля й антрациту, у 1900 р. – 672, у 1912 р. – 1300¹¹⁰, у 1913 р. – 1543,79 млн пудів, у тому числі кам'яного вугілля – 1252,31 млн пудів, антрациту – 291,48 млн пудів¹¹¹. Залізницями на ринок вивезено 1197,24 млн пудів¹¹². На кам'яному вугіллі велося й виробництво коксу, якого в 1913 р. було виплавлено 270,88 млн пудів¹¹³, а за іншими

¹⁰⁸ Горно-заводское дело. – 1912. – № 47/48. – С. 6310–6311.

¹⁰⁹ ЦДІАК України. – Ф. 2161. – Оп. 1. – Спр. 208. – Арк. 110.

¹¹⁰ Горно-заводское дело. – 1913. – № 27/28. – С. 7446.

¹¹¹ Там же. – 1915. – № 4. – С. 10315.

¹¹² Там же.

¹¹³ ЦДІАК України. – Ф. 2161. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 28.

даними – 270,98 млн пудів¹¹⁴. За 20 років видобуток мінерального палива в Донецькому басейні зріс на 441,66%. Проте його все ж не вистачало, попит на вугілля, особливо в період економічного піднесення в Російській імперії 1910–1914 рр. зростав, що спричинило імпорт із Великобританії й Німеччини. У 1900 р. в Російську імперію було ввезено 240 млн пудів мінерального палива й коксу, а в 1912 р. – 306 млн пудів¹¹⁵, що негативно впливало на торговельний баланс. Щоправда, іноземне вугілля надходило переважно у С.-Петербург, Ригу, Лібаву, Ревель тощо, а в Україну через порти Чорного й Азовського морів було ввезено 25 млн пудів¹¹⁶. Отже наприкінці XIX – на початку XX ст. на теренах Південно-Східної України було створений потужний паливно-металургійний комплекс. Річне виробництво заводів і копалень оцінювалось у 379 млн руб., а питома вага становила третину вартості промислової продукції України¹¹⁷.

Піднесення гірничозаводської промисловості потягло за собою розвиток необхідного для неї машинобудування й узагалі металообробного виробництва. Так, машинобудівний завод, збудований у Горлівці в 1890-х рр., виготовляв устаткування для шахт і металургійних підприємств¹¹⁸, а підприємство у Краматорську, зведене німецькою фірмою «В. Фіцнер і К. Гампер», забезпечувало різноманітним обладнанням залізниці та вугільні копальні¹¹⁹. У 1886 р. в Маріуполі запрацював чавуноливарний завод. Ливарно-механічні підприємства постали в Юзівці, на ст. Дебальцеве, а сталепрокатні й машинобудівні – у Костянтинівці¹²⁰. Напередодні Першої світової війни в Катеринослав-

¹¹⁴ Горно-заводское дело. – 1915. – № 4. – С. 10315.

¹¹⁵ Там же. – 1913. – № 27/28. – С. 7446.

¹¹⁶ Там же. – 1914. – № 11. – С. 8712.

¹¹⁷ *Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И.* Указ. соч. – С. 14.

¹¹⁸ Горный журнал. – 1906. – № 12. – С. 321.

¹¹⁹ Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. – К., 1970. – С. 440.

¹²⁰ Там само.

ському промисловому районі налічувалося близько 130 великих чавуноливарних, машинобудівних і трубних заводів¹²¹. За підрахунками дослідників, у 1895 р. на Катеринославщині було 693 гірничих заводи й рудники й 175 кам'яновугільних шахт. А всього тут працювали 1242 промислових підприємства із загальною кількістю робітників 47 971 чол. На одне підприємство припадало у середньому 38 осіб¹²².

Виникнення та розвиток підприємств важкої промисловості стало наслідком економічної політики російського уряду, яка «була наскрізь держкапіталістичною»¹²³. У результаті форсованої індустріалізації за участю іноземного капіталу окремі підприємства, а то й цілі промислові галузі, насаджувалися урядом. За таких обставин збудовані нашвидкуруч підприємства часто були недостатньо ефективними й не могли функціонувати без підтримки держави. Усе це гальмувало розвиток інших секторів економіки, а найбільше сільського господарства, породжувало суперечності у суспільстві. Як наголошував товариш міністра фінансів М.Х. Бунге у записці на ім'я імператора Олександра II, «поява в Росії заводів металічних, чавуноливарних, рейкопркатних, паровозобудівних, нафтових родовищ, кам'яновугільних копалень тощо має, безперечно, величезне значення, але багато з цих підприємств не мають жодного прибутку й існують завдяки штучній підтримці»¹²⁴.

Справедливість, висловленої М.Х. Бунге щодо новозбудованих підприємств оцінки підтверджує погубернський аналіз економічного потенціалу. Наприкінці XIX ст. провідне місце за

¹²¹ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы: Март–Октябрь 1917 г. – Ч. II. – М.; Л., 1957. – С. 21.

¹²² Нестеренко О.О. Назв. праця. – С. 9.

¹²³ Гиндин И.Ф. Государственный капитализм в России домонополистического периода // Вопросы истории. – 1964. – № 9. – С. 85.

¹²⁴ Погребинский А.П. Финансовая политика царизма в 70–80-х годах: Записка Н.Х. Бунге Александру II «О финансовом положении России» 20 сентября 1880 г. // Исторический архив. – 1960. – № 2. – С. 134.

виробництвом промислової продукції, узятої в Україні за 100%, посідала Київська губернія, на яку припадало 19,9%. За нею йшли Катеринославська – 19,4%, Харківська – 15,6%, Подільська – 10,2%, Херсонська – 9,4%, Волинська – 8,9%, Чернігівська – 8,6%, Полтавська – 5,5%, Таврійська – 2,5% губернії¹²⁵.

Проте цей аналіз, здійснений О.О. Нестеренком, базується на зіставленні валового обсягу промисловості в окремих губерніях. Тому різниця в показниках Київщини й Катеринославщини незначна – 0,5%. Зовсім інша картина відкривається при порівнянні ефективності промисловості в окремих губерніях, особливо її прибутковості, зокрема податкової спроможності, про що свідчать дані, наведені в табл. 1.4.

Таблиця 1.4

Джерела й обсяги податкових надходжень з українських губерній у 1912 р. (руб.)¹²⁶

Губернія	Прямі податки	Непрямі податки	Дохід від мита	Урядові регалії	Казенне майно і капітал	Загалом*
Волинська	1 507 644	6 358 793	1 785 943	15 961 069	2 651 413	29 022 218
Катеринославська	3 907 898	1 445 675	3 494 859	31 005 268	940 064	42 138 300
Київська	10 092 320	79 287 838	5 844 005	32 958 615	3 038 401	133 141 400
Подільська	1 934 830	1 922 904	1 743 992	18 728 890	1 313 420	26 277 017
Полтавська	2 787 456	6 932 857	2 135 739	17 674 804	301 801	30 140 119
Таврійська	2 329 320	6 701 411	2 775 580	12 044 301	1 444 022	26 316 880
Харківська	4 789 980	23 172 657	4 428 272	23 911 661	1 553 585	59 458 056
Херсонська	8 117 228	35 367 077	7 792 739	25 387 176	279 2395	81 819 067
Чернігівська	1 417 847	3 923 503	1 097 402	12 975 796	1 346 356	21 096 092
Разом	36 884 523	16 511 2715	3 109 8531	190 647 580	15 381 457	449 409 149

¹²⁵ Нестеренко О.О. Назв. праця. – С. 9.

¹²⁶ Ежегодник Министерства финансов: Вып. 1914 г. – Пг., 1914. – С. 60–62.

* У загальній сумі міністерства фінансів міститься також надходження з інших незначних джерел доходів до державної скарбниці.

Джерела й обсяги податкових надходжень з українських губерній до державної скарбниці в 1912 р. свідчать про велику перевагу Київщини, внесок якої становив 133 141 400 руб., або близько 30% від усіх українських губерній разом. Дуже важливими є надходження від прямого оподаткування промисловості. Від Київської губернії вони становили 10 092 320 руб., а від Катеринославської, на території якої було розташовано найбільше гірничих, металургійних, чавуноливарних, механічних та інших підприємств – тільки 3 907 898 руб. І це в 1912 р., коли металургія Донбасу і Придніпров'я вже вийшла на високий рівень розвитку!

Із давніх часів в Україні були розвинуті соляні промисли. На початку ХХ ст. основні центри видобутку солі знаходилися в Бахмутському повіті Катеринославської губернії, в Ізюмському повіті Харківської губернії (поблизу м. Слово'янськ) та Чорноморсько-Азовському регіоні. Проте дані щодо обсягів видобутку солі дещо відмінні в різних джерелах. На Катеринославщині в 1906 р. видобуто солі 29 млн пудів¹²⁷, а в 1913 р. – 30,3 у тому числі 29,79 млн пудів кам'яної і 0,51 млн пудів виварочної¹²⁸. Найбільшими підприємствами в Бахмутському повіті були Товариство з розробки кам'яної солі й вугілля в Південній Росії – 12,26 млн пудів, Голландське товариство – 5,5 млн пудів та Кузьминівська копальня Франко-Російського товариства – 4,57 млн пудів. В Ізюмському повіті Харківської губернії в 1913 р. було вироблено 8,72 млн пудів кухонної солі¹²⁹. Вивіз солі на ринки України, усієї Російської імперії та почасти за кордон із Катеринославщини і Харківщини становив у 1913 р. – 38,88 млн пудів, у тому числі 29,86 млн пудів кам'яної і 9,02 млн пудів виварочної¹³⁰. У Чорноморсько-Азовському регіоні за десятиліття 1904–1913 рр. середньорічний видобуток

¹²⁷ Первый съезд областного комитета: Журналы и доклады под редакцией М.Н. Соболева. – С. 28.

¹²⁸ Горно-заводское дело. – 1914. – № 23. – С. 9082–9083.

¹²⁹ Там же.

¹³⁰ Там же. – 1913. – № 4. – С. 6725; 1914. – № 23. – С. 9081–9084.

солі становив 23,6 млн пудів¹³¹. За іншими даними тут виварювалося в 1906 р. 16 млн пудів¹³². Загалом на соляних промислах у 1913 р. працювали близько 6700 робітників. До видобувної промисловості відносилися й рибні промисли у приморських губерніях.

Надзвичайно важливе значення для висвітлення досліджуваної теми має машинобудівна галузь, успіхи якої в окремих губерніях ми вже аналізували вище. Продукція машинобудівних підприємств становила в роки, що передували Першій світовій війні, лише 12,4% від промислового виробництва України й оцінювалася в 140 млн руб.¹³³ Через недостатню розвиненість машинобудівної галузі різноманітні, верстати, апарати та пристрої завозилися в Україну й інші регіони Російської імперії у великих обсягах із-за кордону, що негативно впливало на торговельний баланс.

На загальному тлі машинобудівної галузі виокремлювалося транспортне машинобудування, головню паровозобудівні заводи Харкова й Луганська. На початку ХХ ст. вони покривали від 23% до 31% загальноімперського виробництва локомотивів. Із 1895 до липня 1912 рр. у Харкові було збудовано 1846, а в Луганську з 1900 по 1911 рр. – 1451 паровозів¹³⁴. Напередодні Першої світової війни Україна забезпечувала близько восьмої частини від загальноросійського випуску залізничних вагонів. На верфях Миколаєва й Херсона закладали різного типу кораблі для військового і торговельного флотів, про що вже почасти йшлося вище, а також парові котли, дизелі, залізничні конструкції, мости, цистерни тощо¹³⁵.

¹³¹ Там же. – 1915. – № 39. – С. 11991–11992.

¹³² Первый съезд областного комитета: Журналы и доклады под редакцией М.Н. Соболева. – С. 28.

¹³³ *Королевский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И.* Указ. соч. – С. 14.

¹³⁴ Державний архів Луганської області. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 229–233.

¹³⁵ *Реснит О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – С. 57.

На початку ХХ ст. Україна стала найбільшим виробником сільськогосподарської техніки і знарядь праці. Усі підприємства Російської імперії в 1911 р. виробляли різноманітних землеробських машин і знарядь на 50 317 тис. руб., у тому числі у Царстві Польському – на 4134 тис. руб., Таврійській губернії – 8768, Херсонській – 8571, Катеринославській – 7255, Харківській – 4064, Київській – 1322, Ліфляндській – 1969, Орловській – 1865, Московській – 1850, Саратовській – 1093, Донській – на 2462 тис. руб.¹³⁶ Отже на території п'яти українських губерній у 1911 р. було випущено землеробської техніки на 29 980 тис. руб., або 59,58% від усього імперського виробництва. Окрім того, сільськогосподарські машини та знаряддя праці в незначних обсягах виробляли й в інших українських губерніях. Загалом про забезпечення сільських господарів землеробською технікою на початку ХХ ст. можна судити з даних таблиці 1.5.

Таблиця 1.5

Забезпечення Російської імперії сільськогосподарською технікою на початку ХХ ст. (млн руб.)¹³⁷

Рік	Власне виробництво	Імпорт	Разом	% внутрішнього виробництва
1900	12 508	15 402	27 910	43,2
1908	38 311	27 742	66 053	58,0
1911	50 317	57 875	108 192	46,5
1912	52 628	63 545	116 173	45,3
1913	58 167	48 678	106 845	54,4

¹³⁶ Агрономический журнал. – Кн. 4. – Х., 1913. – С. 137–138; *Реснт О., Сердюк О.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). – К., 2011. – С. 76.

¹³⁷ Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1916. – № 2/3. – С. 48.

Таким чином, російське машинобудування покривало тільки близько половини попиту на землеробські машини. Це змушувало сільських господарів заводити їх із-за кордону, що негативно впливало на торговельний баланс. Предметом імпорту найчастіше були складні сільськогосподарські машини, які завозилися з Великобританії, Німеччини, США, Швеції, у тому числі трактори, молотарки з моторами, снопов'язалки, самоскидні жниварки тощо.

До чинників, що негативно впливали на торговельний баланс, слід віднести й нерозвиненість хімічної промисловості в Україні та в усій Російській імперії. Цю промислову галузь було представлено виробництвом соляної, азотної та інших кислот, про що йшлося вище, а також содовими заводами поблизу Слов'янська, у Лисичанську («Донсода»)¹³⁸. У 1900 р. ці підприємства забезпечували 63% соди Російської імперії.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. почалося впровадження телеграфно-телефонного зв'язку. Ці винаходи науково-технічного прогресу було поставлено на службу комерційним інтересам. Тим самим вони надзвичайно прискорили розвиток продуктивних сил і, зокрема, стимулювали міжнародний товарний обмін. Цікаво, що у цій царині Україна йшла попереду більшості регіонів Російської імперії. За даними волинського губернатора, поштово-телеграфні відділення з'явилися в трьох містах губернії ще до 1903 р.¹³⁹ Протяжність телеграфних дротів збільшилася за рік на 482 версти, сягнувши загалом 9238 верст¹⁴⁰. На початку XX ст. телефон і телеграф прискорено поширювалися в українських губерніях. Відтепер міські підприємці та сільські господарі могли отримувати інформацію щодо кон'юнктури світового товарного ринку. До того ж телефон сприяв вирішенню різноманітних потреб місцевого населення: від своєчасного надання медичної допомоги до укладання комерційних угод та

¹³⁸ Історія міст і сіл Української РСР: Луганська область. – К., 1968. – С. 460.

¹³⁹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 634. – Спр. 641. – Арк. 2.

¹⁴⁰ Там само.

вирішення питань побутового характеру. Своєю чергою органи влади використовували телеграф і телефон у військових, адміністративних цілях.

Про популярність телефону в українській глибинці можна судити з наступних фактів. Конотопська повітова земська управа Чернігівської губернії констатувала важливе значення телефонного зв'язку для мобілізації військовозобов'язаних, поширення повідомлень про ціни на сільськогосподарську продукцію, надання медичної допомоги населенню. За свідченням волосних писарів, телефонами у волосних правліннях користувалися переважно селяни, а земство брало на себе витрати з ремонту й експлуатації мережі¹⁴¹. У селищі Барвінкове на Харківщині була контора міжміського телефонного зв'язку для спілкування з гірничозаводським регіоном Донбасу та Придніпров'я щодо реалізації сільськогосподарської продукції¹⁴². До загальної телефонної мережі приєднувалися сільські товариства. У повітах Полтавської й Харківської губерній це коштувало від 60 до 100 руб.¹⁴³ Умови користування телефоном для осіб, які не приєдналися до телефонної мережі, не були однаковими. У Лохвицькому повіті на Полтавщині практикувалося безоплатне користування «для кожного бажуючого», з Костянтиноградському плату було визначено в розмірі 10 коп. за 5 хв., а в Гадяцькому – телефонні розмови оплачувалися лише з 9-ї до 14-ї год. (решту доби телефонні перемовини були безоплатними). Окрім того, на більшості станцій громадського користування телефоном та при волосних правліннях було організовано прийом телеграм¹⁴⁴. Отже наявність телеграфних і телефонних мереж сприяла населенню у вирішенні потреб інформаційного, господарського та побутового значення.

¹⁴¹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 704. – Спр. 47. – Арк. 55 зв. – 56.

¹⁴² Статический ежегодник: Харьковская губернская земская управа за 1910 г. – Харьков, 1911. – С. 10.

¹⁴³ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 704. – Спр. 47. – Арк. 56.

¹⁴⁴ Там само. – Арк. 41.

Таким чином, на початку ХХ ст. Україна мала розвинену харчову й почасти легку промисловість, потужний паливно-металургійний комплекс на південно-східних теренах. Завдяки останньому внутрішній попит на продукцію металургії і тверде мінеральне паливо забезпечувався в основному власним виробництвом. Проте фабрично-заводська промисловість, попри її форсоване насадження урядом, залишилася малорозвиненою. Структура машинобудування обмежувалася переважно виробництвом транспортних засобів та сільськогосподарської техніки. Натомість складні землеробські машини завозилися з інших країн. Загалом промисловість України, як і інших регіонів Російської імперії, за винятком текстильної, характеризувалася виробництвом сировини й напівпродуктів – чавуну, сталі, рейок тощо. Проте вона не мала достатніх можливостей для обслуговування повною мірою внутрішнього ринку готовою продукцією – машинами, верстатами, різноманітними апаратами та пристроями. Відповідно у величезних розмірах зростав імпорт іноземної техніки. Окрім того з Московського промислового району й Царства Польського в Україну ввозилася продукція текстильної промисловості. Зі свого боку Україна вивозила на зовнішні ринки та в інші регіони Російської імперії переважно продукцію сільського господарства та паливно-металургійної промисловості, що визначало позитивне сальдо її торговельного балансу.

РОЗДІЛ II

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОГО ЕКСПОРТУ

У досліджуваній тут період сільське господарство України перебувало на переході від екстенсивного до інтенсивного розвитку. Тривала поступова зміна давньої зернової трипільної, а подекуди й переліжної системи рільництва на багатопільну, що сприяло врожайності. Після указу імператора Миколи II від 9 листопада 1906 р. з'явилася тенденція до ліквідації громадського землеволодіння й розширення та зміцнення приватної селянської власності. Подальшому розвитку товарно-грошових відносин на селі сприяло також більш доступне кредитування, поширення землеробської техніки та досконаліших технологій в землеробстві і тваринництві. Завдяки цим та ряду інших чинників, Україна, маючи близько 18% населення Російської імперії (з урахуванням Фінляндії й Царства Польського), виробляла значно більшу частку сільськогосподарської продукції. Пересічно за 1909–1913 рр. вона обчислювалася колосальною для того часу сумою у 2 млрд руб., у тому числі товарної – на понад 694 млн руб.¹

Водночас деякі чинники, гальмували розвиток сільського господарства, стримували повне розкриття потенціалу галузі. У містах Російської імперії проживало лише близько 15% населення, що мінімізувало попит на продукцію землеробства і тваринництва, надмірно звужуючи внутрішній ринок. Домінування

¹ Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К., 1999. – С. 546.

великого землеволодіння призвело до селянського малоземелля та зубожіння дрібних господарів. До того ж країна фатально відставала на шляху історичного розвитку. У матеріальній площині це найбільш рельєфно проявилось в надто запізній порівняно з країнами Західної Європи індустріалізації, слабкому розвитку фабрично-заводської промисловості. У промислово розвинутих країнах Західної Європи сільське населення, попри значний природний приріст, не збільшувалося, а то й зменшувалося, позаяк знаходило працю у промисловості та торгівлі. Натомість в Україні, в ряді інших європейських регіонів Російської імперії, навпаки, зростала тенденція до аграрного перенаселення й загострення соціальних відносин. Щорічний приріст населення становив у Росії, за даними різних джерел, від 2,5 до 3 млн осіб чоловічої та жіночої статі. На теренах дев'яти губерній Наддніпрянської України населення збільшилося впродовж 1897–1913 рр. з 23 430 тис. до 32 638,6 тис. осіб, або на 39,3%². Пересічно приріст становив в абсолютній цифрі 9208,6 тис. осіб, або близько 576 тис. щорічно. Навіть зростаюча еміграція українського селянства на простори азійської частини Росії й почасти у заокеанські країни виявилася неспроможною поглинути надмірний природний приріст.

Попри ці та інші негаразди сільське господарство України залишилося провідною галуззю економіки. Воно забезпечувало населення основними продовольчими товарами, а харчову й легку промисловість – сировиною. При цьому великі надлишки продукції землеробства і тваринництва вивозилися в інші регіони Російської імперії та на зовнішні ринки.

* * *

Із давніх часів головною галуззю сільського господарства України було землеробство. За його рахунок жила переважна частина населення, про що вже йшлося вище. Рільництво було головним постачальником сільськогосподарської продукції на

² Кривченко Г.О. Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. – К., 1919. – С. 8–9.

зовнішні ринки та запорукою розвитку тваринництва. За традиційними оцінками, вирішальне значення відігравали родючі ґрунти та працелюбність українського селянства.

За своїми природно-кліматичними умовами переважна частина території України, особливо її лісостепова і степова зони, характеризувалися пануванням чорноземів зі вмістом від 4–8% гумусу. Тільки на територіях, що прилягали до Чорного й Азовського морів, чорнозем змінювався каштановими ґрунтами з місткістю гумусу до 4%³. Але це узагальнена характеристика. Більш докладні дані щодо українських ґрунтів знаходимо в матеріалах, які були зібрані в 1912–1914 рр. кореспондентами відділу сільської економії й сільськогосподарської статистики Міністерства землеробства⁴ та у праці В. Кубійовича⁵.

Ґрунти північної частини України, у зоні Полісся, були покриті лісами, болотами і являли собою піщані та сіропіщані верхні шари землі – так звані попільняки. Вони були мало придатними для землеробства через низький вміст гумусу (близько 1–2%) і значну «кислину», а тому потребували угноєння⁶. Попри занизьку врожайність тут вирощували жито, овес, картоплю, коноплі та льон, сім'я і волокно яких використовували в домашніх господарствах, вони також користувалися попитом на зовнішніх ринках. Цінним експортним матеріалом була й деревина та вироби з неї.

Південніше Полісся розкинулася лісостепова зона, укрита багатими на гумус ґрунтами та лісами. На Волині чорноземом була покрита тільки південна половина Старокостянтинівського повіту. Решта губернії ділилася щодо ґрунтових особливостей на дві частини: північно-східна мала легкі піщані землі й

³ Мезенцов В.И. Материалы по вопросу о реформе хлебной торговли. – Полтава, 1912. – С. 6.

⁴ Стоимость производства главнейших хлебов: Статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. – Вып. II. – Пг., 1916.

⁵ Кубійович В. Географія українських і суміжних земель. – К., 2005. – С. 207–288.

⁶ Там само. – С. 126–127.

дерново-підзолисті супіски, а південно-західна характеризувалася більш важкими дерново-підзолистими суглинками⁷. Південно-східна частина Чернігівщини була чорноземною та суглинисто-чорноземною. До неї прилягала смуга сірих лісових суглинків. Решта території губернії мала глинисті піски та піщані ґрунти⁸. Більша частина Харківщини знаходилася під середнім суглинистим чорноземом. Тільки на північному заході губернії на значних ділянках залягав сірий лісовий суглинок. Зустрічалися також солонці, піщані землі та суглино-супісок⁹. На Полтавщині переважав середній суглинистий чорнозем. Серед ґрунтів нечорноземних слід відзначити сірі лісові суглинки, рідше – дерново-підзолисті супіски. Глинисті піски займали значну площу в Роменському, Зінківському, Полтавському повітах. У південно-західній, придніпровській, половині Полтавської губернії зустрічалися солонці¹⁰. Для Поділля характерним було перемежування середнього суглинистого чорнозему з сірими лісовими суглинками з переважанням першого. Зустрічався також суглино-супісок і глинистий чорнозем¹¹. Південна й південно-західна частини Київщини знаходилися під шаром середнього суглинистого чорнозему з ділянками слабо-супіщаного чорнозему. Північна смуга губернії була покрита чорноземними ґрунтами, а найпівнічніша – сірими лісовими суглинками¹².

Майже вся земельна площа Херсонщини перебувала під чорноземними ґрунтами з переважанням середнього суглинистого. Тільки південна частина губернії (Одеський і почасти Херсонський повіти) була покрита буруватими ґрунтами сухих степів, серед яких подекуди зустрічалися й солонці. Правобережна

⁷ Стоимость производства главнейших хлебов... – С. 251.

⁸ Там же. – С. 372.

⁹ Там же. – С. 354.

¹⁰ Там же. – С. 389.

¹¹ Там же. – С. 207.

¹² Там же. – С. 230.

смуга була заповнена переважно піщаними ґрунтами¹³. Майже вся Таврійська губернія знаходилася під буруватими ґрунтами. У північній її частині переважав суглинистий чорнозем, який у південному напрямі змінювався кольорами шоколадного, каштанового або світло-бурого суглинку. Долина Дніпра була заповнена переважно пісками. Кримський півострів майже винятково знаходився під каштановими суглинками, тільки південний берег був укритий мергелястими та глинисто-сланцевими ґрунтами¹⁴. На Катеринославщині переважав середній глинистий чорнозем, який на берегах рік переходив у слабо-супіщаний чорнозем, а то й супісок, особливо на східній окраїні губернії. У Бахмутському повіті домінував глинистий чорнозем, по берегу Дніпра були скелетні ґрунти, у центральній частині губернії – каштанові суглинки й піски¹⁵. Лісових просторів, за винятком Кримських гір, заростей тополі, верболозу та іншої деревини в річкових долинах у цій степовій зоні майже не було.

Чорнозем належить до найкращих у світі ґрунтів, потребує менше добрив. Близько трьох чвертей українських земель були покриті родючим чорноземом¹⁶. В історичному вимірі це стало головною причиною того, що землеробство було основою всього господарського укладу України. Родючі ґрунти і сприятливі кліматичні умови заохочували місцеве населення до рільництва праці. Із цього приводу неодмінний член губернського селянського присутствія Поділля П. Синьогуб навів у доповідній записці губернаторові Ейлеру у січні 1909 р. такі дані: понад три чверті «християнського населення губернії живе за рахунок сільськогосподарського промислу» й тільки близько 12% зайнято в інших сферах¹⁷. Ще близько 13% жителів губернії представляли інші релігійні конфесії¹⁸.

¹³ Там же. – С. 291.

¹⁴ Там же. – С. 310.

¹⁵ Там же. – С. 327.

¹⁶ Кубійович В. Назв. праця. – С. 358.

¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 707. – Спр. 289. – Арк. 85 зв.

¹⁸ Там само.

Попри домінування чорноземних ґрунтів майже на всій території України, землеробство в різних її регіонах мало певні відмінності. Стародавні сільськогосподарські райони, розташовані на Право- й Лівобережжі, мали усталені землеробські традиції, відзначалися більшою різноманітністю рілнничих культур та вищою врожайністю. На переконання міністра землеробства Російської імперії О.В. Кривошеїна, розмір земельних ділянок у губерніях Правобережної й Лівобережної України у 4–5 десятин міг забезпечити пристойне існування родин, оскільки їх господарства розташовувалися «на найкращому в світі чорноземі»¹⁹. Останнє можна пояснювати ще й тим, що клімат тут відрізнявся помірністю, достатньою кількістю атмосферних опадів. Із давніх пір у цій зоні була доволі розвинена переробка сільськогосподарської сировини, частина якої вивозилася за межі України. Проте навіть у лісостеповій зоні були свої відмінності. Система рілництва у великих власників, латифундистів, особливо на Правобережжі, помітно відрізнялася від структури посівів у дрібних господарів. Перші використовували якість своїх ґрунтів для експорту сільськогосподарської продукції за кордон, другі – були переважно постачальниками місцевих ринків; значно менше товару вони відправляли (за сприяння посередників) у порти для вивозу.

Свої відмінності були в південній, степовій зоні України, що за віки пережила декілька хвиль селянської колонізації. Зростання чисельності населення й відновлення української державності у середині XVII ст. стимулювало виникнення нових поселень. Сирієць Павло Алеппський, що проїжджав через Південну Брацлавщину в 1653 р., описав, як «козаки вирубують і корчують ліси, справляють ґрунти, засновують нові оселі, заводять стави, ставлять млини, розводять великі стада худоби. Те, що гетьманською столицею став Чигирин, на самому краю Дикого поля, немов указувало, в якому напрямі йде розвиток

¹⁹ Речь А.В. Кривошеина в заседании общего собрания Государственной думы 12 октября 1909 г. // Ососов А. Земельный вопрос в 3-й Государственной думе. – СПб., 1913. – С. 709.

української держави»²⁰. Водночас українська колонізація рухалася у східному напрямі, де у середині та другій половині XVII ст. з'явилися козацькі осередки, так звані «слободи». Новоприбульці обживалися на нових місцях і наприкінці XVIII ст. тут налічувалося 523 слобідських поселення²¹. Прискорено збільшувалося населення Харкова, Сум, Охтирки, Ізюму та інших міст. За даними І. Крип'якевича населення Харківщини збільшилося з 1150 тис. в 1831 р. до 2510 тис. у 1891 р.²²

У південному степовому краї, як зазначав М.Є. Слабченко, також ішла «вільна, ніким і ніяк не керована селянська колонізація»²³. Перебуваючи під захистом Запорозької Січі, українське населення займалося хліборобством, скотарством, рибальством і торгівлею з кримськими татарами. Повсюди на берегах Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Кальміусу та їхніх приток виникали зимівники. Їх кількість у другій половині XVIII ст. на території Запорозьких Вольностей на площі 80 555 км² становила щонайменше 9117²⁴. Ця цифра може бути значно більшою за рахунок зимівників, що були розташовані за межами Вольностей і лише формально перебували під юрисдикцією Війська Запорозького²⁵. Із кінця XVIII ст. на південні степи переселялися селяни з Чернігівської, Полтавської, Київської та інших губерній. Після приєднання Північного Причорномор'я до Російської імперії етнічні росіяни розселялися переважно в містах, а у селах з'явилися тільки у другій половині XIX ст. Окрім того, російська влада під приводом підвищення рівня землеробської культури насаджувала у цьому краї німецьке й болгарське зем-

²⁰ Крип'якевич І. Історія української колонізації // Кубійович В. Географія українських і суміжних земель. – С. 269.

²¹ Там само. – С. 270.

²² Там само. – С. 274.

²³ Слабченко М.Є. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст. – Т. 1 – Одесса, 1922. – С. 2.

²⁴ Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). – Запоріжжя, 2005. – С. 115.

²⁵ Там само.

леводоління. Поселялися тут також греки, серби, представники інших народів. Але скрізь переважали українці, становлячи загалом близько двох третин населення²⁶.

Завдяки вільній селянській колонізації у степовому краї було започатковано прогресивну тенденцію до розвитку господарств фермерського типу. Однак російська влада насаджувала, як і в інших регіонах України, поміщицьке, землеволодіння шляхом роздачі величезних земельних площ титулованій знаті імперії. Це гальмувало розвиток продуктивних сил на основі широкого використання найманої праці. Упродовж деякого часу на ковиловій цілині степового краю ще випасалися великі отари овець. Проте зростання на світовому ринку попиту на зернові культури й цін на них призвело до інтенсивного розорювання степу. Цей процес у другій половині XIX ст. прискорило будівництво залізничних магістралей, спрямованих до морських портів для вивозу найперше сільськогосподарської продукції. У первісному стані чорноземні степи були покриті травами, тому краще витримували посуху, буревії та інші несприятливі природні явища. Розорювання степу і впровадження сільськогосподарських культур позбавляло чорнозем вогкості, зменшувало родючість.

Проте сільське господарство, його експортний потенціал залежали не тільки від природно-кліматичних умов, але й від форм землеволодіння, від систем обробітку землі, рівня хліборобської культури, ринкових умов, зрештою від розвиненості, окрім землеробства, інших галузей, особливо тваринництва.

Із таблиці видно, що чисельність сільського населення досягла в 1913 р. 27 682,4 тис. осіб чоловічої й жіночої статі, або 84,81% від усіх жителів Наддніпрянської України. Територія останньої становила 453 480,1 кв. верст, або 47 207,3 тис. дес.²⁷ На одну душу припадало 1,44 дес. земельної площі, а для сільського населення – 1,70 дес. Щільність населення по губерніях була такою: у Подільській – 109,9 осіб на 1 кв. версту, у Київській – 107, у Волинській – 66,5, у Херсонській – 60,2, у

²⁶ Реснт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – С. 118.

²⁷ Там само.

Таврійській – 38,8, у Катеринославській – 62, у Харківській – 71,3, у Чернігівській – 68, у Полтавській – 86,5²⁸. Отже аграрне перенаселення було найбільш характерним явищем для Подільської, Полтавської, Волинської й Чернігівської губерній. У південному степовому краї щільність населення все ще була меншою та відповідно, забезпеченість селян землею – кращою.

Таблиця 2.1

Населення й земельна площа України в 1909–1913 рр.²⁹

Губернія	Населення (тис. чол.)	Сільське населення	%	Площа в десятинах (тис. дес.)
Подільська	4057,3	3699,6	91,18	3843,5
Київська	4792,5	3929,2	81,98	4661,4
Волинська	4189,0	3836,7	91,59	6562,1
Херсонська	3744,6	2626,0	70,12	6476,4
Таврійська	2059,3	1588,1	77,11	5522,9
Катеринославська	3455,5	2939,0	85,05	5799,0
Харківська	3416,8	2880,4	84,30	4984,8
Чернігівська	3131,5	2794,7	89,24	4793,0
Полтавська	3792,1	3388,7	89,36	4564,2
Загалом	32638,6	27682,4	84,81	47207,3

Основними власниками землі в Україні були селяни й поміщики. У 1910 р. їм належало 39801,7 тис. дес. орної та неорної землі (у тому числі у поміщиків – 12 855,5 тис. дес.), що становило близько 91% введеного в сільськогосподарський обіг земельного фонду. Ще 9% земель були власністю держави, церкви, купців, інших соціальних верств і груп населення, а також іноземних підданих³⁰.

²⁸ Там же. – С. 207, 230, 250–251, 290, 309, 326, 353–354, 372, 388.

²⁹ Стоимость производства главнейших хлебов... – Петроград, 1916. – С. 207, 230, 250, 290, 309, 326, 353, 372, 388.

³⁰ Реснт О., Сердюк О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). – К., 2011. – С. 47–48.

Частиною земельного фонду України були ліси. У глибині віків вони охоплювали ледве не суцільним масивом північну частину Волині, Київщини й Чернігівщини та підступали до околиць Дубна, Житомира, Києва, Ніжина тощо. Найбільш поширеними були такі породи дерев, як дуб, сосна, граб, бук, ясен, береза, липа, осика, явір та ряд інших. Уже у середньовіччі лісова площа почала зменшуватися через вирубування деревини для різних господарських потреб. А проте ще у середині XIX ст. на теренах України відзначалася багата лісова флора, де водилося чимало звірів. Як констатує французький історик Д. Бовуа до 1860-х рр. тут були вовки, ведмеді та інша живність, практикувалося «найказковіше та найбільш несамовите за своїми безмірними масштабами полювання»³¹.

На Правобережжі переважали хвойні ліси, більшою мірою соснові бори, які займали площі супіщаних ґрунтів, натомість на Лівобережжі – листяні. Південніше від цього регіону лісові масиви зменшувалися й поширювались окремими островами аж до узбережжя Чорного та Азовського морів.

Із початком індустріалізації різко зросло господарське значення лісів. Деревини потребували в дедалі зростаючих масштабах міські будівельники, вугільні копальні, залізниці, підприємства, що виробляли папір, інші споживачі. Зрештою, власники лісових ділянок (найбільшими серед них були поміщики) вивозили найцінніші породи деревини на зовнішні ринки. На засіданнях Державної думи Російської імперії повідомлялося, що Волинь і весь басейн р. Прип'ять «надзвичайно багаті лісами, яких потребує Західна Європа»³². На закордонний вивіз деревини орієнтувалися й господарі великих земельних посіlostей в інших регіонах України. Для прикладу, можна назвати власницю розташованої в Канівському повіті Київської губернії «лісової дачі Сосновське лісництво» (2680 дес.²) княгиню

³¹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 253.

³² Государственная дума: Четвертый созыв: Стенографические отчеты: 1912–1913 гг.: Сессия 1. – Ч. 1. – СПб., 1913. – Стб. 641.

О.В. Лопухіну-Демидову³³. Але це була тільки частина маєтку Корсун, земельна площа якого становила 5559 дес. 994 сажня й оцінювалася Дворянським банком величезною для того часу сумою – в 1 743 161 руб., у тому числі «лісова дача» – 833 664 руб³⁴. У 1912 р. княгиня уклала угоду з купцями Македонськими на вирубку лісової площі розміром у 172 дес.³⁵ Княгиня С.І. Кудашева мала в Балтському повіті Подільської губернії 5260 дес. 1888 сажнів землі, з них 1800 дес. лісу³⁶. Частина його час від часу вирубувалася й розпродувалася на внутрішньому та європейському ринках. Таких прикладів було дуже багато. Про розміри лісової площі України свідчать дані табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Українські ліси і їх власники в 1913 р.³⁷

Губернія	Десятин					
	Уся лісова площа	Ліси казенні	Удільні ліси	Ліси церкви та монастирів	Ліси селян	Ліси приватних власників
Волинська	1 670 498	365 717	38 025	7 384	1 427	1 257 945
Катеринославська	216 459	13 167	–	4 448	71 600	127 244
Київська	704 197	173 935	14 538	18 897	2 531	494 296
Подільська	364 939	73 960	18 451	4 898	–	267 630
Полтавська	226 547	12 679	128	7 445	43 950	162 345
Таврійська	294 950	64 013	675	4 589	98 826	126 847
Харківська	406 212	64 665	264	3 263	140 347	197 673
Херсонська	107 725	41 531	1 586	3 412	8 945	52 251
Чернігівська	638 681	98 159	–	14 466	54 826	471 230
Загалом	4 630 208	907 826	73 667	68 802	422 452	3 157 461

³³ ЦДІАК України. – Ф. 493. – Оп. 85. – Спр. 595. – Арк. 1.

³⁴ Там само. – Арк. 13.

³⁵ Там само. – Арк. 1.

³⁶ Там само. – Оп. 6. – Спр. 101. – Арк. 34.

³⁷ Кривченко Г.О. Назв. праця. – С. 30 (табл. 26).

Із таблиці видно, що загальна лісова площа Наддніпрянської України становила 4 630 208 дес. Найбільш залісненими були Волинська, Київська й Чернігівська губернії, де ліси займали 3 013 376 дес., або 65,08% від усієї лісової площі. Найменш лісистими залишалися Херсонська, Катеринославська, Полтавська губернії. Приватні власники, переважно представники великого землеволодіння, мали 3 157 461 дес., або 65,08% лісової площі. Рештою лісів володіли церква, монастирі, держава, почасти селяни та уділи. Отже, лісами поряdkували переважно поміщики.

А проте для результативності землеробства важливіші розміри і структура посівних площ. Із цим безпосередньо пов'язані ринкові мотиви сільських господарів, що мають певні відмінності залежно від форм та місця перебування власності. Слід також відзначити, що в умовах функціонування світового продовольчого ринку попит на сільськогосподарську продукцію залежить від розмірів посівних площ, їх структури та врожайності ґрунтів на всіх континентах.

Найціннішим хлібним продуктом була пшениця. Білок цього злаку має унікальну здатність виділяти клейковину при змішуванні борошна з водою та утворювати тісто. Клейковина, своєю чергою, утримує двоокис вуглецю, що виділяється під час ферментації дріжджів. Тому пшеничний хліб легший, м'якший і краще перетравлюється, ніж будь-який інший. До того ж пшеничне зерно надзвичайно поживне. Воно містить у середньому близько 70% вуглеводів, 12% білка, 2% жиру і 1,8% мінеральних речовин. Один кілограм пшениці має енергетичну цінність понад 3 тис. калорій³⁸. Але це вибаглива культура. Вона потребує доволі довгого вегетаційного періоду, більше тепла, ніж інші зернові, добрих легких ґрунтів і не любить зайвої вологості. Тому вона поширюється на земній кулі в регіонах лісостепу та колишніх степів із теплим літом і середніми атмосферними опадами. Для пшениці дуже важливі природно-

³⁸ Дейвіс Н. Європа: Історія. – К., 2000. – С. 94.

кліматичні умови у зимовий період. Наприклад, у Німеччині, коли були суворі й безсніжні зими, сільські господарі зазнавали великих збитків через вимерзання значної частини пшеничних полів. Це змушувало їх обережно ставитися до розширення посівних площ під пшеницю. Тому Німеччина у великих обсягах імпортувала пшеницю з інших країн, а найбільше з України та інших регіонів Російської імперії.

Зазначені вище умови для вирощування пшениці свідчать про обмеженість території її посіву. На величезних просторах Російської імперії посівні площі ярої пшениці в 1909 р. становили 19 630 тис. дес. Із них більше двох третин – 13 718 тис. дес. – знаходилися у чорноземній зоні. На теренах Лівобережної України під ярою пшеницею було 1162 тис. дес., Правобережної – 115, трьох південних губерній разом із Бессарабією та Донською областю (так звана Новоросія) – 6241, Центрально-землеробського регіону – 517, Нижнього Поволжя – 2230, Середнього Поволжя – 1453 тис. дес.³⁹ Посів цієї зернової культури в нечорноземній зоні становив лише 679 тис. дес., із них у Приамур'ї – 576 тис. дес.⁴⁰ Окрім того, в інших регіонах імперії посіви ярої пшениці в тому році виразилися в таких цифрах: у степовому регіоні – 962 тис. дес., в Уральському – 261, Туркестані – 693, Сибірському – 1935, Північнокавказькому – 1092, Закавказькому – 286, у Царстві Польському – лише 4 тис. дес.⁴¹

Іншою була посівна площа озимої пшениці в 1909 р. у чорноземній зоні. Загалом вона сягла тут 3076 тис. дес., із них у губерніях Лівобережної України – 208 тис. дес., Правобережної – 990, у південноукраїнських разом із Бессарабією та Донською областю – 1658, Центрально-землеробському регіоні – 143,

³⁹ Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет в связи с русско-германским торговым договором: Материалы к пересмотру торгового договора с Германией. – СПб., 1913. – С. 28–29 (табл. № 17).

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же.

Нижньому й Середньому Поволжі – тільки 7 тис. дес.⁴² У нечорноземній зоні посівна озимої пшениці становила 3214 тис. дес. Із них у промисловому регіоні – 2 тис. дес., у Білоруському – 24, Литві – 78, Приозерному краї – 4, Прибалтійському – 30, Царстві Польському – 450, на Північному Кавказі – 2011, у Закавказзі – 603, у Сибіру – 7, у степовому регіоні – 8, у Туркестані – 523 тис. дес.⁴³ Загальний посів озимої пшениці в Російській імперії становив у 1909 р. 6816 тис. дес.⁴⁴ Наведені дані демонструють гостру нестачу посівної площі під пшеницю в багатьох регіонах Російської імперії через несприятливі природно-кліматичні умови. Тому вони потребували постійного підвозу цієї зернової культури або продуктів її переробки з інших районів.

Для глибшого усвідомлення цього аспекту проблеми слід розглянути її у світовому вимірі. За даними Міжнародного сільськогосподарського інституту в Римі, світовий посів пшениці в 1909 р. становив 87,267 млн га, у тому числі в Європі – 42,730 млн га⁴⁵. Найбільші земельні площі під пшеницю було відведено в тому році: у США – 18,908 млн га, європейській Росії – 23,081, азійській Росії – 3,402, Індії – 10,513, Франції – 6,595, Канаді – 3,136, Аргентині – 5,895, Австралії – 2,231, Угорщині – 3,560 млн га⁴⁶. Саме ці країни були найбільшими експортерами зернових культур, борошна та іншої сільськогосподарської продукції.

Другою продовольчою зерновою культурою після пшениці було жито, менш вимогливе до тепла та якості ґрунтів. Цей злак краще переносив сильні морози, не вимагав таких температурних режимів, як пшениця, улітку, але потребував більше вологості. До того ж жито добре зростає на бідних, навіть на

⁴² Там же. – С. 26–27 (табл. № 16).

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же. – С. 13 (табл. № 6).

⁴⁶ Там же.

гористих і глинястих ґрунтах, дає доволі щедрі врожаї на піщаних землях.

Площі, відведені під житній посів у Російській імперії у чорноземній зоні в 1909 р., становили 15 251 тис. дес., у тому числі в губерніях Наддніпрянської України разом із Бессарабією й Донською областю – 4843 тис. дес., у Центрально-землеробському регіоні – 4469, у Середньоволзькому – 4643, Нижньоволзькому – 1296 тис. дес.⁴⁷ У нечорноземній зоні – 8202 тис. дес. житнього посіву. У тому числі у Промисловому регіоні – 1885 тис. дес., у Білорусії – 1816, Литві – 1208, Приозерному краї – 709, Прибалтійському – 351, Приуральському – 1976, Північному – 257 тис. дес.⁴⁸ Житній посів Царства Польського в тому році становив 1915 тис. дес., Кавказу – 228, Сибіру – 503, Степового регіону, Уральської області й Туркестану – 569 тис. дес.⁴⁹

Жито вирощувалося переважно на територіях із прохолодним кліматом. Світовий посів цієї зернової культури становив, за даними Міжнародного сільськогосподарського інституту в Римі, 43,114 млн га. Із них в європейській Росії було 28,174, в азіатській Росії – 968, у Німеччині – 6,130, в Австрії – 2,077 млн га⁵⁰.

Значні земельні площі відводилися під посіви ячменю, найдавнішої зернової культури Старого світу. У давні часи його використовували для випічки хліба, у новітні – для виготовлення круп та як фураж для худоби. Окрім того, ячмінь став сировиною для пивоварства. З усіх зернових він, очевидно, має найбільше поширення в різних природно-кліматичних зонах. Завдяки короткому вегетаційному періоду ячмінь вчасно дозріває до настання посухи й першим надходив на внутрішній і зовнішній ринки, що було надзвичайно вигідно для сільських господарів. Це повною мірою підтверджується статистичними даними. У 1909 р. посіви ячменю на обширах Російської імперії

⁴⁷ Там же. – С. 24–25 (табл. № 15).

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же. – С. 13 (табл. № 6).

становили 10 611 тис. дес., а у чорноземній зоні – 6428, у тому числі в губерніях українських разом із Бессарабією й Донською областю – 5835, у Центрально-землеробському регіоні – 296, Середньоволзькому – 87, Нижньоволзькому – 150 тис. дес. У нечорноземній зоні під ячмінь було відведено 1597 тис дес., у Царстві Польському – 457, на Кавказі – 1602, у Сибіру – 172, у степовому регіоні, Уральській області та Туркестані – 527 тис. дес.⁵¹ Світовий посів ячменю становив у 1909 р. 23,851 млн га, у тому числі в Європі – 18,525 млн га⁵². В європейській Росії під цією зерновою культурою було 10,599 млн га, Канаді та США – 3,592, у Німеччині – 1,646, Австрії – 1,131, Угорщині – 1,220, Іспанії – 1,408 тис. га⁵³.

Важливою зерновою культурою був овес. Його вирощували переважно для годування коней і почасти для вироблення крупи. Овес невибагливий щодо теплоти та ґрунту, але потребує більше вологості, ніж інші зернові. Із цієї причини він слабо поширювався в посушливих зонах, зокрема в південних степах України.

У Російській імперії під овес було відведено в 1909 р. 17 555 тис. дес. земельної площі. Найбільший вівсяний посів був у чорноземній зоні – 8243 тис. дес. Із них в українських губерніях разом із Бессарабією й Донською областю – 2343 тис. дес., Центрально-землеробському регіоні – 2660, Середньоволзькому – 2414, Нижньоволзькому – 856 тис. дес.⁵⁴ У нечорноземній зоні земельна площа під вівсом становила 5656 тис. дес., із них у Промисловому регіоні – 1115, Білорусії – 870, Литві – 578, Приозерному краї – 530, Прибалтійському – 344, Приуральському – 1989, Північному – 230 тис. дес.⁵⁵ У Царстві Польському земельна площа під вівсом становила 1042 тис. дес., на Кавказі – 425, у Сибіру – 1606, у Степовому регіоні, Уральській області й

⁵¹ Там же. – С. 30–31 (табл. № 18).

⁵² Там же. – С. 14 (табл. № 6).

⁵³ Там же.

⁵⁴ Там же. – С. 32–33 (табл. № 19).

⁵⁵ Там же.

Туркестані – 383 тис. дес.⁵⁶ Світовий посів вівса в 1909 р. становив 52,250 млн га, з них в Європі – 32,253, на Американському континенті – 17,202 млн га⁵⁷. По окремих країнах вівсяний посів розподілявся наступним чином: європейська Росія – 16,817 млн га, азійська Росія – 1,914, США – 13,437, Канада – 3,764, Франція – 3,926, Німеччина – 4,309, Угорщина – 1,190, Англія – 1,625, Австрія – 1,851 млн га⁵⁸.

П'ята зернова культура – кукурудза, прабатьківщиною якої був Американський континент. Згодом ця рослина поширилася в теплій зоні Старого світу. Кукурудза потребує теплого температурного режиму без надмірної вологості та добрих, особливо легких ґрунтів. Вона всотує вологу з глибинного ґрунтового шару, тому й добре почувається в посушливих районах. Кукурудза стала переважно кормовою культурою для худоби, використовується для виробництва спирту, крохмалю й почасти безпосередньо вживається в їжу людьми. Крім того, вона досить важлива у сівоzmіні, зокрема у степовій смузі, де яра пшениця дає гарні врожаї по кукурудзі.

Світовий посів кукурудзи становив у 1909 р. 54,595 млн га, у тому числі в Європі – 7,316, у США – 44,162, Аргентині – 2,973, Угорщині – 2,858, Румунії – 2,123, у Російській імперії – 1,532 млн га⁵⁹. Наведені тут цифри засвідчують, що земельна площа, яка відводилася під кукурудзу у США, становила 81% від світової. За наявності досконалої сільськогосподарської техніки й землеробства фермерського типу ця країна стала безумовним монополістом щодо реалізації цієї зернової культури на світовому ринку.

Помітну роль у забезпеченні населення крупною відігравали просо і гречка. З усіх зернових культур просо найкраще витримує посуху, дає щедрі врожаї й потребує найменше зерна під засів. За середньовіччя воно було найпоширенішою зерновою

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Там же. – С. 14 (табл. № 6).

культурою в Європі, але в досліджуваний тут період зберегло певне значення лише на сході континенту⁶⁰.

Найменше поширеною з усіх зернових культур була гречка, що також ішла на вироблення крупи й почасти борошна. Ця рослина невибаглива щодо ґрунтів і тепла, але не любить посухи. Тож вона вирощувалася переважно в лісовій, лісостеповій зонах. Земельна площа на землях, компактно заселених українцями, сягала 1 млн га⁶¹.

Після зернових важливе значення у землеробстві мала картопля. Ця продовольча культура походила із південноамериканських Анд. З огляду на велику врожайність, корисність для людей та худоби, вона швидко, хоча й нерівномірно, поширювалася в Європі впродовж XVI–XIX ст. Картопля також зарекомендувала себе як сировина для виготовлення спирту та крохмалю. За своєю користю 1 кг бульби відповідає лише 0,28 кг жита, але через високу врожайність її вигідніше культивувати. Пересічно 1 га під цією культурою дає в 2–3 більше поживи, ніж 1 га, засіяний зерном⁶². До того ж картопля невибаглива до ґрунтів, хоча найкращі збори вона дає на піщаних і піщано-глинистих землях. Найбільше засаджених картоплею земельних площ було в Німеччині, Польщі та Російській імперії. За даними чиновника відділу сільської економіки й сільськогосподарської статистики Головного землеробського відомства Російської імперії Арно Шульца, земельна площа під картоплею в Німеччині на початку XX ст. завжди перевищувала 3,2–3,3 млн га, а в 1904 р. становила 8287 тис. га⁶³.

Важливішу роль у землеробстві порівняно з картоплею з кінця XIX ст. став відігравати цукровий буряк. Ця культура походила від дикорослого буряка з піщаних берегів Середземного моря. Стародавні греки вирощували його на своїх городах і варили з нього патоку. У XVIII ст. німецький хімік Лібіх виявив

⁶⁰ Кубійович В. Назв. праця. – С. 381.

⁶¹ Там само. – С. 382.

⁶² Там само. – С. 394.

⁶³ Шульц А.К. Указ. соч. – С. 4 (табл. № 1).

у звичайному буряку цукор, а його учень Ахард продовжив дослідження і на межі XVIII–XIX ст. збудував у Силезії перший цукровий завод, розпочавши виробництво солодкого продукту. Цукор за своєю поживністю посідає одне з перших місць в ряду харчових продуктів, необхідних для людини. Він відразу розчиняється після споживання й цілковито засвоюється організмом, даючи додаткову енергію. Цукор став надзвичайно корисним для робітників, зайнятих на важких фізичних роботах, солдатів і офіцерів під час виснажливих походів. Пізніше було також помічено, що ті групи населення, які постійно вживали цукор, більш працелюбні, енергійні, підприємливі.

Наполеон Бонапарт доклав зусиль до виробництва цукру у Франції. У 1803 р. він заборонив ввезення до країни тростинного цукру, а потім обклав імпорт цього продукту з колоній високим митним тарифом у розмірі, еквівалентному 20 руб. з пуда⁶⁴. Французький імператор заснував декілька шкіл, де учні вивчали буряківництво і цукроваріння. Зусиллями держави у Франції було збудовано перші цукрові заводи та всіляко заохочувалися ініціативи приватних осіб щодо розвитку цукрово-бурякової промисловості⁶⁵. Завдяки всім цим заходам французи досягли значних успіхів і до середини XIX ст. цукрова промисловість цієї країни була першою в Європі та цілому світі. Але з 1860-х рр. великих успіхів у цій справі знову досягли німці, ставши першими щодо розмірів цукрово-бурякової промисловості. У США цукрове виробництво почали впроваджувати тільки в 1880-х рр.

Надзвичайно складним був шлях розвитку цукрово-бурякової промисловості в Російській імперії. У 1800 р. за сприяння держави Є.І. Бланкеннагель збудував перший цукровий завод у Чернському повіті Тульської губернії. Десятиліття по тому російський уряд гарантував пільги всім бажаючим розвивати цукроваріння. У 1845 р. в Росії вже налічувалося близько 200, а

⁶⁴ Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. – Вып. 1. – К., 1922. – С. 11.

⁶⁵ Там же.

у сезоні цукроваріння 1860/1861 рр. – 416 цукрових заводів⁶⁶. Утім більшість із них були дуже примітивними підприємствами та з часом закрилися через низьку продуктивність. Вони не витримали в конкурентній боротьбі на ринку навіть у сприятливих умовах, коли уряд обклав увезення цукру в Росію високим митним тарифом.

Успіх справи залежав, зокрема, від того, що цукровий буряк потребує сприятливого температурного режиму. У першій фазі свого розвитку цій рослині необхідно багато вологи, а у другій частині літа й восени – сухе тепло, що сприяє накопиченню цукру. Буряки також потребують доброго ґрунту, добрив, ясних сонячних днів. Такі умови були в Наддніпрянській Україні та прилеглих територіях східніше й західніше. Проте і тут умови для врожайності буряків були дещо гірші, ніж у країнах Західної Європи внаслідок меншої тривалості теплої пори року, коли бурякове листя переробляє соки землі у цукор.

Цукрова промисловість почала відігравати важливу роль у господарському житті країн. Маючи предметом переробки продукт землеробства, вона була життєво зв'язана із сільським господарством. Вирощування буряків сприяло прискореному переходу від застарілого трипілля до більш прогресивного багатопілля, досконалішому обробленню землі глибокою оранкою сільськогосподарськими машинами та застосуванню мінеральних добрив. Усе це призвело до зростання врожайності зернових культур і трав, які висівалися після буряків. До того ж цукрово-бурякова промисловість створювала велику кількість робочих місць, що було надзвичайно важливо для регіонів з аграрним перенаселенням.

Цукрова промисловість успішно розвивалася в Бельгії, Голландії, на півдні Швеції, у Данії й навіть у Великобританії, населення якої раніше забезпечувалося колоніальним тростинним цукром (тут було збудовано великий цукрово-буряковий завод у Кельгемі, де перероблялося 40 тис. берківців буряку на

⁶⁶ Там же. – С. 12.

добу)⁶⁷. Але найбільших успіхів у цій галузі промисловості вдалося досягнути в Німеччині, Франції, Австро-Угорщині та Російській імперії. Саме в цих країнах під цукровий буряк відводилися найбільші земельні площі, про що свідчать дані, наведені в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Земельна площа під цукровим буряком (тис. дес.)⁶⁸

Країна/ Рік	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	%
Німеччина	437	388	381	380	428	407	404	397	418	433	464	493	+12,8
Австро- Угорщина	332	278	283	295	340	313	301	303	295	338	371	403	+21,3
Франція	268	204	215	175	241	183	184	187	205	209	206	206	-23,2
Російська імперія	507	525	490	430	482	520	556	477	495	600	707	699	+37,8

Отже впродовж 1901–1912 рр. земельні площі під цукровим буряком у Російській імперії збільшилися на 37,8%, у Німеччині – на 12,8, Австро-Угорщині – на 21,3, а у Франції, навпаки, зменшилися на 23,2%. У Росії під цукровий буряк було відведено в

⁶⁷ Там же. – С. 19–20.

⁶⁸ Там же. – С. 14.

1911–1912 рр. близько 700 тис. дес. щорічно, тобто більше, ніж у Німеччині та Франції, узятих разом.

Проте для нашого дослідження більш важливі статистичні дані, що відображають цей аспект проблеми в Україні. Для цього подаємо таблицю, яка демонструє розміри посівних площ аграрних культур та їх структуру за 1909–1913 рр.

Таблиця 2.4

Площі аграрних культур в Україні в 1909–1913 рр. (дес.)⁶⁹

Губернія/ Аграрна культура	Озима пшениця	Яра пшениця	Озиме жито	Яре жито	Ячмінь	Овес	Кукурудза
1	2	3	4	5	6	7	8
Подільська	449 809	95 270	341 286	1 116	237 292	280 702	164 997
Київська	341 301	16 316	460 640	3 383	177 382	338 280	4 011
Волинська	254 381	7 486	584 961	9 993	169 775	391 806	–
Херсонська	420 380	1 435 940	415 546	–	1 109 407	155 370	153 904
Таврійська	658 614	682 028	203 478	734	811 136	116 586	54 059
Катерино- славська	87 894	1 603 064	159 200	2 401	1 020 858	99 852	72 662
Харківська	86 034	693 611	410 404	3 883	521 245	202 034	5 112
Чернігівська	12 663	4 075	652 976	637	47 743	252 808	–
Полтавська	107 348	591 878	530 445	3 406	303 123	287 423	2 439
Загалом	2 418 424	5 129 668	3 758 936	25 553	4 397 961	2 124 681	457 184
	Просо	Гречка	Горох	Сочевия і боби	Коноплі	Льон	Картопля
Подільська	37 490	45 441	64 068	38 686	8 444	2 630	61 774
Київська	163 121	101 611	59 913	16 736	6 846	2 831	66 855
Волинська	35 991	115 813	38 439	15 026	9 406	9 769	144 776
Херсонська	44 781	9 253	4 141	3 012	5 571	4 272	47 150
Таврійська	10 492	–	–	–	–	12 761	19 033

⁶⁹ Стоимость производства главнейших хлебов... – С. 209, 232, 251, 291, 310–312, 327–329, 354–356, 374, 389.

1	2	3	4	5	6	7	8
Катерино-славська	27 497	2 468	1 294	1 458	7 176	10 285	58 096
Харківська	75 196	34 473	2 798	1 373	17 944	5 234	60 735
Чернігівська	26 094	218 910	27 654	7 565	45 404	18 402	120 316
Полтавська	76 982	116 448	7 466	2 874	26 395	13 218	67 731
Загалом	497 644	644 417	205 773	86 730	127 186	79 402	646 466

У таблиці відображено розмаїття рілнничих культур із характерним домінуванням серед них пшениці, жита, ячменю та вівса. Сумарна посівна площа останніх серед усіх зернових і картоплі, за винятком конопель і льону, у Таврійській губернії становила 96,73%, Катеринославській – 94,78%, Херсонській – 91,13%, Харківській – 91,43%, Полтавській – 86,94%, Волинській – 80,2%, Подільській – 77,31%, Київській – 76,43%, Чернігівській – 70,79%. Водночас у структурі посівних площ у різних регіонах були певні відмінності. Вони визначалися природно-кліматичними умовами та потребами світового продовольчого ринку. Посіви озимої пшениці були найбільш поширеними у Правобережній Україні, а ярої – домінували на Херсонщині, Катеринославщині, Харківщині й Полтавщині. Цікаво, що в Таврійській губернії, розташованій у південній степовій зоні України, посівні площі під озимою і ярою пшеницею були приблизно рівними. Посіви озимого жита також значно переважали в губерніях Правобережної України й найбільше на Чернігівщині. Великі посівні площі під цю зернову культуру відводилися також у північних повітах Херсонщини, Харківщини, Полтавщини та почасти Таврії. Надзвичайно важливі статистичні дані таблиці щодо розмірів посівної площі ячменю. Це була найважливіша експортна зернова культура на світовому ринку після пшениці. Загальна посівна площа на теренах дев'яти українських губерній пересічно за 1909–1913 рр. становила 4 397 961 дес., або близько 20% від світової. Через величезний попит на цей злак у Німеччині та ряді інших країн Західної Європи ячмінь вирощувався в усіх природно-кліматичних зонах. Але найбільші посівні площі були у Херсонській, Катеринославській, Таврійській і Харківській губерніях. Натомість посіви

під вівсом, гречкою, горохом та картоплею були набагато, а нерідко в рази більшими в губерніях поліської й лісостепової зон України. Окремо слід сказати про кукурудзу. Ця надзвичайно важлива для відгодівлі худоби зернова культура ще не набула поширення в Україні, а тим більше в Росії, Білорусії, Царстві Польському та інших регіонах імперії. Загальна посівна площа кукурудзи в Україні за 1909–1913 рр., як свідчать дані таблиці, становила 457 184 дес., із них 445 622 дес. (97,47%) у чотирьох губерніях – Подільській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській.

Розширення посівних площ головних зернових культур закономірно призводило до різкого зменшення сіножатей і випасів для домашньої худоби, що ускладнювало розвиток тваринництва. Про це переконливо свідчать дані таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Площа лугів і вигонів в Україні
наприкінці XIX – на початку XX ст. (тис. дес.)⁷⁰

Губернія/Рік	1887	1901–1905 (пересічно)	1906–1910 (пересічно)	1911	1912	1913	Різниця
Волинська	891,487	704,2	659,0	619,3	611,6	617,9	273,587
Катеринославська	968,801	440,8	272,2	185,2	180,3	146,5	822,301
Київська	319,669	202,0	180,8	159,7	154,0	166,4	1532,69
Подільська	215,684	80,0	60,2	57,4	53,4	57,9	157,784
Полтавська	396,953	407,1	359,2	324,6	305,4	323,9	73,053
Таврійська	984,963	325,2	180,6	154,4	174,8	134,8	850,163
Харківська	401,801	252,7	244,0	209,5	197,1	196,7	205,101
Херсонська	860,564	352,5	257,4	186,7	158,8	146,5	714,064
Чернігівська	557,226	604,7	508,4	502,3	513,6	467,6	89,626
Загалом	5597,148	3369,2	2721,8	2399,1	2379,0	2278,2	3318,948

⁷⁰ Кривченко Г.О. Назв. праця. – С. 8–9. (табл. № 25 і 38).

Отже за чверть століття площа лугів і вигонів в Україні скоротилася на майже 3 319 тис. дес., або на 59,3%. Найбільших втрат зазнали губернії південного степового краю. На Катеринославщині площа лугів і вигонів зменшилася за ці роки у 6,6 рази, на Херсонщині – у 5,9, у Таврії – у 7,3. Доволі різко скоротилася природна кормова база тваринництва в Подільській, Харківській та інших українських губерніях.

Водночас проявлялися тенденції позитивного характеру. Серед них слід відзначити розширення земельних площ, що відводилися під сади, виноградники, баштани, городину, олійні культури та тютюн. Із кожним роком збільшувалися бурякові посіви. За 1906–1910 рр. це було 401,1 тис. дес., у тому числі на Київщині – 150,4 тис. дес., Поділлі – 119,2, Харківщині – 57,2, Волині – 29,2, Чернігівщині – 22,2, Полтавщині – 15,0, Херсонщині – 7,9 тис. дес.⁷¹ У 1911–1912 р. площа посіву буряку в Україні сягла 560 тис. дес., а в 1914–1915 р. – 600 тис. дес.⁷² Історія розвитку цієї галузі рільництва засвідчила, що там, де впроваджувалося буряківництво, землеробство піднімалося на більш високий рівень і ставало прибутковішим. Щодо тютюну, то він вирощувався в усіх регіонах України, задовольняючи потреби місцевого та почасти світового ринку, а також армії. У Подільській губернії тютюн був відомий під назвами «дюбек», «енідж» і «албанський». На Волині культивувалися такі сорти, як «бакун», «швіцент» і «махорка»⁷³, а на Чернігівщині – «чечель-бакун» і «панська махорка»⁷⁴. Земельні площі під тютюном з року в рік змінювалися. За даними Г.О. Кривченка, в 1911 р. 29 460,4 дес., із них у Чернігівській губернії – 12 263 і в Полтавській – 12742 дес. Під вищими сортами було зайнято 5723,7 дес., у тому числі у Чернігівській губернії – 1629, у Таврійській – 3356,5, Подільській – 382,1, Херсонській – 343,3

⁷¹ Ландо В.М. Крестьянские плантации в свекловичном хозяйстве Украины. – К., 1920. – С. 7.

⁷² Там же. – С. 6.

⁷³ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 391. – Арк. 14.

⁷⁴ Русский экспорт. – 1912. – № 10/11. – С. 245.

дес. У 1912 р. на Полтавщині тютюн вирощували на 9 тис. дес., а на Чернігівщині – на 13 тис. дес.⁷⁵ Проте загальна земельна площа під цією культурою скоротилася в тому році до 23 663 дес.⁷⁶ Тютюн розводили переважно у селянських господарствах. Середні площі тютюнових плантацій на Полтавщині й Чернігівщині становили від 0,12 дес. у 1901 р. до 0,21 дес. у 1908 р. Кількість плантацій на початку XX ст. коливалася від 114 тис. до 200 тис.⁷⁷ За даними Г.О. Кривченка, у 1911 р. налічувалося 230 881, а в 1912 р. – 190 520 тютюнових плантацій.

Помітне місце займали земельні площі під олійними культурами. Окрім льону і конопель, статистичні дані щодо яких наведено в таблиці 2.4, сільські господарі культивували ріпак і соняшник. Посівна площа ріпаку в 1912 р. становила 31 747, а в 1913 р. – 29 593 дес. Найбільші ріпаківі лани були на Волині в 1912 р. – 12 156 дес.⁷⁸ Посівна площа під соняшником становила 70,9 тис. дес. у 1914 р.⁷⁹ Загалом під олійними культурами в Україні 1914 р. було зайнято близько 310 тис. дес.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. повсюди в Україні збільшувалися садові насадження. Третій подвірно-господарський земський перепис, проведений у 1910 р. на Полтавщині, виявив, що в губернії було 151 240 садів, а площа під ними становила 29 тис. дес. Переважно це були сади у селянських господарствах, які рідко перевищували за своїми розмірами 1 дес., а найчастіше становили 0,25–0,50 дес.⁸⁰ Зросла кількість садів промислового типу площею від 2 до 8 дес. на Харківщині. Водночас тут були і значно більші фруктові насадження.

⁷⁵ Корхов А.П. Роль крупных и мелких хозяйств у снабжении сахарных заводов свеклой. – К., 1922. – С. 191.

⁷⁶ Табаководство и табачная промышленность на Украине. – К., 1919. – С. 4, 7.

⁷⁷ Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1913. – 11 апреля.

⁷⁸ Кривченко Г.О. Назв. праця. – С. 8–9. Додаток до табл. № 29 і 31.

⁷⁹ Кривченко Г.А. Производство масличных семян и маслособная промышленность на Украине. – К., 1919. – С.10.

⁸⁰ Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1912. – 26 января.

Наприклад, сад князя Святополка-Мирського перевищував 160 дес., І. Каразіна – 20, землевласника П. Гаврилова – 40 дес. Загалом у Харківській губернії під садами було зайнято 20 тис. дес.⁸¹ На Катеринославщині також з'явилися садові насадження промислового типу, їх сумарна площа на 1912 р. становила близько 15 тис. дес.⁸² На Херсонщині під городами й баштанами було зайнято близько 50 тис. дес.⁸³ Із кожним роком тут зростало значення промислового садівництва. Проте найбільш розвиненим було садівництво в Подільській губернії, де фруктові насадження займали близько 40 тис. дес.⁸⁴ Водночас місцеві ринки стимулювали розвиток виноградарства. Під виноградниками пересічно за 1909–1913 рр. знаходилося 28677,8 дес. земельної площі⁸⁵. На Херсонщині ця культура було займала 14735,2 дес. (51,38%), а решта виноградників була в Таврійській, Подільській та Катеринославській губерніях⁸⁶.

Потреби пивоварної галузі спричинили розвиток в Україні хмелярства. На Волині вирощування хмелю було започатковане чехами, котрі емігрували з Богемії наприкінці 1870 – на початку 1880-х рр. Пізніше хмелярство стало також справою місцевих землевласників і селян. За даними Г.О. Кривченка, посівна площа хмелю на Волині за 1911–1913 рр. становила 1753 дес.⁸⁷ Посіви було зосереджено переважно у Житомирському, Дубенському й частини Рівненському, Луцькому, Острозькому та Володимир-Волинському повітах⁸⁸. За іншими джерелами, у 1903 р. під хмелем було зайнято 2600 га земельної площі, а в

⁸¹ Там же.

⁸² Там же.

⁸³ Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С. 518.

⁸⁴ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. – 1913. – № 7. – С. 104.

⁸⁵ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Додаток до табл. № 29 і 31.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само.

1914 р. – близько 6600 га⁸⁹. Крім Волині, невеликі вогнища хмелярства були в Київській, Подільській, Чернігівській і Харківській губерніях⁹⁰.

Узагальнюючи наведені вище дані, зазначимо, що за обчисленнями статистиків Головного земельного відомства Російської імперії, середньорічна посівна площа під головними зерновими культурами становила в 1909–1913 рр. 17 857 510 дес., або 84,24% від загальної посівної площі. Посівна площа під усіма зерновими, а також картоплею, льоном і коноплями становила у середньому за ці ж роки 20 604 747 дес.⁹¹ Напередодні Першої світової війни буряком і олійними культурами, про що мовилося вище, засівалося близько 900 тис. дес. З урахуванням земельних площ під тютюном, садами і виноградниками, баштанами, хмелем, городніми культурами і кормовими травами середня посівна площа України в п'ятиліття 1909–1913 рр. становила близько 22 млн дес. Отже досліджуваний тут період характеризується зростанням посівних площ із величезним переважанням зернових культур.

Однак навіть наявність родючих ґрунтів і великих посівних площ ще не гарантує формування потужного експортного ресурсу. Останній визначається працелюбністю хліборобського населення та досягненнями у царині культури землеробства. Тільки за наявності цих та деяких інших умов можна розраховувати на щедрі врожаї й надлишки продукції сільського господарства з урахуванням чисельності населення.

Із цього погляду Російська імперія перебувала в несприятливих умовах. Попри колосальні посівні площі в більшості губерній збір зернових культур відставав від приросту населення. Були навіть цілковито безхлібні території. Загалом дві третини

⁸⁹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 391. – Арк. 15; Вестник Русско-английской торговой палаты. – 1915. – № 7/8. – С. 242.

⁹⁰ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. – 1913. – № 10. – С. 151.

⁹¹ Стоимость производства главнейших хлебов... – С. 209, 232, 251, 291–293, 310, 312, 327, 354, 356, 374, 389.

губерній європейської частини Росії, розташованих переважно в нечорноземній зоні, не могли забезпечити свої продовольчі потреби за рахунок власного виробництва й залежали від привозного хліба⁹². Забезпечення цих територій збіжжям залежало від 18 південних губерній України та Росії, де надлишки продовольчого зерна становили 647,2 млн пудів⁹³. За даними В.Е. Дена, середній збір чотирьох головних зернових культур із гектара в європейській Росії за 1905–1914 рр., навіть з урахуванням південних хлібородних губерній, був дуже замалим: пшениці – 6,6 квінтала*, жита – 7,3, ячменю – 8,1, вівса – 7,5 квінтала⁹⁴.

Набагато вищими були досягнення зернового господарства Наддніпрянської України, про що свідчать дані, наведені в табл. 2.6.

Таблиця 2.6

Врожайність головних зернових культур в Україні пересічно за п'ятиліття 1909–1913 рр. (пуд. з 1 дес.)⁹⁵

Губернія	Жито	Озима пшениця	Яра пшениця	Овес	Ячмінь	Просо	Гречка
1	2	3	4	5	6	7	8
Волинська	60,6	71,3	–	62,5	61,2	71,5	45,6
Катеринославська	58,6	67,1	52,7	71,2	65,2	53,6	–
Київська	83,5	92,3	59,1	81,2	77,5	–	–

⁹² *Островский А.В.* Государственно-капиталистические и кооперативные тенденции в экономике России: 1914–1917 гг. // Россия и Первая мировая война (материалы международного научного colloquiuma). – Санкт-Петербург, 1999. – С. 484.

⁹³ Там же. – С. 483.

* Один квінтал (100 кг) = 6,1 пуда.

⁹⁴ *Ден В.Э.* Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк. – Пг., 1922. – С. 47.

⁹⁵ *Кривченко Г.О.* Назв. праця. – С. 10. Табл. № 33.

1	2	3	4	5	6	7	8
Подільська	78,1	77,8	—	76,3	68,3	—	—
Полтавська	75,3	77,1	60,3	77,0	71,8	63,9	51,3
Харківська	68,9	79,4	54,5	75,3	56,3	—	—
Херсонська	52,6	50,2	39,6	63,6	60,7	47,8	42,5
Чернігівська	45,9	79,7	66,5	51,4	60,3	63,9	26,7
Загалом	63,8	69,9	47,5	69,3	61,8	65,3	44,2

Отже, найбільші врожаї були у давніх центрах українського хліборобства – на Київщині, Поділлі, Волині, Полтавщині, навіть Харківщині та Чернігівщині. Середній збір озимої пшениці, жита, вівса, ячменю у цих губерніях з одного гектара був меншим, ніж у Данії, Бельгії, Голландії, Великобританії, Німеччині та Швеції, але не поступався Франції, Італії, Австро-Угорщині, США, Канаді й був більшим порівняно з Іспанією, Індією, Аргентиною, Австралією, Румунією, Болгарією та рядом інших країн⁹⁶. Завдяки цьому українське землеробство виявилось спроможним вирощувати злакові культури у великих обсягах. Про це переконливо свідчать статистичні дані щодо середньорічного врожаю впродовж п'яти років, відображені в табл. 2.7.

Середньорічний збір усіх хлібних культур разом із картоплею в 1909–1913 рр. перевищив 1,5 млрд пудів. Зокрема річний збір чотирьох головних злаків становив 1071350,1 тис. пудів, шести – 1 131 293,7, а разом із кукурудзою, горохом, сочевицею і бобовими – 1 185 754,2 тис. пудів. Не враховуючи картоплі, за обсягом хлібного збору попереду була Херсонщина – 190 428 тис. пудів, а далі в низхідному порядку губернії розташовувалися так: Катеринославська – 180 897,2, Полтавська – 140 064,1, Київська – 137 317,6, Подільська – 129 517,9, Таврійська – 126 443,4, Харківська – 124 244,4, Волинська – 100 329,6, Чернігівська – 56 512 тис. пудів.

⁹⁶ Див.: Ден В.Э. Указ. соч. – С. 47.

Таблица 2.7

Середньорічний урожай зернових культур в Україні за 1909–1913 рр. (тис. пудів)⁹⁷

Губернія	Сільськогосподарська культура											
	Озима пшениця	Яра пшениця	Жито	Овес	Ячміння	Кукурудза	Горох	Картопля	Гречка	Сочевияця, боби	Гресо	Зералом
Харківська	6808,8	37793,4	28508,7	15188,6	29329,4	536,4	190,1	32646,9	1705,8	72,8	4110,4	156891,3
Чернігівська	1008,7	270,8	29997,0	13059,1	2878,3	—	1420,2	67749,9	5843,0	367,4	1667,5	124261,9
Полтавська	8362,1	35705,3	40303,7	22116,9	21778,2	260,4	493,2	45155,1	5965,9	164,7	4913,7	185219,2
Херсонська	21039,0	56628,4	21830,2	9893,5	67774,5	10291,4	272,5	14725,3	393,2	163,3	2142,0	205153,3
Таврійська	41297,4	23104,1	8238,9	6510,8	43424,6	3518,9	—	5091,1	—	—	348,7	131534,5
Катеринославська	5820,4	84180,5	9465,1	7092,4	66439,7	6152,0	73,2	21262,6	110,7	80,0	1483,2	202159,8
Київська	31569,4	964,0	38648,2	27469,8	13708,5	398,5	5221,7	36445,1	5407,2	1293,3	12637,0	173762,7
Подільська	34990,5	4643,8	26718,8	21370,1	16220,8	12981,8	4614,1	30954,2	2690,7	2614,5	2672,8	160472,1
Волинська	18118,0	375,6	35812,9	24500,0	10391,2	—	2366,1	71383,4	5277,3	914,0	2574,5	171713,0
Разом	169014,3	243665,9	239523,5	147201,2	271945,2	34139,4	14651,1	325413,6	27393,8	5670,0	32549,8	1511167,8

⁹⁷ Стоимость производства главных хлебов... – Вып. II. – Пг., 1916. – С. 209, 232, 251, 291, 310, 312, 327, 329, 354, 356, 389.

Займаючи провідні позиції у зборі чотирьох головних злаків, три південних губернії України давали лише 5066,8 тис. пудів проса, гречки, гороху, сочевиці та бобів, що становило 6,31% від виробництва цих культур у Наддніпрянській Україні. Те ж стосується й картоплі, збір якої у цьому регіоні був незначним – 41 079 тис. пудів, або 12,62% від загального виробництва. У Волинській і Чернігівській губерніях, навпаки, переважав збір картоплі – 139 133,3 тис. пудів, або 42,75% від урожаю в усіх українських губерніях. Виробництво кукурудзи також зосереджувалося здебільшого в Подільській і Херсонській губерніях – 23273,2 тис. пудів, або 68,17% збору в Наддніпрянській Україні.

Наведені тут статистичні дані проливають світло на складності встановлення надлишку продовольчих і фуражних культур, що вивозився на зовнішні ринки та в інші регіони Російської імперії. У губерніях південного степового краю у відгодівлі худоби переважали фуражні злакові, у Волинській і Чернігівській – сіно, картопля та інші коренеплоди, на Київщині й Поділлі, де розпочався перехід до стійлової відгодівлі, ширше використовувалися побічні продукти цукрово-бурякової й олійної промисловості – жом, макуха, патока, на Полтавщині – кормові трави, коренеплоди та висівки. Так, у 1912 р. збір сіна в Україні становив 294,1 млн пудів, із них на Волині й Чернігівщині – 141,3 млн пудів, або 48,04% від загального збору в усіх українських губерніях⁹⁸. На Поділлі перероблялося щорічно на цукрових заводах близько 150 млн пудів буряку, з яких залишалося до 120 млн пудів сирого жому, достатнього для відгодівлі 250 тис. голів великої рогатої худоби⁹⁹.

Досить суттєвою була й різниця по губерніях щодо обсягів зернових культур і коренеплодів для винокурної та пивоварної промисловості. Для прикладу, у Полтавській губернії у 1908 р. було перекурено 650 тис. пудів зерна, у Харківській – 1027, у Чернігівській – 353 тис. пудів. Окрім того, 63 пивоварних заводи

⁹⁸ Кривченко Г.О. Назв. праця. – С. 10. Табл. № 38.

⁹⁹ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1911 г. – СПб., 1912. – С. XLVI.

в цих губерніях спожили 345 тис. пудів ячменю¹⁰⁰. Через це в історичних працях, де досліджувався цей аспект проблеми, існують значні розбіжності щодо надлишку хлібних культур залежно від річної норми споживання продовольчих і фуражних хлібів на душу. Так, П.І. Лященко визначив надлишок зернових хлібів на експорт, приймаючи річну норму продовольчого зерна в 15 пудів на душу¹⁰¹. За підрахунками В.І. Мезенцова, річна норма споживання на одну душу з урахуванням зерна на посів та корм худобі в Таврійській губернії становила 35 пудів, Херсонській і Полтавській – по 29, Харківській – 27, Катеринославській – 26 пудів¹⁰². Безперечно, надлишок хлібних культур залежав від ряду чинників. Найбільшу роль у його створенні відігравали врожайність, чисельність населення та експортні мотиви сільських господарів.

Щедрі врожаї зернових у середині 1890-х рр. призвели до зростання надлишку збіжжя в Україні, що само по собі стимулювало його вивіз на світовий ринок для запобігання закупорювання торговельного обороту. За даними І. Гуржія, надлишок чотирьох головних хлібів становив тут у середньому за 1870–1872 рр. 97 млн пудів, у 1883–1887 рр. – 79,3, а в 1895 р. – 286 млн пудів¹⁰³.

У першому десятилітті ХХ ст. врожайність на селянських землях порівняно з 80-ми рр. ХІХ ст. зросла в губерніях Південної України на 23,5%, Лівобережної – на 31,7%, Правобережної – на 42,5%. Найвищий середній рівень врожайності у селянських господарствах був на початку ХХ ст. у Право-

¹⁰⁰ Лященко П.І. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России: Описательно-статистическое исследование. – СПб., 1912. – С. 186.

¹⁰¹ Там же. – С. 78, 185–186.

¹⁰² Див.: Первый съезд областного комитета: Журналы и доклады под редакцией М.Н. Соболева. – Х., 1913. – С. 45.

¹⁰³ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. – К., 1968. – С. 53.

бережній Україні – 67 пудів з 1 дес.¹⁰⁴ У наступні роки, як свідчать дані таблиці 2.6, урожайність зернових культур зросла, що сприяло збільшенню їх надлишку. За підрахунками О.М. Челінцева, надлишок чотирьох головних зернових культур в Україні становив у середньому за 1907–1910 рр. 327 368 тис. пудів¹⁰⁵.

Аналізуючи проблематику зернового надлишку в Україні, слід урахувувати чисельність населення у тій чи іншій губернії. У південному степовому краї посівні площі хлібів були більшими, а щільність населення – набагато меншою порівняно з давніми хліборобськими центрами України. Відповідно навіть за значно меншого збору зерна з десятини земельної площі надлишок на душу у цьому регіоні був незрівнянно більшим. У 1906 р. він обчислювався такими цифрами: Волинська губернія – 14,3 пуда, Київська – 21, Подільська – 29,3, Херсонська – 61 пуд¹⁰⁶. За даними статистиків обласної сільськогосподарської виставки в Катеринославі 1910 р., валовий збір хлібів на одного жителя був таким: Волинська губернія – 26 пудів, Київська – 29, Таврійська – 61, Херсонська – 59, Катеринославська – 57, Чернігівська – 18, Полтавська – 39 пудів¹⁰⁷.

Але найбільший внесок у встановленні споживання чотирьох головних зернових хлібів, а отже й визначення їх надлишку як в абсолютних обсягах, так і на одну душу впродовж 1909–1913 рр. належить Г.О. Кривченку. Про це переконливо свідчать дані, наведені в табл. 2.8.

¹⁰⁴ *Агрономический журнал*: Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Вып. 1. – Х., 1916. – С. 68–69.

¹⁰⁵ *Челинцев А.К.* Перемены в хлебной продукции Европейской России в связи с общим развитием сельского хозяйства // *Агрономический журнал*. – Кн. 7. – Х., 1913. – С. 45.

¹⁰⁶ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 644. – Спр. 350. – Арк. 28.

¹⁰⁷ *Земщина*. – 1910. – 30 августа (12 сентября).

Таблиця 2.8

Щорічне споживання чотирьох головних зернових культур в Україні пересічно за п'ятиліття 1909–1913 рр.¹⁰⁸

Губернія	Продовольчі хліби				Фуражні хліби				Загалом					
	Жито		Пшениця		Разом		Овес				Ячмінь		Разом	
	Тис. пудів	На одну душу	Тис. пудів	На одну душу	Тис. пудів	На одну душу	Тис. пудів	На одну душу	Тис. пудів	На одну душу	Тис. пудів	На одну душу	Тис. пудів	На одну душу
Волинська	35854,1	8,9	16558,6	4,2	52412,7	13,1	25732,6	6,4	9657,8	2,4	35390,4	8,8	87803,1	21,9
Катеринославська	7122,0	2,2	40015,5	12,4	47137,5	14,6	7604,1	2,4	37660,6	11,6	45264,7	14,0	92402,2	28,6
Київська	36939,2	7,9	26673,8	5,7	63613,0	13,7	28129,2	6,1	11300,9	2,4	39430,1	8,5	103043,1	22,2
Подільська	25829,8	6,6	31152,5	8,0	56982,3	14,6	21393,1	5,5	14222,2	3,7	35615,3	9,2	92597,6	23,8
Полтавська	31743,1	8,6	27262,0	7,4	59005,1	16,0	14866,0	4,0	20434,5	5,6	35300,5	9,6	94305,6	25,6
Таврійська	4665,0	2,4	18146,1	9,2	22811,1	11,6	6985,8	3,6	18748,2	9,5	25734,0	13,1	48545,1	24,7
Харківська	26049,1	7,8	31218,6	9,4	57267,7	17,2	13182,8	4,0	26135,4	7,8	39318,2	11,8	96585,9	29,0
Херсонська	10922,5	3,1	37872,4	10,6	48794,9	13,7	11321,5	3,2	9801,0	2,7	21122,5	5,9	69917,4	19,6
Чернігівська	30501,0	9,9	4066,3	1,3	34567,3	11,2	8744,2	2,9	2904,4	0,9	11648,6	3,8	46215,9	15,0
Загалом	209625,8	6,7	232965,8	7,4	442591,6	14,1	137959,3	4,4	150865,0	4,8	288817,3	9,2	731408,9	23,3

¹⁰⁸ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Табл. № 36.

Зокрема споживання жита становило в абсолютній цифрі 209 625,8 тис. пудів, а на душу населення – 6,7 пудів, пшениці, відповідно, 232 965,8 і 7,4, вівса – 137 959,3 і 4,4, ячменю – 150 865 і 4,8 пуда. Загалом середнє річне споживання чотирьох головних зернових хлібів на душу населення становило 23,3 пуда, а в абсолютній цифрі – 731 408,9 тис. пудів. Порівняння останньої цифри із середньорічним збором чотирьох головних зернових у 1909–1913 рр., що становив 1071350,1 тис. пудів, засвідчує наявність надлишку 339941,2 тис. пудів. Приблизно в такому обсязі вивозилося у середньому щорічно зерно та продукти його переробки за межі України, без урахування пшона, гречки, гороху й бобових культур. Цікаво, що за підрахунками дослідника цієї проблеми О. Щадилова, за межі України вивозилося пересічно за 1909–1913 рр. 339 915 тис. пудів чотирьох головних зернових хлібів¹⁰⁹, тобто різниця становить лише кілька тисячних від 1%.

Україна конкурувала на світовому ринку з іншими країнами, де вирощувалися зернові у великих обсягах, що потребує певного висвітлення їхніх хлібних ресурсів та порівняння з досягненнями вітчизняних виробників. Цей аспект проблеми автори вже досліджували в попередніх працях¹¹⁰.

Найбільшими виробниками пшениці були США й Російська імперія. Середньорічний збір цієї головної експортної зернової культури в 1907–1910 рр. у цих країнах становив, відповідно, 1179048,5 і 1147485 тис. пудів¹¹¹. На світовому ринку українські виробники пшениці стикалися, не рахуючи власне Росії, із конкурентами з США, Канади, Аргентини, Індії, Австралії, Угорщини та Румунії. Щодо жита вітчизняні аграрії змагалися з Німеччиною, вівса – з Німеччиною, Канадою, США, Арген-

¹⁰⁹ Див.: *Щадилов О.* Економічна політика України. – К., 1919. – С. 4.

¹¹⁰ Див.: *Ресетт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). – К., 2011. – С. 98–130.

¹¹¹ *Обзоры главнейших отраслей промышленности и торговли за 1910 год.* – СПб., 1911. – С. 32–33.

тиною та Австралією, ячменю – з Канадою та США¹¹². Сумарне виробництво пшениці в названих країнах становило в 1909 р. 25,3 млн т, у тому числі в Угорщині – 3,4 млн т, в Румунії – 1,6, в Індії – 7,7, Канаді – 4,5, США – 20, Аргентині – 4,2, Австралії – 1,9 млн т¹¹³. Виробництво жита в Німеччині в тому році сягло 11,3 млн т¹¹⁴. Сумарний збір вівса становив 30,7 млн т, у тому числі в Німеччині – 9,1 млн т, Канаді – 5,7, США – 14,9, Аргентині – 0,4, Австралії – 0,6 млн т¹¹⁵. Урожай ячменю в Канаді в 1909 р. обчислювався 1,2 млн т, а у США – 3,7 млн т¹¹⁶. Ще однією надзвичайно важливою зерновою культурою, яка забезпечувала кормами тваринництво, була кукурудза. Виробництво її зосереджувалося переважно у США і зросло з 67,7 млн т у 1899 р. до 80,5 – у 1912 р., що становило 76,08% від світових обсягів¹¹⁷. Загалом на одну душу у цій країні на початку XX ст. припадало 54,3 пуда зернових¹¹⁸, що відкрило величезні можливості для вивозу на світовий ринок. Інші країни також експортували зернові, але в менших обсягах, що слабо впливало на кон'юнктуру світового ринку. На борошняному ринку Близького Сходу виробники з України зазнавали гострої конкуренції з боку французьких експортерів.

Аналіз статистичних даних дав можливість встановити місце Наддніпрянської України у світовому виробництві. Маючи близько 2% населення планети, її частка у зборі головних хлібних культур становила у середньому у 1909–1913 рр. 7,16%, у тому числі пшениці – 6,68%¹¹⁹. За цим злаком Україна поступалася тільки США, Індії, власне Росії і Франції, чисельність

¹¹² *Реснт О.П., Сердюк О.В.* Назв. праця. – С. 102–103.

¹¹³ Там само. – С. 102.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Там само. – С. 220.

¹¹⁸ *Вестник южно-русского животноводчества.* – 1910. – 8 марта.

¹¹⁹ *Шульц А.К.* Указ. соч. – С. 17; *Промышленность и торговля.* – 1914. – № 2. – С. 96.

населення кожної з яких, особливо перших трьох, була в декілька разів більшою. За збором жита попереду України були тільки Росія й Німеччина, а вівса – Росія, США та Канада. За виробництвом ячменю Україна не поступалася жодній країні світу. Її частка в імперському зборі, враховуючи Царство Польське, Бессарабію, Білорусію та інші регіони, становила близько 45%¹²⁰.

Визначене нами місце України у світовому виробництві зернових культур знаходить підтвердження й в інших документальних джерелах. Зокрема близькі до наших підрахунків обчислення Г.О. Кривченка, подані в табл. 2.9.

Таблиця 2.9

Збір чотирьох головних зернових культур у країнах найбільшого виробництва – у середньому за п'ятиліття 1909–1913 рр.
(тис. пудів)¹²¹

Країна	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес
1	2	3	4	5
Російська імперія	1 354 107	1 429 606	1 670 682	964 721
у т.ч. Україна	412 700	239 524	271 946	147 201
Австрія	10 006	170 806	100 990	145 625
Угорщина	268 561	81 269	94 178	77 996
Англія	103 312	2 789	86 825	176 188
Болгарія	70 484	13 075	15 840	8 619
Німеччина	252 541	689 866	203 906	524 156
Іспанія	216 522	42 821	100 172	26 450
Італія	305 373	7 328	13 308	31 226
Румунія	145 747	7 147	33 077	25 549
Франція	530 560	76 202	64 163	315 927
Індія	538 325	—	—	—

¹²⁰ Див.: Шульц А.К. Указ. соч. – С. 15–17.

¹²¹ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Табл. № 37.

1	2	3	4	5
Японія	40 988	64 036	75 247	4 648
Алжир	58 691	69	62 291	12 296
Єгипет	57 983	–	15 941	–
Аргентина	269 241	–	–	72 796
Канада	617 641	3 597	62 498	346 568
США	1 186 495	53 888	240 107	1 069 598
Австралія	143 980	167	416	15 060
Загалом	6 261 557	2 642 666	1 843 421	3 817 423

Із наведених даних, по-перше, видно, що середньорічний світовий збір пшениці за п'ятиліття 1909–1913 рр. становив 6 261 557 тис. пудів, жита 2 642 666, ячменю – 1843 421, вівса – 3 817 423, а сумарний цих зернових культур – 14 565 067 тис. пудів. По-друге, частка України у світовому виробництві чотирьох головних хлібних культур становила 7,35%, у тому числі пшениці – 6,59%, жита – 9,06%, ячменю – 14,75%, вівса – 3,86%. По-третє, статистичні дані відображають експортний потенціал країн-виробників зернових культур, якщо урахувати чисельність їх населення в роки, що передували Першій світовій війні. Із цього погляду великі надлишки пшениці мали США, Україна та регіони південної і південно-східної частин європейської Росії, Угорщина, Аргентина, Канада, Австралія, почасти Румунія, Індія та Болгарія.

У таблиці відображено й країни, які мали замалий збір зернових культур та потребували ввозу збіжжя у великих обсягах. У першу чергу це Великобританія з переважно промисловим і торговельним населенням, чисельність якого в 1913 р. перевищила 46 млн осіб чоловічої і жіночої статі. По-друге, це Німеччина з її 66 млн мешканців напередодні Першої світової війни та добре розвиненою промисловістю. Продовольчого й фуражного зерна, борошна не вистачало для населення ряду інших країн Західної Європи, Близького й Середнього Сходу.

Для завершення аналізу українських хлібних ресурсів слід з'ясувати продуктивність млинарства. У 1903 р. в губерніях Правобережної України на товарних млинах I–V розрядів пере-

роблялося 68 млн пудів продовольчого зерна¹²², а п'ять років по тому – 87,5 млн пудів, у тому числі на Київщині – 37,5, Волині – 27, Поділлі – 23 млн пудів¹²³. Річні відправки пшеничного борошна з Київської й Волинської губерній перевищували у середньому за 1905–1909 рр. 11 млн пудів¹²⁴. За обсягами розмолу продовольчого зерна визначне місце посідали губернії Лівобережної України, де вироблялося до 49 млн пудів борошна на рік, із них на Харківщині – 16,5 млн пудів¹²⁵. Доволі розвиненою була борошномельна промисловість і в губерніях Південної України, де щорічно перероблялося на млинах I і III–V розрядів у середньому близько 73 млн пудів зерна¹²⁶. Загалом на товарних млинах I–V розрядів на теренах Наддніпрянської України в неврожайному 1908 р. перемололи 209,5 млн пудів продовольчого збіжжя¹²⁷.

Значно важливішими є статистичні дані Полтавського губерньського земства щодо обсягів розмолу продовольчого зерна в Україні пересічно за 1901–1908 рр. Отже середньорічний розмол на товарних млинах становив 376,4 млн пудів, у тому числі в Київській губернії – 54,7 млн пудів, Волинській – 49,9, Подільській – 44,2, Полтавській – 67,6, Харківській – 28, Чернігівській – 14,1, Катеринославській – 46,1, Херсонській – 44,3, Таврійській – 27,5¹²⁸. У наступні роки обсяги розмолу продовольчого зерна зростали відповідно до збору пшениці й жита.

¹²² Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. – Пг., 1915. – С. 230.

¹²³ Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... – С. 23, 39, 52, 65.

¹²⁴ Речи и доклады, произнесенные в учредительном собрании Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. – Вып. 1. – К., 1912. – С. 44.

¹²⁵ Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... – С. 213.

¹²⁶ Там же. – С. 96, 108, 121.

¹²⁷ Там же. – С. 39, 52, 65, 96, 108, 121, 193, 213, 219.

¹²⁸ Земщина. – 1910. – 30 августа (12 сентября).

Таким чином, Україна мала величезні надлишки зернових хлібів і борошна для вивозу на зовнішні ринки та в інші регіони Російської імперії.

Важливим аспектом досліджуваної проблеми залишається аналіз тваринницьких ресурсів України, встановлення, зокрема, поголів'я на початку XX ст. Проте вирішення цього завдання ускладнюється недосконалістю тогочасної статистики. Фахівець із цієї проблеми А. Радциг слушно відзначав наприкінці XIX ст.: «У нас до цього часу немає докладного скотарського перепису, унаслідок чого всі дані щодо чисельності худоби мають ворожильний характер»¹²⁹. З іншого боку, у Російській імперії не було уніфікованої методики віднесення старшої вікової групи молодняка коней і великої рогатої худоби до дорослих тварин, що призводило до різнобою в обчисленнях ще на рівні волостей та повітів. Слід ураховувати й те, що як Центральний статистичний комітет, так і Ветеринарне управління перебували у структурі Міністерства внутрішніх справ, яке з міркувань політичного характеру впливало на підрахунки, що підлягали обнародуванню. Зрештою чиновники статистичних служб ігнорували будь-які обчислення за національно-територіальним поділом імперії. Тому фахові часописи піддавали сумніву результати офіційної статистики.

Хоч як би там було, проведений Ветеринарним управлінням Міністерства внутрішніх справ у 1913 р. перепис виявив 40 млн голів великої рогатої худоби і 17 млн свиней на території тільки європейської частини Російської імперії¹³⁰. Для величезних просторів держави з числом мешканців у п'ятитіття 1909–1913 рр. 170–175 млн осіб, ураховуючи Царство Польське й Фінляндію, цього було явно недостатньо для повноцінного харчування населення. У 1908 р. на 100 душ припадало у середньому 26,6 голів великої рогатої худоби. Наприклад, у Данії анало-

¹²⁹ Радциг А.А. Скотарство и молочное хозяйство в разных государствах. – Санкт-Петербург, 1899. – С. 32.

¹³⁰ Див.: Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1916. – № 22. – С. 15.

гічний показник на початку ХХ ст. становив 85 голів, у Швеції – 50, Швейцарії – 43, Франції – 35, Німеччині – 33¹³¹. До того ж тваринництво країн Західної Європи було продуктивнішим, що виражалося в більшому щорічному прирості великої рогатої худоби. Маючі такі здобутки, вони ще й імпортували м'ясо у великих обсягах з Аргентини, США, Австралії, Нової Зеландії, Канади тощо.

У розпал Першої світової війни, а саме навесні й улітку 1916 р., у Російській імперії було проведено сільськогосподарський перепис, результати якого значно перевищували одержані Ветеринарним управлінням Міністерства внутрішніх справ у 1913 р. Виявилось, що кількість коней зросла порівняно з останнім довоєнним роком на 15,1%, великої рогатої худоби – на 36,5%, свиней – на 42,1%, овець – на 62,5%¹³². У пресі з'явилися повідомлення про те, що чисельність великої рогатої худоби в Росії становить 54,5 млн голів¹³³. Проте громадськість ставилася до цього з певною недовірою через величезні втрати худоби впродовж майже двох років війни. Згідно із статистичними даними, армія, чисельність якої зростала з кожним місяцем, спожила в 1914 р. 225 тис. т м'яса і 25 тис. т жирів, у 1915 р., відповідно, 850 і 108, а в 1916 р. 1364 і 191 тис. т¹³⁴. Тогочасний фахівець М.П. Огановський уважав ситуацію в російському тваринництві значно прозаїчнішою. На його думку, зростання чисельності коней і великої рогатої худоби відбулося за рахунок включення до дорослих тварин молодняка, який становив серед великої рогатої худоби 47%, а серед свиней – 71%¹³⁵.

Слід визнати, що дослідники цього аспекту проблеми опинилися у складному становищі. Зокрема Г.О. Кривченко відзначав,

¹³¹ Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 17. – С. 31.

¹³² Известия Особого совещания по производственному делу. – 1916. – № 29. – С. 56.

¹³³ Киевская земская газета. – 1916. – 1 июля.

¹³⁴ Мировая война в цифрах. – М., 1934. – С. 42.

¹³⁵ Див.: Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 6 октябрю.

що було б помилкою не визнавати результати перепису 1913 р., тим більше, що на його основі можна простежити зміни у тваринництві впродовж трьох п'ятиліть¹³⁶. Подаємо обчислення Г.О. Кривченка в табл. 2.10.

Таблиця 2.10

Скотарство України пересічно за 1901–1915 рр. (тис. голів)¹³⁷

Губернія	Коні		Велика рогата худоба		Барани, вівці, кози		Свині	
	1901–05 рр.	1911–15 рр.	1901–05 рр.	1911–15 рр.	1901–05 рр.	1911–15 рр.	1901–05 рр.	1911–15 рр.
Волинська	703,6	681,5	1082,7	1117,1	860,9	604,0	715,4	618,9
Катерино-славська	571,4	688,6	750,8	657,7	1213,5	462,2	281,1	357,2
Київська	471,4	547,2	664,3	774,5	887,8	601,3	422,7	476,4
Подільська	532,5	549,3	605,1	701,2	638,8	527,7	405,4	406,2
Полтавська	396,0	474,5	771,8	712,7	1253,5	697,5	410,5	402,8
Таврійська	461,2	483,9	472,2	453,0	1438,6	860,0	196,7	206,8
Харківська	395,4	522,6	767,8	797,3	1011,6	563,4	290,5	345,4
Херсонська	676,6	767,0	858,6	705,7	1014,4	410,8	319,6	349,7
Чернігівська	607,7	583,7	624,7	677,7	1067,4	904,2	501,7	479,5
Загалом	4815,8	5298,3	6598,0	6596,9	9386,5	5628,1	3543,6	3642,9

Середньорічна чисельність коней у п'ятиліття 1911–1915 рр. збільшилася на 482,5 тис голів (10%) порівняно з п'ятиліттям 1901–1905 рр., свиней – на 99,3 тис. голів (10,28%), а великої рогатої худоби, навпаки, зменшилася на 1,1 тис. голів (0,02%). Найбільших втрат за ці роки зазнало українське вівчарство, особливо в південних губерніях, через нестачу пасовищ після безоглядного розорювання степу та конкуренцію імпоротної

¹³⁶ Кривченко Г.О. Назв. праця. – С. 57.

¹³⁷ Там само. – Табл. № 43.

шерсті. В абсолютній цифрі вони становили 3758,4 тис. голів (40,05%).

Слід урахувати також послідовне зменшення худоби на душу населення внаслідок різкого зростання чисельності останнього. Усе це призводило до виникнення кризових явищ на внутрішньому м'ясному ринку, стримувало експортні мотиви вітчизняних комерсантів.

Для порівняння наведемо статистичні дані по Україні за 1916 р., коли тваринництво зазнало втрат за перші два роки війни в різних регіонах від 35% до 45% усієї чисельності худоби¹³⁸. Отже в Україні на той час нараховувалося великої рогатої худоби (корів, волів, бугаїв) – 7706,6 тис. голів, коней – 5477,2 тис. голів, свиней – 4629,4 тис. голів, овець і кіз – 6379,8 тис. голів¹³⁹. Згідно з іншими статистичними даними, перед Першою світовою війною в Україні було 6022 тис. коней¹⁴⁰. Зважаючи на ці та деякі інші факти можна стверджувати, що загальна кількість великої рогатої худоби «напередодні війни становила з урахуванням природного приросту близько 8 млн голів»¹⁴¹.

Зазначені тут статистичні суперечності ускладнюють обчислення обсягів м'ясних ресурсів України. Тогочасний фахівець уважав, що в Україні були великі надлишки яловичини, які вивозилися переважно на ринки власне Росії. У Полтавській губернії, наприклад, надлишки свинини збільшилися з 73 тис. пудів у 1884 р. до 500 тис. пудів напередодні війни. Надлишки м'яса домашньої птиці на Чернігівщині досягли 379 тис. пудів. Надлишки яєць у Подільській губернії зросли з 382 тис. пудів у

¹³⁸ Див.: Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1916. – № 22. – С. 15.

¹³⁹ Праця в УРСР. Управління народногосподарського обліку УРСР. – К., 1937. – С. 4.

¹⁴⁰ Народное хозяйство в графиках 1913–1922. – Т. XIV. – М., 1923. – С. 31.

¹⁴¹ Шапошнікова Н. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – К.: Інститут історії України, 2002. – С. 39.

1893 р. до 992 тис. пудів у 1909 р.¹⁴² Проте найбільш системні підрахунки щодо обсягів м'ясних ресурсів в Україні перед Першою світовою війною провів колектив дослідників під керівництвом Г.О. Кривченка. Подаємо їх у табл. 2.11.

Із таблиці видно, що обсяги м'ясних ресурсів у Наддніпрянській Україні становили 27 081 тис. пудів, у тому числі від великої рогатої худоби – 14 749, дрібної рогатої худоби – 3880, свиней – 8452 тис. пудів. За обсягом м'ясних ресурсів попереду була Чернігівщина – 3791 тис. пудів (14,0%). Далі йшли: Херсонщина – 3300 тис. пудів (12,99%), Катеринославщина – 3309 (12,21%), Полтавщина – 3256 (12,02%), Київщина – 3039 (11,22%), Харківщина – 2788 (10,29%), Таврія – 2614 (9,65%), Поділля – 2519 (9,30%), Волинь – 2435 (8,99%). На одну душу в Україні припадало щорічно у середньому близько 0,9 пуда м'яса й сала. Безумовно, зазначені тут обсяги м'ясних ресурсів були мінімальними, позаяк вони обчислювалися на основі перепису 1913 р.

Порівняння українських тваринницьких ресурсів із загальноросійськими виявляє прозаїчнішу картину. Виробництво м'яса в імперії становило в 1912 р. приблизно 115 млн пудів на 171 млн населення¹⁴³, тобто близько 0,67 пуда на душу. На забій йшло у середньому на рік 5 млн голів великої рогатої худоби, 2 млн телят, 8 млн баранів і 2 млн свиней¹⁴⁴, а за іншими джерелами – ще менше¹⁴⁵.

¹⁴² *Челинцев А.К.* Избытки и недостатки главнейших сельскохозяйственных продуктов в 7 юго-западных губерниях. – К., 1914. – С. 12–13.

¹⁴³ Горно-заводское дело. – 1914. – № 41. – С. 9751.

¹⁴⁴ Русский экспорт. – 1912. – № 10/11. – С. 267.

¹⁴⁵ Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 10 сентября.

Таблиця 2.11

Приблизні обсяги м'ясних ресурсів України (тис. пудів)¹⁴⁶

Губернія	Велика рогата худоба			Дрібна рогата худоба			Свині			Разом			На одну душу (пудів)		
	М'ясо	Сало	Разом	М'ясо	Сало	Разом	М'ясо	Сало	Разом	М'ясо	Сало	Разом	М'ясо	Сало	Разом
Волинська	1170	100	1270	109	28	137	683	345	1028	1962	473	2435	0,8	0,2	1,0
Катеринославська	1749	155	1904	313	83	396	671	338	1009	2733	576	3309	0,8	0,2	1,0
Київська	1612	126	1738	285	75	360	629	312	941	2526	513	3039	0,5	0,1	0,6
Подільська	1331	109	1440	243	64	307	519	253	772	2093	426	2519	0,5	0,1	0,6
Полтавська	1749	151	1900	428	108	536	552	268	820	2729	527	3256	0,7	0,1	0,8
Таврійська	1102	102	1204	584	155	739	447	224	671	2133	481	2614	1,0	0,2	1,2
Харківська	1571	141	1712	317	83	400	455	221	676	2343	445	2788	0,7	0,1	0,8
Херсонська	1929	169	2098	234	60	294	627	311	938	2790	540	3330	0,7	0,1	0,8
Чернігівська	1371	112	1483	559	152	711	1066	531	1597	2996	795	3791	1,0	0,2	1,2
Загалом	13 584	1165	14 749	3072	808	3880	5649	2803	8452	22 305	4776	27 081	0,7	0,2	0,9

¹⁴⁶ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Табл. № 42.

Водночас колектив дослідників на чолі з Г.О. Кривченком підрахував середньорічну чисельність домашньої худоби, яку можна використати на продовольчі потреби та вивіз на продаж за межі України без шкоди основному скотарському капіталові. Ці обчислення певною мірою проливають світло на експортні можливості українського тваринництва. Згідно з ними, в Україні налічувалося 2859,8 тис. голів великої рогатої худоби, у тому числі 121,9 тис. волів (14% загальної кількості), 331,3 тис. корів (10% загальної кількості), 858,7 тис. молодняку від 1 до 2 років, 1547,9 тис. телят до 1 року¹⁴⁷. Окрім того, середньорічна чисельність овець на споживання й експорт становила 2964,6 тис. голів (40% загальної кількості) і 2936,3 тис. голів свиней (60% загальної кількості)¹⁴⁸.

Таким чином, українське тваринництво певною мірою забезпечувало місцеве населення м'ясними продуктами, а надлишки вивозилися на продаж за межі України. Через скорочення природної кормової бази чисельність великої рогатої худоби й особливо овець на душу населення зменшувалася.

На початку XX ст. Україна була одним із найбільших центрів світового виробництва цукру. Відповідні статистичні дані демонструє табл. 2.12.

Із таблиці видно, що світове середньорічне виробництво цукру за 1910/11–1913/14 рр. становило 1 7396 150 т, у тому числі бурякового – 8 253 000 (47,44%), тростинного – 9 143 150 т (52,56%). Частка України у світовому виробництві бурякового цукру складала 17,58%, а бурякового і тростинного, узятих разом – 8,3%. Це багаторазово перевищувало потреби власне українського населення. За виробництвом бурякового цукру Україна поступалася тільки Німеччині й Австро-Угорщині.

¹⁴⁷ Кривченко Г.О. Назв.праця. – С. 88 (табл. № 41).

¹⁴⁸ Там само. – Табл. № 42.

Таблиця 2.12

Світове виробництво цукру в 1910/1911–1913/1914 рр.
(тонни)¹⁴⁹

Країна	1910/11 р.	1911/12 р.	1912/13 р.	1913/14 р.	Середньо-річне виробництво	%
Буряковий цукор						
Німеччина	2 589 900	1 497 700	2 700 000	2 725 000	2 378 150	28,81
Російська імперія	2 108 800	2 046 000	1 374 500	1 723 700	1 813 250	22,00
Австро-Угорщина	1 522 800	1 145 600	1 901 600	1 688 300	1 564 575	18,97
Україна	–	–	–	–	1 450 600*	17,58
Франція	7 11 200	506 000	960 900	781 000	739 775	8,96
Бельгія	283 200	234 900	298 600	226 200	260 725	3,16
Голландія	216 900	261 900	316 200	227 300	255 575	3,09
Швеція	173 800	127 800	132 000	136 500	142 525	1,71
Данія	109 000	114 000	140 400	145 700	127 275	1,54
США	455 200	541 100	624 000	640 000	565 075	6,85
Інші виробники	317 200	320 000	434 400	542 800	403 600	4,92
Разом	8 488 000	6795000	8892500	8836500	8 253 000	100
Тростинний цукор						
Світове виробництво	8 422 400	9 066 900	9 178 600	9 904 700	9 143 150	100
Світове виробництво буякового і тростинного цукру	16 910 400	15 861 900	18 071 100	18 741 200	17 396 150	100

¹⁴⁹ Вестник сахарной промышленности. – 1914. – №7. – С. 217.

* Понад 80% від загальноімперського виробництва. – *Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И.* Победа советской власти на Украине. – М., 1967. – С. 15.

Важливою складовою продовольчих ресурсів України були рослинна олія, продукція птахівництва, виноробної й тютюнової галузей, хміль, овочі, фрукти, мед, насіння кормових трав та ін. Усе це споживалося місцевим населенням, а певна частка вивозилася за межі України.

Рослинна олія вироблялася з льону, конопель, ріпака й сояшника. Середньорічний збір насіння льону в 1901–1905 рр. становив 3972,3 тис. пудів, конопель – 5030,9 тис. пудів, а в 1909–1913 рр. – відповідно 3242,8 і 5287,7 тис. пудів. Середньорічний збір насіння ріпака в 1911–1915 рр. складав 2144 тис. пудів, а сояшника – 3731 тис. пудів¹⁵⁰. Виробництво рослинної олії у середньому впродовж 1911–1913 рр. становило близько 2 млн пудів¹⁵¹. Окрім того, наприклад, у 1912 р. тільки на 45 великих олійницях було одержано 2604,3 тис. пудів макухи¹⁵². Попри це в Україні відчувався дефіцит рослинної олії, котра вивозилася з Донської області та Північного Кавказу за кордон.

Із кінця XIX ст. самостійною галуззю селянської економіки стало птахівництво, чия продукція у великих обсягах реалізовувалася як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках. Наявні статистичні дані щодо кількості домашньої птиці, пташиного пір'я, пуху та курячих яєць відображають, як правило, обсяги цієї продукції в межах усієї Російської імперії. Більш докладна інформація в документальних джерелах міститься щодо експорту продуктів птахівництва, про що йтиметься в одному з наступних розділів.

Надзвичайно важливу роль щодо розширення внутрішнього ринку, експорту та наповнення державної скарбниці відігравало виноробство. На винокурнях у великих об'ємах переганяли на спирт зернові культури, картоплю та цукрово-бурякову патоку. У 1910–1912 рр. в Російській імперії вироблялося у середньому

¹⁵⁰ Кривченко Г.А. Производство масленичных семян и маслобойная промышленность на Украине. – К., 1919. – С. 19.

¹⁵¹ Там же. – С. 25.

¹⁵² Там же. – С. 34–35.

на рік 117 млн відер спирту міцністю 40°¹⁵³. Близько 77% споживало населення, на технічні потреби використовувалося 6,8%. Ще 10 млн відер спирту, або 8,5% від загального виробництва, відправлялося на зовнішні ринки¹⁵⁴. За іншими даними, населення імперії випило 98 млн відер горілки міцністю 40°¹⁵⁵. Споживання горілки в Україні в 1913 р. становило 21520,8 тис. відер¹⁵⁶, або у середньому 0,66 відра на душу¹⁵⁷. Дохід державної скарбниці зріс із 394,6 млн руб. у 1902 р. до 749,7 млн руб. у 1913 р.¹⁵⁸

Доволі вагомою була частка горілкового виробництва в Україні, про що свідчать статистичні дані, наведені в табл. 2.13.

Таблиця 2.13

Виробництво спирту міцністю 40° в Україні
в 1910/11–1913/14 рр.¹⁵⁹

Роки	Кількість заводів			Кількість робітників	Кількість переробленої сировини			Викурено	
	Хлібно-картопляних	Пагочних	Вин. дріж.		Хлібної	Картоплі	Пагоки	Хлібно-картопл. заводи	Пагочні заводи
1910–1911	534	47	6	8 039	5 768	46 381	6 974	21 027	8 922
1911–1912	465	112	6	8 020	5 470	38 608	11 630	15 099	15 558
1912–1913	499	72	6	8 103	9 547	32 234	10 028	16 637	12 592
1913–1914	500	80	6	8 623	12 521	28 425	11 768	17 914	13 966

¹⁵³ Промышленность и торговля. – 1914. – № 19. – С. 306.

¹⁵⁴ Там же.

¹⁵⁵ Киевская земская газета. – 1914. – 29 августа.

¹⁵⁶ *Реснт О., Сердюк О.* Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 7. К., 2004. – С. 9.

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ *Кун Е.* Развитие нашего таможенного обложения в последние десятилетия. – Пг., 1917. – С. 3.

¹⁵⁹ *Кривченко Г.О.* Назв.праця. – С. 168 (продовження табл. № 55-В).

У таблиці відображено різні аспекти діяльності виноробної промисловості: кількість заводів і робітників, обсяги переробленої на підприємствах сільськогосподарської сировини та викуреного з неї спирту. Зокрема в 1913/14 рр. в Україні діяли 500 хлібних, 80 картопляних і 6 вино-дріжджових заводів, на яких працювали 8623 робітники. ці підприємства переробили 12 521 тис. пудів зерна, 28425 тис. пудів картоплі й 11 768 тис. пудів патоки. Із цього всього було викурено 31 880 тис. відер спирту, у тому числі із зерна та картоплі – 17 914 тис., а з патоки – 13 996 тис. відер. Порівняння цих цифр з обсягами спожитої населенням України горілки свідчить, що для технічних і медичних потреб та для експорту залишалось понад 10 млн відер.

Найбільш розвиненим було винокурство у Харківській губернії, де було викурено в 1913/14 рр. 6389 тис. відер спирту. Далі йшли Поділля – 6205 тис. відер, Київщина – 5228, Волинь – 3993, Чернігівщина – 3696, Полтавщина – 2578, Херсонщина – 2076, Катеринославщина – 1217, Таврія – 498 тис. відер¹⁶⁰.

Потреби пивоварної промисловості стимулювали розвиток в Україні хмелярства. Головним хмелевим районом була, як ішлося вище, Волинська губернія. У 1903 р. тут було зібрано 58 757 пудів хмелю, а в 1912 р. – 250–300 тис. пудів¹⁶¹.

Зростання населення в містах і промислових районах спричинило прискорений розвиток садівництва, овочівництва й баштанництва, які стали самостійними галузями сільського господарства. Середня врожайність промислових садів становила 80–120 пудів із десятини земельної площі¹⁶². Помітну роль відігравало виноградарство. Про обсяги збору винограду в Україні свідчать дані, наведені в табл. 2.14.

Найбільші збори винограду реєструвалися у Таврійській і Херсонській губерніях.

¹⁶⁰ Там само. – С. 166, 168 (продовження табл. № 55-В).

¹⁶¹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 634. – Спр. 641. – Арк. 4.

¹⁶² Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1912. – 26 января.

Таблиця 2.14

Збір винограду в Україні в 1909–1913 рр. (тис. пудів)¹⁶³

Губернія/Рік	1909	1910	1911	1912	1913
Катеринославська	56	63	236	—	—
Подільська	—	217	623	—	—
Таврійська	2784	1567	1672	1721	1200
Херсонська	1932	1725	1592	—	—
Загалом	4772	3572	4123	—	—

Надзвичайно цінним продуктом харчування був мед, збір якого в Російській імперії у 1913 р. становив близько 2 млн пудів¹⁶⁴. Повні дані по Україні збереглися за 1910 р. Проте слід урахувати, що літо того року було вкрай несприятливим для українського бджільництва. Статистичні дані на 1910 р. подаємо в табл. 2.15.

Таблиця 2.15

Бджільництво в Україні в 1910 р.¹⁶⁵

Губернія	Категорія господарств	Кількість пасік	Кількість вуликів			Збір меду (тис. пудів)
			Колод	Рамочних	Разом	
1	2	3	4	5	6	7
Волинська	Селяни	12 485	138 163	26 793	164 956	44,76
	Власники	19 68	24 545	16 437	40 982	15,09
	Разом	14 453	162 708	43 230	205 938	59,85
Катеринославська	Селяни	3 011	46 381	20 524	66 905	12,89
	Власники	2 23	6 052	3 957	10 009	5,43
	Разом	3 234	52 433	24 481	76 914	25,32

¹⁶³ Кривченко Г.О. Назв. праця. – С. 8–9. Додаток до табл. № 29 і 31.¹⁶⁴ Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. – 1914. – № 23. – С. 5.¹⁶⁵ Кривченко Г.О. Назв. праця. – С. 10–11. Табл. № 44.

1	2	3	4	5	6	7
Київська	Селяни	7 397	175 879	45 806	221 685	71,11
	Власники	361	9 252	11 408	20 660	7,62
	Разом	7 758	185 131	57 214	242 345	78,73
Подільська	Селяни	11 099	161 065	31 972	193 037	63,24
	Власники	436	5 474	7 359	12 833	4,26
	Разом	11 535	166 539	39 331	205 870	67,50
Полтавська	Селяни	10 926	241 311	36 491	277 802	99,31
	Власники	556	18 285	9 304	27 589	9,72
	Разом	11 482	259 596	45 795	305 391	109,03
Таврійська	Селяни	1 339	11 877	8 537	20 414	6,95
	Власники	149	1 747	3 453	5 200	1,73
	Разом	1 488	13 624	11 990	25 614	8,68
Харківська	Селяни	7 644	197 207	26 925	224 132	57,17
	Власники	422	13 036	8 405	21 441	3,95
	Разом	8 066	210 243	35 330	245 573	61,12
Херсонська	Селяни	1 961	28 982	5 606	34 588	8,72
	Власники	139	2557	3 116	5 673	1,56
	Разом	2 100	31 539	8 722	40 261	10,28
Чернігівська	Селяни	7 304	230 274	28 484	258 758	107,90
	Власники	491	18 260	5 666	23 926	8,79
	Разом	7 795	248 534	34 150	282 684	116,69
Загалом	Селяни	63 166	1 231 139	231 138	1 462 277	479,05
	Власники	4 715	99 208	69 105	168 313	58,15
	Разом	67 911	1 330 347	300 243	1 630 590	537,20

Бджільництво стало повсюдним явищем на теренах України. У 1910 р. збір меду в Наддніпрянщині становив 537 200 пудів. Найбільш розвиненим було бджільництво у Чернігівській, Полтавській, Київській і Подільській губерніях, де сукупний збір меду становив 371 950 пудів (69,23%) від загального. Найменше цього продукту вдавалося зібрати в південному степовому краю. Бджільництво було галуззю селянської економіки. Частка селян у загальному зборі меду в Україні становила 89,17%.

Важливу роль у світовій торгівлі відігравав тютюн. Утім статистичні дані щодо обсягів його виробництва суперечливі. Щорічні врожаї в країнах Західної й Центральної Європи сягали

11 млн пудів, у Російській імперії – 5750 тис. пудів, а у США – близько 20 млн пудів¹⁶⁶. У 1902 р. у Чернігівській і Полтавській губерніях було зібрано 3284 тис. пудів тютюну, у 1908 р. – 2820, у 1909 р. – 2560¹⁶⁷. На Поділлі в 1903 р. зібрали 36 355 пудів, у тому числі вищого сорту – 32 252 пуди¹⁶⁸. Більш докладні статистичні дані щодо обсягів виробництва тютюнової продукції в Україні маємо завдяки обчисленням групи дослідників на чолі з Г.О. Кривченком. Подаємо їх у табл. 2.16.

Таблиця 2.16

Виробництво тютюну в Україні в 1900–1914 рр. (пудів)¹⁶⁹

Україна	Рік	Тютюн	Цигарки	Махорка	Разом
Вісім губерній	1900	196 479	36 133	637 553	870 165
	1910	124 815	66 485	1 153 334	1 344 634
	1911	121 292	72 559	1 177 236	1 371 087
	1912	112 607	76 259	1 330 531	1 519 397
	1913	111 738	90 398	1 365 533	1 567 669
	1914	138 778	114 108	1 496 222	1 749 108
Крим	1900	69 350	7 336	–	76 686
	1910	121 488	24 757	190	146 245
	1913	155 543	255 590	–	181 133
	1914	165 130	28 391	–	193 521

Разом із Кримом в Україні в 1900 р. було вироблено тютюнової продукції 946 851 пуд, у 1910 р. – 1 490 879, у 1913 р. –

¹⁶⁶ *Кечеджи-Шаповалов М.В.* Мировая торговля и участие в ней России. – Изд. 3-е. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 26–27.

¹⁶⁷ *Красов Л.* О табаководстве в Малороссии // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1913. – 11 апреля.

¹⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 634. – Спр. 640. – Арк. 3.

¹⁶⁹ *Кривченко Г.О.* Назв.праця. – С. 164–165 (продовження табл. № 56-Б).

1 748 802, у 1914 р. – 1 942 629 пудів¹⁷⁰. Утім ці обчислення мінімальні через відсутність повних даних по Чернігівщині. За цих обставин домінуючі позиції в галузі мала Полтавщина. У цій губернії в 1914 р., наприклад, було вироблено 16 513 пудів тютюну, 15 208 пудів цигарок і 1 168 319 пудів махорки, а разом – 1 200 040 пудів, або 61,77% від всеукраїнського виробництва¹⁷¹.

Значні відмінності по губерніях були щодо сортності тютюну. Вищого сорту на Волині в 1914 р. вироблено 80 пудів, на Катеринославщині – тільки 10, на Київщині – 1509, на Поділлі – 16, на Полтавщині – 404, на Харківщині – 832, на Херсонщині – 139 пудів, на Кримському півострові – 14 720 пудів¹⁷². Тютюну першого сорту в тому році на Волині мали 520 пудів, на Катеринославщині – 40, на Київщині – 1777, на Поділлі – 200, на Полтавщині – 872, на Харківщині – 1828, на Херсонщині – 850, на Кримському півострові – 31 456 пудів¹⁷³. Основна маса виробленого тютюну була другого і третього сортів.

Таким чином, Україна мала широкий спектр сільськогосподарських культур, які збагачували продовольчі ресурси, розширюючи зв'язки виробників зі світовим ринком. Це був один із найбільших у світі виробників зернових культур. У межах Російської імперії Україні належала провідна роль у забезпеченні населення борошном і цукром. Важливими складниками український продовольчих ресурсів була продукція тваринництва, птахівництва, виноробної й тютюнової галузей, рослинна олія, мед, хміль, овочі, фрукти та ін.

¹⁷⁰ Там само. – С. 164–165 (продовження табл. № 56-Б).

¹⁷¹ Там само.

¹⁷² Там само.

¹⁷³ Там само.

РОЗДІЛ III

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Аналізуючи обсяги експорту й імпорту Російської імперії, дослідники підраховали, що загальна грошова сума вивозу товарів на світовий ринок за десятиліття 1904–1913 рр. перевищувала суму ввозу на 3511 млн руб., створивши таким чином солідний позитивний торговельний баланс¹. Переважну її частку було одержано завдяки вивозу на зовнішні ринки сільськогосподарської продукції – збіжжя, цукру, продукції тваринництва і птахівництва, деревини, олійних культур, спирту, тютюну тощо.

Те саме можна без застереження сказати й щодо результатів експортно-імпортних операцій України, хіба що з тією відмінністю, що тут питома вага вивожуваної продукції сільського господарства була ще більшою. Проте в українській зовнішній торгівлі була суттєва відмінність. Вона виражалася найперше в тому, що українські виробники й експортери ввозили різноманітні товари як з інших країн, так і з різних регіонів Російської імперії. Це змушує дослідників враховувати, з одного боку, обсяги експортно-імпортних операцій зі світовим ринком, а з іншого – з регіонами Російської імперії. Це надзвичайно складно, оскільки імперська статистика всіляко уникала обчислень в окремо взятих національних районах.

Експорт та імпорт промислової продукції

Проблема торговельного балансу України на початку XX ст., попри її беззаперечну актуальність, перебувала поза увагою

¹ Дуссан *И.В.* Торговые сношения России с Францией и Германией. – К., 1916. – С. 50.

української історіографії, починаючи з другої половини 1920-х рр., коли у СРСР утвердився тоталітарний режим на чолі зі Й.В. Сталіним. Слід також зауважити, що дослідники цієї проблеми, праці яких почасти аналізувалися в попередніх розділах, не враховували ряд аспектів в економічному розвитку як України, так і всієї Російської імперії в різні роки на початку ХХ ст., що дещо впливало на підрахунки торговельного балансу України, особливо в 1913 р.

Недостатньо враховувалася, зокрема, технологічна відсталість країни. Конкурентоздатність більшості промислових товарів на зовнішніх ринках була мізерною. Чисельність міського населення імперії збільшилася з 18 366,8 тис. осіб чоловічої і жіночої статі на початку 1905 р. до 27 404,6 тис. у 1913 р.² Проте це не призвело до солідного розширення внутрішнього ринку внаслідок його занижкої купівельної спроможності. Про це досить відверто висловився часопис Російської експортної палати. На думку видання, імперська промисловість не мала економічної віддушини у вигляді експорту й залежала від хиткого внутрішнього ринку, на якому вона винятково базувалася³. Питома вага промислового експорту Російської імперії не перевищувала 15% від загального вивозу всіх товарів⁴. У дійсності загальна картина зовнішньоторгового обороту була ще гіршою. Так, цінність експортованих промислових виробів по чотирьох товарних групах становила в 1912 р. 77,3 млн руб., або 5,08%⁵, від усього вивозу. Навпаки, цінність привозу промислових виробів зі світового ринку була багаторазово більшою, причому з кожним роком зростала, що засвідчувало слабкість імперського

² Ден В.Э. Положение России в мировом хозяйстве: Анализ русского экспорта до войны: Статистический очерк. – Петроград, 1922. – С. 5, 27.

³ Див.: Русский экспорт. Орган Русской экспортной палаты. – 1911. – № 1. – С. 3.

⁴ Там же.

⁵ Вывоз главнейших товаров за 1903–1913 гг. (Окончание) // Обзор внешней торговли России, по европейской и азиатской границам за 1913 год. – Часть I. – Петроград, 1914. – С. 11.

машинобудування та нестачу багатьох сировинних матеріалів стратегічного значення, особливо кольорових металів – міді, нікелю, хрому, олова, свинцю, цинку та ін. У 1902 р. вона становила 160,8 млн руб., або 26, 83%, від усього ввозу, в 1906 р. – 237,7 млн руб., або 68%, а в 1912 р. – 394,6 млн руб., або 33,67% імпорту⁶, що негативно впливало на торговельний баланс як України, так і всієї Російської імперії. Найбільш яскраво це проявилось в роки, що передували Першій світовій війні. Для переозброєння армії і флоту фінансові витрати передвоєнних років зросли з 631 млн руб. до 944, або на 50%⁷. Особливо мізерними були обсяги експорту фабрично-заводських і ремісничих виробів: у 1908 р. – на 35,3 млн руб., а в 1909 р. – на 18,3 млн руб.⁸

У зв'язку з цим різко збільшився імпорт не тільки машин, верстатів, але й напівфабрикатів, навіть чорних металів та кам'яного вугілля, що негативно вплинуло на торговельне сальдо, особливо в 1913 р. Слід також відзначити, що поза увагою дослідників, котрі висвітлювали цю проблему після розвалу романівської імперії, залишилася економічна політика російського уряду, який розглядав Україну як ринок збуту для продукції текстильної промисловості Московського промислового району та ряду металевих виробів. Саме ввіз в Україну у величезних обсягах цієї продукції був найбільш обтяжливим для її торговельного балансу. Отже експортний потенціал промислових виробів був дуже обмеженим.

* * *

Надзвичайно важливим, для промисловості було мінеральне паливо, видобуток якого на південно-східних теренах України мав тенденцію до зростання. Головним ринком для нього на

⁶ Ценность привоза в Россию по 4 товарным группам // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 г. – Часть I. – Санкт-Петербург, 1913. – С. 27.

⁷ Горно-заводское дело. – 1915. – № 3. – С. 10279.

⁸ Там же. – 1910. – № 11. – С. 378–379.

початку XX ст. були металургійні заводи Донбасу й Придніпров'я, Катерининська, Південна, Південно-Східна залізниця, розташовані в цих самих районах. За словами керівництва Ради з'їзду гірничопромисловців, це був їхній «природний ринок». У 1903 р. за межі цього регіону було вивезено тільки четверту частину видобутого мінерального палива, а в 1912 р. – уже близько третини⁹. Решту видобутого палива споживали, як свідчать дані таблиці 3.1, цукрові, газові й соляні заводи, кораблі та судна на Чорному й Азовському морях, міста, інші споживачі. І тільки 7 млн пудів мінерального палива, або 0,68% всього видобутку було відправлено на зовнішні ринки. У зв'язку з цим зауважимо, що останній аспект діяльності Ради з'їзду гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я до цього часу залишається поза увагою вітчизняних істориків.

Питання щодо експорту продукції гірничої і металургійної промисловості вперше розглядалося ще на початку 1890-х рр. На XX з'їзді гірничопромисловців у 1895 р. було ухвалено створити постійну комісію для збуту кам'яного вугілля за кордоном. Остання мала вирішити такі завдання: по-перше, вивчити закордонні ринки; по-друге, звернути особливу увагу на збут палива в Туреччині, Греції і Румунії; по-третє, визначити сорти вугілля для іноземних ринків.

Зрештою організувати вугільні склади на закордонних ринках для збуту донецького палива¹⁰. Проте тільки в 1902 р. Рада з'їзду гірничопромисловців організувала експедицію для вивчення ринків Туреччини, Італії, Румунії, Болгарії і Греції.

Унаслідок важкої економічної кризи 1900–1903 рр. і наступної затяжної депресії паливний ринок Російської імперії перебував у пригніченому стані. За підрахунками статистиків, промисловість не могла спожити щорічно близько 100 млн пудів

⁹ Ресніт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – С. 16.

¹⁰ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности юга России. – Вып. 1. – Х., 1911. – С. 1.

донецького мінерального палива¹¹. «Кам'яновугільні копальні, – відзначається в матеріалах XXVII з'їзду гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я (1902 р.) – за своєю величезною продуктивністю здатні на 37% перевищувати споживання мінерального палива. Проте перспективи його збуту на внутрішньому ринку були несприятливі. Якщо навіть і буде деяке зростання збуту, то настільки незначне, що не покращить становище кам'яновугільної промисловості. У найближчі роки немає підстав сподіватися на потужне зростання внутрішнього споживання, котре б задовольнило можливості копалень»¹². За таких обставин керівництво ради з'їзду гірничопромисловців стояло перед дилемою: або скорочувати видобуток кам'яного вугілля, або шукати для нього нові ринки збуту.

Останнє завдання було непростим. Промисловість країн у басейнах Середземного й Чорного морів споживала мінеральне паливо, що завозилося переважно з Великобританії. З погляду географічного розташування Донецький басейн перебував у вигіднішому становищі. Англійські судна, завантажені вугіллям, здійснювали рейс від своїх портів наприклад до Румунії за 12–14 днів, тоді як з українського Маріуполя – упродовж 3 діб, а до столиці Туреччини Стамбула, відповідно за 10–11 і 2,5 доби¹³. Позитивним аспектом справи було й те, що на Донбасі видобувалися різноманітні сорти мінерального палива – кам'яне вугілля, антрацит, напівантрацит тощо. Ці та інші чинники свідчили про можливість конкурувати з англійським мінеральним паливом у цьому обширному регіоні, потреби якого в імпорті становили не менше 600 млн пудів у 1902 р., а в 1906 р. – близько 1 млрд пудів¹⁴.

Своєю чергою у Великобританії були власні великі переваги: здавна відпрацьовані комерційні зв'язки, менша собівартість видобутого кам'яного вугілля, особливо марки кардіф, що мала

¹¹ Там же. – С. 8.

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. – С. 93.

найвищий рівень репутації на світовому ринку, і власний вуглевозний комерційний флот. Порівняння гірничопромисловцями зазначених тут переваг та інших можливостей обох сторін засвідчило, що без серйозної урядової, особливо фінансової підтримки проблема експорту не підйомна для вугільних підприємств Донецького басейну. З урахуванням цього, російський уряд надав пільговий тариф для вивозу донецького мінерального палива як через західний сухопутний кордон, так і залізницею в Маріупольський порт. Але в новому залізничному тарифі, який упроваджувався з 1 липня 1909 р., з'явилися певні корегування в бік його підвищення. Окрім того, було зазначено, що «експорт нашого вугілля шкідливий», тобто не вигідний¹⁵. Щоправда тарифний комітет зберіг пільговий експортний тариф залізницею до Маріуполя¹⁶. Унаслідок цих та інших зусиль донецьке мінеральне паливо почало витісняти англійське вугілля з вітчизняних портів на Чорному й Азовському морях. Вивіз кам'яного вугілля й антрациту до цих портів зріс до 30 млн пудів¹⁷. Останнє мало позитивне значення для розширення всеукраїнського ринку. Мінеральне паливо стало в більших обсягах надходити з південних портів у великі міста, промислові центри, на цукрові заводи України.

Однак промислове піднесення 1910–1914 рр., поштовхом для якого стали надзвичайно щедрі врожаї 1909–1910 рр., призвело до гострої нестачі енергоресурсів. Пропозиція на кам'яне вугілля, антрацит і нафту дедалі більше відставала від попиту. Періодичні видання рясніли повідомленнями про настання «паливного голоду». Головну причину нестачі палива громадськість країни вбачала в політиці «вугільних і нафтових магнатів».

На наш погляд, слід визнати, що керівництво Ради з'їзду гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я виявилось непередбачуваним до такого розвитку подій. Окрім міркувань суто

¹⁵ Там же. – С. 94.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же. – С. 10.

комерційного характеру, далось взнати ігнорування всякого прогнозу щодо темпу розвитку вугільної галузі з урахуванням уже напрацьованих наукових схем, у тому числі й російськими економістами, щодо фаз капіталістичного розвитку з їх неминучими підйомами і спадами. Про це почасти свідчить полеміка секретаря Об'єднання промисловців і торгівців барона Г. Майделя з професором М.І. Туганом-Барановським на шпальтах часопису «Промышленность и торговля». Хоч як би там було, дефіцит мінерального палива на внутрішньому ринку не міг не позначитися на його експорті. Але недосконалість статистичних обчислень у Російській імперії дуже ускладнює, а часто й унеможлиблює підрахунок експортно-імпортних операцій різноманітної продукції в межах національних районів. Як виняток можна вважати статистику погубернських залізничних перевезень за 1901–1903 і 1908–1911 рр., що були опубліковані перед Першою світовою війною.

Загалом кам'яне вугілля з необхідним для металургії продуктом його переробки – коксом вивозилося з Російської імперії на світовий ринок у незначних обсягах. Про це свідчать дані табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Вивіз кам'яного вугілля та коксу на світовий ринок
в 1902–1913 рр. (тис. пудів)¹⁸

Країна	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Австро-Угорщина	1741	3236	4614	2666	3980	8591	3441	2742	4493	4091	5115	3964
Німеччина	273	414	409	107	1072	3710	373	723	502	82	178	112
Італія	117	111	112	1,8	1	113	–	–	466	218	53	1
Румунія	228	89	183	78	113	175	365	190	364	269	1661	655
Туреччина	25	456	413	206	389	339	449	1,8	287	783	2517	439

¹⁸ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. – Часть II. – С. 22.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Фінляндія	233	191	184	189	163	233	188	207	232	274	282	276
Інші країни	453	213	14	167	1246	17	56	314	105	218	2922	504
Загалом	3070	4710	5929	3415	6964	13178	4872	5178	6449	5935	12728	5951
Вартість тис. руб.	335	500	633	544	918	1508	625	627	791	771	1781	805

Збут кам'яного вугілля на зовнішніх ринках був вигідною справою. Якщо в 1902 р. виручка за пуд проданого за кордоном вугілля становила у середньому 10,91 коп., то в 1912 р. – 13,99, а в 1913 р. – 13,52 коп. Проте гірничопромисловці Донецького басейну виявилися неспроможними завоювати зарубіжні ринки. На турецький паливний ринок в 1913 р. було вивезено 439 тис. пудів кам'яного вугілля, що становило 96,27% порівняно з 1903 р. Вивіз вугілля в Італію навіть різко зменшився за ці роки, а в Румунію – зріс у декілька разів, але в абсолютній цифрі досяг тільки 655 тис. пудів. Що стосується експорту кам'яного вугілля в Австро-Угорщину й Німеччину, то це було вугілля переважно з Домбровського басейну у Царстві Польському, яке входило на той час до Російської імперії. Звідти кам'яного вугілля було вивезено в Австрію і Пруссію навіть більше, ніж зазначено в таблиці 3.1: у 1909 р. – 9001 тис. пудів, у 1910 р. – 6480, у 1911 р. – 5807¹⁹. За нашими підрахунками, у порти Балтійського моря – Санкт-Петербург, Нарва, Ревель, Рига, і Лібава – було ввезено із західної частини Донецького басейну, розташованої на теренах Південно-Східної України, за 1909–1911 рр. 4,227,66 тис. пудів кам'яного вугілля, а у Пруссію – тільки 18 тис. пудів, в Австрію – 95,33, в Румунію – 49,66, в чорноморсько-азовські порти – 73 335,66 тис. пудів²⁰, з них 48400 тис. пудів – у Маріуполь. Решта вугілля надійшло в Одесу, Мико-

¹⁹ Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией и другими иностранными государствами: Перевозки по русским железным дорогам. – Часть II: Распределение перевозок главнейших товаров, кроме хлебных, по губерниям и областям, и по портам и пограничным пунктам. Вип. II. – Санкт-Петербург, 1914. – С. 494–495.

²⁰ Там же. – С. 492–493.

лаїв, Херсон, Севастополь, Феодосію, Генічеськ, Бердянськ, Таганрог, Ростов-на-Дону і Новоросійськ.

Водночас кам'яне вугілля імпортувалося в невеликих обсягах у губернії Наддніпрянської України з інших країн. На Волинь було ввезено за 1909–1911 рр., за нашими підрахунками, 767,66 тис. пудів, Катеринославщину – 84, Київщину – 535,66 тис. пудів, Поділля – 519,33, Херсонщину – 1855, Таврію – 251,66 тис. пудів, а разом 4013 тис. пудів. Це було або силезьке кам'яне вугілля, що надходило на західному сухопутному кордоні через Сосновицьку заставу, або англійське, котре ввозилося через Одесу й Бердянськ²¹.

Дещо інші цифри щодо вивозу та ввозу кам'яного вугілля пересічно за 1909–1911 рр. наводив у своїй праці Г.О. Кривченко. За його даними, через портові митниці було вивезено 800,3 тис. пудів, через сухопутний західний кордон – 47,1 тис. пудів, а ввіз становив, відповідно, 2208,2 і 19,9 тис. пудів²².

Україна була найбільшим виробником коксу в Російській імперії, але він ішов на потреби металургії Донбасу і Придніпров'я. Тільки незначна частина вивозилася за межі України. У 1909–1911 рр. в Одесу, Миколаїв, Херсон, Севастополь, Бердянськ і Маріуполь було відправлено 1906, 33 тис. пудів, а в російські порти на Чорному й Азовському морях – Ростов-на-Дону, Таганрог, Новоросійськ і Батум – 1287 тис. пудів²³. У порти Балтійського моря було вивезено 122,33 тис. пудів, а в Румунію через сухопутну заставу Унгені 21 тис. пудів²⁴. У ще менших обсягах кокс надходив з Австрії і Пруссії. У 1910 р. в Київську губернію було ввезено 48 тис. пудів, у Катеринославську – 84, у Подільську – 10 тис. пудів. У 1911 р. на Катеринославщину надійшло 514 тис. пудів коксу. Пересічно в 1909–1911 рр. у Херсонську губернію було ввезено близько

²¹ Там же. – С. 494–495, 496–497.

²² Кривченко Г.О. Назв. праця. – С. 12. Табл. № 57.

²³ Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией ... – С. 498–499.

²⁴ Там же.

10 тис. пудів²⁵. За даними Г.О. Кривченка*, каботажем в Україну надійшло в 1909–1911 рр. 54056,6 тис. пудів коксу, а відправлено за її межі 56585,1 тис. пудів²⁶.

Помітною часткою українського експорту було деревне вугілля. Його вивіз із Російської імперії пересічно в 1909–1911 рр. становив 2384,66 тис. пудів, у тому числі з України – 724 тис. пудів, або 30,36% усього експорту²⁷.

У невеликих обсягах із Катеринославщини вивозилися за межі України ще й кам'яновугільні брикети. У 1909–1911 рр. у порти Балтійського моря було відправлено 1065,66 тис. пудів, а у чорноморсько-азовські – 3409 тис. пудів. Водночас із Саксонії в українські губернії через Сосновицьку заставу надійшло 87 тис. пудів кам'яновугільних брикетів²⁸.

Найважливішою сировиною металургійної промисловості були залізна і марганцева руди, надлишки яких вивозилися на зовнішні ринки. Про обсяги вивозу залізної руди з Російської імперії свідчать дані таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Вивіз залізної руди на світовий ринок у 1902–1913 рр.
(тис. пудів)²⁹

Країна/рік	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
А-Угорщина	38	428	605	389	1038	3218	3174	3230	25	737	2090	0,9
Великобританія	0	4159	3672	5959	10 969	22 552	7016	3915	9578	9897	4263	3657

²⁵ Там же. – С. 500–503.

²⁶ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Табл. № 57.

* У праці відсутні посилання на використані джерела.

²⁷ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией ... – С. 506–507.

²⁸ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией – С. 498–499.

²⁹ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границе за 1912 год. – Часть II. Санкт-Петербург, 1914. – С. 22.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Німеччина	2725	10 060	11 247	6760	11 439	20 042	18 942	13 030	21 328	15 858	16 503	1650
Голландія	522	3970	871	453	4981	7843	5226	10 016	20 405	26 275	17 376	23 363
Інші країни	163	382	195	1	338	1250	1119	1408	379	1320	254	310
Загалом	3448	18 999	16 590	13 562	28 765	54 905	35 477	31 599	51 715	54 087	40 486	28 674
Вартість (тис. руб.)	276	1665	1491	1194	2728	5406	3835	3195	5176	5409	4107	3047

Із таблиці видно, що експорт залізної руди з Російської імперії до країн Західної Європи збільшився з 3448 тис. пудів у 1902 р. до 54 905 тис. пудів у 1907 р. У подальшому вивіз цієї продукції металургійної промисловості зменшувався, хоча й з деякими коливаннями, і становив 28 674 тис. пудів у 1913 р. Ціна одного пуду залізної руди на ринках Західної Європи зросла за ці роки з 8 коп. до 10,62 коп.

У погубернських статистичних матеріалах до перегляду торговельної угоди Російської імперії з Німеччиною експорт залізної руди об'єднаний із залізним колчеданом і хромовою рудою. Пересічно за 1909–1911 рр. з Катеринославської і почасти Херсонської губерній було вивезено на зовнішні ринки 52 952 тис. пудів цієї продукції, що становило 97% від усього вивозу з держави³⁰.

Що стосується експорту марганцевої руди з Російської імперії, то в 1909 р. було вивезено 37 887 тис. пудів, у 1910 р. – 41 751, у 1911 р. – 38 759 тис. пудів, а у середньому за ці роки – 39 465 тис. пудів³¹. Марганцева руда вивозилася переважно в Голландію, а також в Австро-Угорщину, Бельгію, Великобританію, Німеччину, США і Францію³². Деякі інші обсяги експорту марганцевої руди за 1909–1911 рр. наведено в погубернській статистиці. Так, із Катеринославської губернії вивезено 3786 тис. пудів, з Петроковської губернії Царства Поль-

³⁰ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. Распределение перевозок... – Вып. II. – С. 344–347.

³¹ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границе за 1912 год. – Часть II. – С. 22.

³² Там же.

ського – 323, з Кутаїської і почасти Тифліської – 39 405, з Ліфляндської – 2, а загалом 43 516 тис. пудів³³. Отже залізна руда вивозилася на світовий ринок переважно з України, а марганцева – з Грузії.

Важливим чинником, що негативно впливав на торговельний баланс України, був своєрідний обмін продукцією металургійної промисловості. Це стало наслідком тарифної політики російської влади на залізничних магістралях до центральних районів європейської Росії³⁴. Її суть полягала у сприянні розвитку металообробки у цьому регіоні шляхом упровадження пільгових тарифів. За таких умов метал і напівфабрикати з нього вироблялися в Україні, а готовий продукт – переважно у промислових регіонах Центральної Росії. Це можна простежити і на обсягах експортно-імпортних операцій з іншими країнами, звідки ввозилися машини, верстати та різноманітна техніка й інструменти. У значних обсягах експортувався з України чавун «не в ділі».

Упродовж 1909–1911 рр., за нашими підрахунками, було вивезено 10 114 тис. пудів, або 63,44% від загальноімперського, що становило 15 941,3 тис. пудів. Найбільше – з Катеринославської губернії – 8131,33 тис. пудів. Чавун «не в ділі» вивозився в Німеччину через порти Чорного, Азовського, Балтійського морів та сухопутні прикордонні застави³⁵. Інші, значно менші, обсяги вивозу та ввозу чавуну «не в ділі» навів у своїй праці Г.О. Кривченко. За його даними, через сухопутні митниці було відправлено в 1909–1911 рр. лише 0,3 тис. пудів, а через портові – 5 тис. пудів. Дещо більше в Україну ввезено цієї продукції: через сухопутні митниці – 0,6 тис. пудів, через портові –

³³ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. Распределение перевозок... – Вып. II. – С. 348–349.

³⁴ Промышленность и торговля. – 1916. – № 1. – С. 305.

³⁵ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Санкт-Петербург, Вып. I: Распределение перевозок... – С. 176–177.

11,5 тис. пудів, що й призвело до негативного балансу в обсязі 6,8 тис. пудів³⁶.

Те саме спостерігалось щодо експорту й імпорту заліза та сталі «не в ділі». За нашими підрахунками, пересічно за 1909–1911 рр. вивезено за межі України в порти Чорного, Азовського і Балтійського морів та через сухопутні застави на кордоні з Австрією 10 711,2 тис. пудів, або 52,87% від усього імперського³⁷. Зокрема з однієї Катеринославської губернії було вивезено за межі України 10 465,3 тис. пудів³⁸. Безперечно, що частина заліза і сталі «не в ділі», як і чавуну, залишалася в Росії та інших регіонах імперії поза Україною.

Значно менше заліза і сталі «не в ділі» пересічно в 1909–1911 рр. було ввезено: в Російську імперію – 7 466 тис. пудів, з них в Україну – тільки 731 тис. пудів, або 9,79%³⁹. Зокрема ввіз у Волинську губернію становив 100,3 тис. пудів, Катеринославську – 133,7, Київську – 140,3, Харківську – 88,3, Херсонську – 111, Чернігівську – 36, Подільську – 91,7, Полтавську – 29,7 тис. пудів⁴⁰. У Г.О. Кривченка через портові митниці експортовано пересічно в 1909–1911 рр. 87,4 тис. пудів заліза і сталі «не в ділі», а надійшло через сухопутні митниці 12,1 тис. пудів, через портові – 408,2 тис. пудів. Негативний торговельний баланс становив 252,9 тис. пудів⁴¹. Що стосується жерсті, то її вивіз з України залізницями не перевищував 6 тис. пудів, у тому числі з Катеринославщини пересічно в 1909–1911 рр. 4,3 тис. пудів, з Київщини – 0,3, з Херсонщини – 1,3 тис. пудів⁴². У Г.О. Кривченка враховано експорт та імпорт білої й чорної

³⁶ Кривченко Г.О. Назв. праця. – С. 11. Табл. № 57.

³⁷ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – 1914., Вып. I: Распределение перевозок... – С. 180–183.

³⁸ Там же. – С. 180–181.

³⁹ Там же. – С. 180–183.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

⁴² Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. I. Распределение перевозок... – С. 192–193.

жерсті «не в ділі» малим і далеким каботажем, торговельний баланс цієї продукції позитивний – 0,5 тис. пудів.

Вивіз ряду інших продуктів металургійної промисловості пересічно в 1909–1911 рр. на зовнішні ринки і взагалі за межі України був незначним у порівнянні з виробництвом чорного металу «не в ділі» що негативно впливало на торговельний баланс України. Так, арок, балок, мостового заліза і кесонів було вивезено з України в обсязі 74,9 тис. пудів, що відносно імперського експорту (673,3 тис. пудів) становило тільки 11,12%⁴³. Зокрема з Катеринославської губернії відправлено 65,3 тис. пудів, з Київської – 5,3, Харківської – 2,3, Херсонської – 2 тис. пудів⁴⁴. Різноманітних баків, бочок, цебер і блоків відправлено з України в обсязі 38 тис. пудів, або 8,88% до всього імперського експорту (427,6 тис. пудів)⁴⁵. З Волині було вивезено цих виробів 1,7 тис. пудів, з Катеринославщини – 14,6, з Київщини – 6, Поділля – 1, Полтавщини – 1, Таврії – 1,7 тис. пудів⁴⁶. Проте в Україну і Російську імперію загалом було ввезено більше. Вивіз різних болтів, крім рейкових, і шурупів становив 45,9 тис. пудів, або 11,26% до всього імперського експорту (407,6 тис. пудів)⁴⁷. З Катеринославщини було відправлено 41 тис. пудів цієї металургійної продукції, з Київщини – 0,3, Харківщини – 0,3, Херсонщини – 1,3, Чернігівщини – 1 тис. пудів⁴⁸. Вивіз з України бандажів і необточених шин, колісних втулок, жолобів, залізних борон для сільського господарства, різноманітних коліс тощо досяг 298 тис. пудів, або 43,52% від усього імперського експорту, що становив пересічно в 1909–1911 рр. 684,6 тис. пудів⁴⁹. Майже всі товари було відправлено з Катеринославської губернії (294 тис. пудів) в порти Балтійського, Чорного, Азов-

⁴³ Там же. – С. 198–201.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же. – С. 208–211.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же. – С. 226–229.

⁴⁸ Там же. – С. 226–227.

⁴⁹ Там же. – С. 240–243.

ського морів. Окрім того, з Харківщини було вивезено 2 тис. пудів, Херсонщини – 2 тис. пудів⁵⁰.

У невеликих обсягах вивозилися на зовнішні ринки і цвяхи. Пересічно в 1909–1911 рр. за межі України було відправлено 28,4 тис. пудів цвяхів різних розмірів, або 13,12% від імперського експорту (216,3 тис. пудів)⁵¹. Із Волинської губернії вивезено 2 тис. пудів, Катеринославської – 13,7, Київської – 5,3, Херсонської – 4,7, Таврійської – 1,7 тис. пудів⁵². Майже на порядок більше було імпортовано цвяхів – 1891,6 тис. пудів⁵³. Аналогічна ситуація була з батрами, чавунними баками, бандажками, обточеними шинами. Цієї промислової продукції було відправлено з України пересічно в 1909–1911 рр. 91,9 тис. пудів, або 10,58% від імперського експорту, що становив 868,6 тис. пудів⁵⁴. Проте з інших країн було ввезено в декілька разів більше.

Важливою складовою експортно-імпортних операцій був посуд. Чавунного посуду пересічно в 1909–1911 рр. з України було вивезено 13,6 тис. пудів, або 8,64% від імперського експорту (157,3 тис. пудів). Імпорт цієї продукції становив 75 тис. пудів⁵⁵. З Волині було відправлено 5 тис. пудів, з Катеринославщини – 6,3, з Таврії – 1,3, Харківщини – 0,7, Херсонщини – 0,3 тис. пудів⁵⁶. Залізного, жерстяного і цинкового посуду у середньому за ці роки вивезено 19,3 тис. пудів, або 11,75% від імперського експорту⁵⁷. Найбільше з Волинської губернії – 13,3 тис. пудів. Окрім того, з Таврійської відправлено 0,7 тис. пудів, Херсонської – 0,3, Катеринославської – 5 тис. пудів⁵⁸. В усіх україн-

⁵⁰ Там же. – С. 240–241.

⁵¹ Там же. – С. 252–255.

⁵² Там же.

⁵³ Там же. – С. 268–269.

⁵⁴ Там же. – С. 272–275.

⁵⁵ Там же. – С. 286–287.

⁵⁶ Там же. – С. 290–291.

⁵⁷ Там же. – С. 292–295.

⁵⁸ Там же.

ських губерніях налічувалися десятки тисяч вправних ремісників і кустарів, які виготовляли різноманітні інструменти й навіть сільськогосподарські машини та знаряддя праці. Частина їх відправлялася на зовнішні ринки. Пересічно в 1909–1911 рр. з України було вивезено в морські порти і на прикордонні сухопутні застави 12,3 тис. пудів ремісничих інструментів, або 13,32% від імперського експорту, що становив 92,3 тис. пудів⁵⁹. Найбільше ремісничого інструменту вивезено за межі України в ці роки з Волині – 11 тис. пудів. З Таврії відправлено 0,7 тис. пудів, з Харківщини та Херсонщини – по 0,3 тис. пудів⁶⁰. Значно більше ремісничого інструменту ввозилося: в Російську імперію – 399,6 тис. пудів, до підросійських губерній України – 79,5 тис. пудів, або 19,89% від імперського імпорту⁶¹. Два роки потому, в 1913 р., одного тільки побутового інструменту, за даними митної статистики, у Росію було ввезено на 6 млн руб.⁶² У незначних обсягах із Російської імперії й, зокрема, України вивозився на зовнішні ринки залізний і ножовий товар. У 1909–1911 рр. його було відправлено, відповідно 127,6 і 3 тис. пудів⁶³. Інша справа – різноманітні труби, виробництво яких в Російській імперії було зосереджено значною мірою на підприємствах Придніпров'я⁶⁴. За нашими підрахунками, залізних, сталевих, чавунних і залізобетонних труб було вивезено в морські порти і на прикордонні сухопутні застави 344,2 тис. пудів, або 25,34% від імперського експорту, що становив 1358 тис. пудів⁶⁵.

⁵⁹ Там же. – С. 316–319.

⁶⁰ Там же. – С. 316–317.

⁶¹ Там же. – С. 318–321.

⁶² Горно-заводское дело. – 1915. – № 2. – С. 10258.

⁶³ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. I: Распределение перевозок... – С. 330–333.

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф. 2161. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 2.

⁶⁵ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. I: Распределение перевозок... – С. 340–342.

Водночас у Росію було ввезено 1359 тис. пудів труб різного діаметру⁶⁶.

Важливою продукцією металургійної промисловості були рейки та інша залізнична номенклатура. За нашими підрахунками, пересічно в 1909–1911 рр. з Росії було експортовано 5394 тис. пудів рейок на суму 4751,3 тис. руб.⁶⁷ Вивозилися вони в Німеччину, Великобританію, Китай, Румунію, Туреччину, США, країни Африки і Південної Америки тощо⁶⁸. Проте експорт залізничних рейок гальмувався, на переконання гірничопромисловців Донбасу та Придніпров'я, тим, що російські підприємства не були членами міжнародного металургійного синдикату. За таких обставин доводилося продавати рейки, наприклад, у Туреччину за цінами нижче світового ринку⁶⁹. Що стосується інших товарів для рухомого складу залізниць, то їх було вивезено з України пересічно в 1909–1911 рр. 108,35 тис. пудів, або близько 18% від імперського експорту, що становив 618 тис. пудів⁷⁰. У декілька разів більших обсягах ввозилася ця продукція з інших країн⁷¹.

Значно гірша ситуація була з кольоровими металами, щодо яких відчувався гострий дефіцит на російському ринку. Наприклад, міді було експортовано в 1909–1911 рр. лише 43,66 тис. пудів⁷². За іншими статистичним даними, міді, латуні та бронзи «не в ділі» пересічно за ці роки було вивезено 826 тис. пудів, у тому числі з України – 52,3 тис. пудів, або 6,31% від імпер-

⁶⁶ Там же. – С. 354–355.

⁶⁷ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. – Часть II. – С. 23.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Экспорт за границу... – С. 90.

⁷⁰ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. I: Распределение перевозок... – С. 358–361.

⁷¹ Там же. – С. 372–373.

⁷² Вывоз главнейших товаров в 1903–1913 гг. (Продолжение) // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. – Ч. II. – С. 10.

ського експорту⁷³. У незначних обсягах вивозилися й інші кольорові метали. Зокрема цинку «не в ділі» з України відправлено в 1909 р. 37 тис. пудів, у 1911 р. – 18 тис. пудів⁷⁴, а свинцю – лише 2 тис. пудів у 1911 р.⁷⁵ У значно більших обсягах кольорові метали ввозилися. Так, пересічно в 1909–1911 рр. міді в межі Російської імперії поставлено 400 тис. пудів на 3775 тис. руб., алюмінію – 53 тис. пудів на 473 тис. руб., нікелю – 65 тис. пудів на 2210 тис. руб., олова – 280 тис. пудів на 6903 тис. руб., свинцю – 2982 тис. пудів на 6660 тис. руб., цинку – 977 тис. пудів на 3740 тис. руб.⁷⁶ Імпорт цих важливих для розвитку промисловості товарів, безумовно, погіршив торговельний баланс як України, так і всієї Російської імперії.

Ще більше призводив до погіршення торгового балансу метал «у ділі», тобто співвідношення вивозу і ввозу машин, верстатів, устаткування. За неповними даними, різноманітних машин, окрім землеробських і пожежних, з України було вивезено пересічно в 1909–1911 рр. в обсязі 225,5 тис. пудів, що становило 12,28% до всього імперського експорту в розмірі 1835,7 тис. пудів⁷⁷. Зокрема з Волині було відправлено за межі України 93,3 тис. пудів різних машин та агрегатів до них, з Катеринославщини – 38,3, Київщини – 10,7, Поділля – 3,3, Таврії – 7,3, Харківщини 35,3, Херсонщини – 36, Чернігівщини – 1,3 тис. пудів⁷⁸. Набагато більше було ввезено машин і верстатів. За нашими підрахунками, у межі імперії було імпортовано в 1909–1911 рр. 11 334 тис. пудів машин, верстатів, апаратів і

⁷³ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Распределение перевозок... – Вып. II. – Спб., 1914. – С. 226–229.

⁷⁴ Там же. – С. 406–407.

⁷⁵ Там же. – С. 412–413.

⁷⁶ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. – Ч. I. – С. 25.

⁷⁷ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. Распределение перевозок... – Вып. II. – Спб., 1914. – С. 106–111, 114–115.

⁷⁸ Там же. – С. 106–107.

частин до них, не рахуючи землеробської і пожежної техніки, у тому числі в Україну – 2483,3 тис. пудів, або близько 22% від усього ввозу⁷⁹. З них у Волинську губернію було ввезено 787,7 тис. пудів, Катеринославську – 576,3, Київську – 235,3, Подільську – 67,3, Полтавську – 84, Таврійську – 179,3, Харківську – 205, Херсонську – 311,7, Чернігівську – 36,7 тис. пудів⁸⁰.

Доволі цікавим аспектом цієї проблеми є питання щодо експорту й імпорту землеробської техніки з України, яка була найбільшим її виробником в імператорській Росії на початку ХХ ст. Заслужують на увагу підрахунки, зроблені свого часу Я.Я. Полферовим, який використав матеріали фінансової комісії Державної думи і департаменту землеробства. Наводимо їх у табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Використання сільським господарством Російської імперії машин і знарядь праці у 1906–1912 рр.⁸¹

Рік	Загальне використання (тис. руб.)	Імпорт		Внутрішнє виробництво	
		тис. руб.	% до загального використання	тис. руб.	% до загального використання
1906	38 300	18 300	47,3	20 000	52,7
1907	44 000	20 000	45,4	24 000	54,6
1908	52 200	24 600	47,6	27 600	53
1909	72 600	37 600	51,4	35 000	48,6
1910	80 000	39 000	48,7	41 000	51,3
1911	119 375	57 875	48,4	61 500	51,6
1912	131 210	63 620	48,5	67 590	51,5

⁷⁹ Там же. – С. 116–122, 128–129.

⁸⁰ Там же. – С. 116–122.

⁸¹ Полферов Я.Я. Сельскохозяйственные машины и орудия, их производство и ввоз в Россию в связи с пересмотром торговых договоров. – Петроград, 1914. – С. 1.

Таким чином, внутрішнє виробництво сільськогосподарських машин і знарядь праці у грошовому вимірі перевищувало імпорту упродовж 1906–1912 рр. тільки на 1,5–4,6%. Щедрі врожаї на теренах Російської імперії в 1909–1910 рр. сприяли збагаченню сільських господарств, а отже і зростанню попиту на іноземну землеробську техніку. У 1909–1911 рр. було імпортовано сільськогосподарської техніки і знарядь праці на 44 825 тис. руб. Внутрішнє виробництво становило за ці роки у грошовому вимірі 45833,3 тис. руб.

Певна частина вітчизняного виробництва вивозилася за межі України. За нашими підрахунками, у 1909–1911 рр. з Російської імперії було експортовано на 1395,6 тис. руб. або 3,11% від імпорту⁸². Зокрема з Волині було вивезено за межі України пересічно за ці роки 84,3 тис. пудів сільськогосподарської техніки і знарядь праці, з Катеринославщини – 195,3, з Київщини – 10, Поділля – 10, Полтавщини – 1,3, Таврії – 125,6, Харківщини – 45, Херсонщини – 118,6 тис. пудів, а загалом 590,1 тис. пудів⁸³, що становило 42,28% від імперського експорту. Із Царства Польського й губерній Прибалтійського краю було вивезено 565,9 тис. пудів⁸⁴ землеробської техніки (40,52%), а з власне російських губерній – тільки 239,6 тис. пудів (17,2%)⁸⁵ від імперського експорту.

Слабкою стороною вітчизняного машинобудування було недостатнє виробництво складних сільськогосподарських машин, які імпортувалися з інших країн. За п'ятиліття 1907–1911 рр. за ціною ввезених у Російську імперію сільськогосподарських машин і знарядь праці німецький експорт виражався сумою 13 276 тис. руб., США – 11 714, Великобританії – 6877, Австро-Угорщини – 3267, Швеції – 1726 тис. руб.⁸⁶ За нашими

⁸² Материали к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. I: Распределение перевозок... – С. 438–443.

⁸³ Там же. – С. 438–441.

⁸⁴ Там же.

⁸⁵ Там же.

⁸⁶ Полферов Я.Я. Указ.соч. – С. 1.

підрахунками, пересічно в 1909–1911 рр. в імперію було ввезено землеробської техніки в обсязі 10104,3 тис. пудів, у тому числі в Україну – 2344 тис. пудів, що становило 23,2% від усього імпорту⁸⁷. У Волинську губернію надійшло землеробської техніки в обсязі 354,3 тис. пудів, у Катеринославську – 347,6, Київську – 252, Подільську – 160,6, Полтавську – 186,3, Таврійську – 170, Харківську – 262,6, Херсонську – 598, Чернігівську – 12,7 тис. пудів⁸⁸. Техніка ввозилася через порти Чорного, Азовського, Балтійського морів та сухопутні застави на західному кордні – Олександрово, Щепйорно, Млава, Сосновиці, Волочиськ, Радзивилів та ін. У Волинську губернію з Австрії надійшло пересічно за ці роки 318,7 тис. пудів різних машин і знарядь праці⁸⁹.

Інші обсяги вивозу і ввозу сільськогосподарської техніки знаходимо в праці Г.О. Кривченка. За його підрахунками, «чистий вивіз» землеробської техніки за межі України становив у 1909–1911 рр. 1532,1 тис. пудів, а привіз – 1851,7 тис. пудів⁹⁰.

Важливими предметами зовнішньої торгівлі України були будівельні матеріали – цегла, глина, цемент, деревина та вироби з неї. Цемент використовувався переважно для внутрішніх потреб. Тільки невелика частка вивозилася на зовнішні ринки. Так, у 1909–1911 рр. було відправлено в Австрію через Волочиськ 11,7 тис. пудів цементу з Волинської, Київської, Подільської й Херсонської губерній і 61,3 тис. пудів у порти Чорного й Азовського морів із Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній⁹¹.

Значно більше цементу надійшло в Україну пересічно в 1909–1911 рр.: у Волинську губернію – 17 тис. пудів, Катерино-

⁸⁷ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – 1914. Вып. I. Распределение перевозок... – С. 444–451.

⁸⁸ Там же. – С. 444–447.

⁸⁹ Там же. – С. 444–445.

⁹⁰ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

⁹¹ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – С. 2–3.

славську – 1196,7, Київську – 269,3, Подільську – 72, Полтавську – 155,7, Таврійську – 140, Харківську – 384,3, Херсонську – 420, Чернігівську – 1 тис. пудів, а разом – 2656 тис. пудів, що становило 23,7% від усього ввезеного в Російську імперію (11 207 тис. пудів)⁹². Із них 9316,3 тис. пудів було ввезено через порти Чорного й Азовського, а 1891 тис. пудів – порти Балтійського моря і сухопутні прикордонні застави⁹³. За Г.О. Кривченком через портові митниці цементу надійшло в Україну пересічно у ці роки 225,1 тис. пудів, а відправлено – тільки 8,4 тис. пудів. Через прикордонні застави ввезено 12,1 тис. пудів⁹⁴. Дані про експорт цементу відсутні.

Через порти Чорного й Азовського морів і почасти сухопутні застави на австрійському кордоні вивозилася цегла. Вогнетривкої цегли з Російської імперії вивезено пересічно в 1909–1911 рр. 1789 тис. пудів, у тому числі з України – 491 тис. пудів, або 27,4% від загального експорту⁹⁵. Дещо більше надійшло цього будівельного матеріалу у зазначені тут роки: у Росію – 3088 тис. пудів, у тому числі в Україну – 717 тис. пудів (23,6%)⁹⁶. Будівельної цегли з України вивезено в 1911 р. 71 тис. пудів, а ввезено – 150 тис. пудів⁹⁷.

Помітною статтею українського експорту була гончарна, вогнетривка, будівельна, фарфорова і фаянсова глина. З Російської імперії її було експортовано пересічно в 1909–1911 рр. 3144 тис. пудів, за межі України вивезено – 1162 тис. пудів, або 36,95% від імперського вивозу⁹⁸.

У невеликих обсягах екпортувалося через портові митниці Балтійського, Чорного і Азовського морів скло, призначене для

⁹² Там же. – С. 4–9.

⁹³ Там же. – С. 4–7.

⁹⁴ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Табл. № 57.

⁹⁵ Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией... – С. 112–115.

⁹⁶ Там же. – С. 118–119.

⁹⁷ Там же. – С. 118–123.

⁹⁸ Там же. – С. 450–453.

вікон та покрівель. У 1910–1911 рр. з Російської імперії його було вивезено 1029,5 тис. пудів, з України – 161 тис. пудів, або 15,63% від усього експорту⁹⁹.

Надзвичайно цінним експортним товаром, що забезпечував надійне надходження іноземної валюти, була деревина і вироби з неї – дошки, бруси, балки, шпали, вози, екіпажі тощо. Обсяги вивезеної на зовнішні ринки деревини безперервно зростали. За даними лісового департаменту, Міністерства сільського господарства «споживання деревини на внутрішньому ринку оцінювалося грошовою сумою не менше 0,5 млрд руб.»¹⁰⁰. Виготовлені з неї товари у великих обсягах ішли на потреби міського будівництва, залізниць, вугільних копалень, що сприяло розширенню всеукраїнського ринку.

Деревина майже винятково відправлялася до країн Західної Європи, а найбільше в Німеччину й Великобританію. Цьому сприяли географічні умови та господарські потреби цих країн. Ми не маємо повних даних щодо вивезених на зовнішні ринки матеріалів із деревини. Згідно з різними документальними джерелами, переважна маса деревини з України, Білорусії і Литви потрапляла на німецький ринок, а у Силезії зайняла домінуючі позиції¹⁰¹. Проте за допомогою високих тарифів німецький уряд стримував надходження обробленого матеріалу¹⁰². До того ж німецькі комерсанти облаштували на р. Вісла обширні «лісові гавані». Найбільша з них була поблизу Торуня. Її спорудили в 1909 р., мала площу 45 дес. водної поверхні. Зібрана тут деревина забезпечувалася кредитами, що давало німецьким комерсантам великі переваги в торгівлі¹⁰³. За далеко неповними даними, з України пересічно в 1909–1911 рр. до Пруссії, Австрії й через азово-чорноморські порти було вивезено 1311 тис. пудів кругляка і обаполів третьої категорії, у тому числі з Волині –

⁹⁹ Там же. – С. 442–445.

¹⁰⁰ Российская экспортная палата: Отчет за 1913 г. – С. 85.

¹⁰¹ Там же. – С. 73.

¹⁰² Там же.

¹⁰³ Русский экспорт. – 1913. – № 1. – С. 3.

456 тис пудів, з Київщини – 212,3 з Чернігівщини – 466 тис. пудів¹⁰⁴.

На засіданні Південно-Західного відділення Російської експортної палати 11 січня 1912 р. відзначалося, що територія Правобережної України є одним із головних постачальників деревини і пиломатеріалів на німецький ринок¹⁰⁵. В іншому повідомленні часопису Російської експортної палати констатувалося, що пиломатеріали, які відправлялися на ринки Тільзита, Мемеля і Кенігсберга, заготовлювалися на річках Горинь, Стир Волинської губернії та вздовж Прип'яті й Десни¹⁰⁶. З одного тільки Волинського Полісся щорічно експортувалося на 6,7 млн руб. деревини¹⁰⁷. На ринках країн Західної Європи надзвичайно високо цінувалися український дуб, бук, сосна тощо. Щорічно в Німеччину відвантажувалися сотні вагонів волинського й київського дуба-кругляка. Там він оброблявся і вивозився з величезним зиском до Англії та Франції¹⁰⁸. Про вивіз на ринки західних країн української необробленої деревини свідчать й інші джерела. У Бельгію було ввезено будівельного лісу в 1910 р. на 71 178 тис. франків, а пиляного – на 6830 тис. франків¹⁰⁹. За нашими підрахунками, дошок, брусів і балок було вивезено з України пересічно в 1909–1911 рр. 13 467,3 тис. пудів, що становило 15,15% від імперського експорту¹¹⁰. Зокрема з Волині було відправлено 4893 тис. пудів, Катеринославщини – 612, Київщини – 2379,33, Поділля – 767,67, Полтавщини – 1743,3, Харківщини – 109, Чернігівщини – 2649,

¹⁰⁴ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – С. 154–157.

¹⁰⁵ Русский экспорт. – 1912. – № 6/7. – С. 200.

¹⁰⁶ Русско-германская лесная торговля по рекам Неману и Висле и меры к ее урегулированию // Там же. – № 1. – С. 9.

¹⁰⁷ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. – 1913. – № 7. – С. 104.

¹⁰⁸ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 665. – Спр. – 10. – Арк. 43.

¹⁰⁹ Российская экспортная палата. Отчет за 1913 г. – С. 213.

¹¹⁰ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – С. 122–129.

Херсонщини – 304,3, Таврії – 10 тис. пудів¹¹¹. Головними пунктами вивозу пиломатеріалів були сухопутні митниці на пруському й австрійському кордонах та порти Балтійського, Чорного, Азовського морів. Водночас в Україну було ввезено пересічно за ці роки 41 073 тис. пудів зазначеного тут пиломатеріалу¹¹². З них 3967 тис. пудів надійшло з Австрії через Новоселицьку митницю¹¹³.

Вигідною експортною статтею були залізничні шпали. Пересічно в 1909–1911 рр. з України було відправлено 4480,33 тис. пудів ялинових, дубових і соснових шпал, або 59,02% від усього імперського експорту, що становило 7590,66 тис. пудів¹¹⁴. Шпали вивозилися переважно з Волинської і Подільської губерній (3513 тис. пудів) у Пруссію, Австрію й на портову митницю Одеси¹¹⁵. Імпорт шпал із зазначених порід деревини був незначним і становив у середньому за ці роки 29 тис. пудів¹¹⁶. Окрім того, з України вивезено пересічно в 1909–1911 рр. 4890 тис. пудів шпал з інших порід деревини, у тому числі з Волині – 2887 тис. пудів. Водночас з Австрії надійшло таких шпал лише 174 тис. пудів¹¹⁷.

Позитивно впливав на торговельне сальдо України й експорт клепок. Дубової, букової, кленової клепок було вивезено в 1909–1911 рр. 2476 тис. пудів, або 35,89% від імперського експорту, що становив 6898 тис. пудів¹¹⁸. Із них з Волині було вивезено 889 тис. пудів, з Катеринославщини – 0,67, Київщини – 248,34, Поділля – 451, Полтавщини – 34,67, Таврії – 1,3, Харківщини – 108,34, Херсонщини – 144,67, Чернігівщини –

¹¹¹ Там же. – С. 122–127.

¹¹² Там же. – С. 128–133.

¹¹³ Там же. – С. 130–131.

¹¹⁴ Там же. – С. 146–149.

¹¹⁵ Там же. – С. 146–147.

¹¹⁶ Там же. – С. 148–149.

¹¹⁷ Там же. – С. 150–153.

¹¹⁸ Там же. – С. 132–133.

597,67 тис. пудів¹¹⁹. Волинська губернія експортувала клепку переважно в Австрію, Пруссію, порти Балтійського моря й почасти в Одесу; Чернігівська губернія – у Пруссію, порти Балтійського та Чорного морів¹²⁰. Надійшло клепки із зазначених тут порід деревини пересічно за ці роки 504 тис. пудів, у тому числі в Україну – 246 тис. пудів¹²¹. Окрім того, з України було вивезено у середньому в 1909–1911 рр. 1942 тис. пудів клепки з інших порід деревини, або 25,96% від імперського експорту¹²². Увезення цієї продукції світової торгівлі в Україну було мінімальним – 28 тис. пудів¹²³. Зрештою, за межі України вивезено пересічно в 1909–1911 рр. дерев'яних виробів возового й екіпажного промислів близько 127 тис. пудів, або 17% від імперського експорту (752 тис. пудів)¹²⁴. У праці Г.О. Кривченка дошок, клепки, шпал, кругляка й інших різновидів необробленої деревини відправлено в портові митниці 6273,4 тис. пудів, на сухопутні прикордонні митниці – 1694,6 тис. пудів, а ввезено, відповідно, 8,8 і 173,3 тис. пудів¹²⁵.

Важливою продукцією промисловості, яка позитивно впливала на торговельне сальдо України, була сода. У 1909–1911 рр. її було вивезено 1071,6 тис. пудів, або 76,52% від усього імперського експорту, що виражався цифрою 1400,3 тис. пудів¹²⁶. Зокрема з Катеринославської губернії вивезено за ці роки 899,6 тис. пудів, із них у портові митниці Чорного й Азовського морів 266,3 тис. пудів і до Пруссії – 40 тис. пудів. Із Харківської губернії вивезено 171 тис. пудів, Таврійської – 1 тис. пудів¹²⁷. За Г.О. Кривченком, соди ввезено в Україну з

¹¹⁹ Там же.

¹²⁰ Там же. – С. 132–135.

¹²¹ Там же. – С. 144–145.

¹²² Там же.

¹²³ Там же. – С. 145–146.

¹²⁴ Там же. – С. 162–165.

¹²⁵ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

¹²⁶ Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией... – С. 212–213.

¹²⁷ Там же.

портів тільки 0,1 тис. пудів, із прикордонних сухопутних застав – 0,2 тис. пудів, а даних про вивіз цієї продукції взагалі немає¹²⁸. У великих обсягах з України вивозилася й сіль. За даними Г.О. Кривченка, позитивне торговельне сальдо сіллю для України становило 142,2 тис. пудів¹²⁹. Щодо товчених і молотих кісток тварин і мила, то їх вивіз за межі України був незначним, але продуктивним. Так із дев'яти українських губерній було вивезено 190 тис. пудів кісток, або 19,52% від імперського експорту, а мила за межі України відправлено 10 тис. пудів¹³⁰. У Г.О. Кривченка позитивне торговельне сальдо для кісток, відправлених на світовий ринок, становило 66,7 тис. пудів, а всього за межі України – 138,1 тис. пудів¹³¹.

Заслуговує на увагу й експорт сірників, фосфоритів, кислот та іншої промислової продукції. Пересічно в 1910–1911 рр. за межі України було вивезено 67 тис. пудів сірників, або 14,5% від імперського експорту, що становив 462 тис. пудів, з них 59,5 тис. пудів із Чернігівщини¹³². Фосфорити вивозилися з України молотими й у шматках. Перших відправлено за межі України в 1911 р. 94 тис. пудів, других – 41 тис. пудів. Експорт фосфоритів з імперії у 1911 р. обмежився українським вивозом¹³³. Вивіз за межі України сірчаної, соляної, азотної й карболової кислот становив пересічно в 1909–1911 рр. 108 тис. пудів, або 16,37% імперського експорту. Із Волині було відправлено 2,3 тис. пудів, з Катеринославщини – 99,7, Харківщини – 0,7, Херсонщини – 5,3 тис. пудів¹³⁴.

¹²⁸ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

¹²⁹ Там же.

¹³⁰ Материали к пересмотру торгового договора России с Германией... – С. 220–221, 490–491.

¹³¹ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

¹³² Материали к пересмотру торгового договора России с Германией... – С. 438–439.

¹³³ Там же. – С. 482–483, 486–487.

¹³⁴ Там же. – С. 196–199.

Важливою статтею зовнішньоторговельних угод України був посуд та художні вироби з фарфору, фаянсу, майоліки, хоча статистичні дані щодо їх обсягу доволі обмежені. Загалом різноманітних виробів було вивезено за межі України в 1911 р. 189 тис. пудів, або 25,7% від імперського експорту¹³⁵. Зокрема з Волині відправлено 78 тис. пудів, з Таврії – 2, Харківщини – 108, Херсонщини – 1 тис. пудів¹³⁶. Вивозився за межі України також різноманітний скляний посуд – бутлі, пляшки тощо. Так, у 1910 р. це було 548 тис. пудів, або 25,75% від імперського експорту, що становив 2128 тис. пудів. Інший скляний посуд – 114 тис. пудів, або 14,25%, від усього експорту цієї продукції з Російської імперії¹³⁷.

Надзвичайно негативно на торговельне сальдо України впливала торгівля мануфактурними товарами. Мануфактурного товару і ткацьких виробів пересічно в 1909–1911 рр. з України вивезено переважно в портові митниці Чорного й Азовського морів 180,3 тис. пудів, що становило тільки 4,42% від імперського експорту, обсяги якого виражалися цифрою 4066,6 тис. пудів¹³⁸. Із Волині було відправлено за межі України 9,7 тис. пудів мануфактурного товару, з Катеринославщини – 1,3, Київщини – 6,3, Поділля – 4,7, Полтавщини – 6,7, Таврії – 10, Харківщини – 107,3, Херсонщини – 13, Чернігівщини – 21,3 тис. пудів¹³⁹. Окрім того, за межі України вивозилися лляні та конопляні тканини й вироби з них¹⁴⁰. Серед інших товарів цього профілю слід назвати бавовняні, шерстяні, шовкові та комбіновані тканини. Пересічно в 1909–1910 рр. їх відправлено за межі України 101,6 тис. пудів, або 4,08% від імперського експорту (2475 тис. пудів)¹⁴¹. Із Волині було вивезено 5 тис. пудів, з

¹³⁵ Там же. – С. 510–511.

¹³⁶ Там же.

¹³⁷ Там же. – С. 448–449, 450–453.

¹³⁸ Там же. – С. 2–11.

¹³⁹ Там же. – С. 2–9.

¹⁴⁰ Там же. – С. 28–29, 52–53.

¹⁴¹ Там же. – С. 32–37.

Катеринославщини – 1, Київщини – 2,3, Поділля – 2,3, Полтавщини – 0,7, Таврії – 5, Харківщини – 66,3, Херсонщини – 6, Чернігівщини – 13 тис. пудів¹⁴². Шерстяних тканин з України вивезено 38 тис. пудів. У тому числі з Волині – 4 тис. пудів, Київщини – 3, Полтавщини – 2, Харківщини – 12, Херсонщини – 2, Чернігівщини – 15 тис. пудів¹⁴³. Своєю чергою мануфактурні товари у великих обсягах ввозилися в Україну з Московського промислового району й Царства Польського. За Г.О. Кривченком, усіх мануфактурних товарів вивезено з України пересічно в 1909–1911 рр. через портові митниці 13,9 тис. пудів, сухопутні прикордонні митниці – 0,2, малим каботажем – 986,3, далеким каботажем – 40,5. Натомість мануфактурного товару надійшло в Україну у середньому у ці роки через портові митниці 6,5 тис. пудів, сухопутні прикордонні митниці – 8,1, малим каботажем – 305,5, далеким каботажем – 56,7, Загальний торговельний баланс був від’ємним і становив 3701,2 тис. пудів¹⁴⁴.

Колосальне розорювання українського степу у другій половині XIX – на початку XX ст. призвело до неухильного зменшення поголів’я овець й обсягу експортованої вовни. Остання вивозилася на зовнішні ринки переважно з регіонів, де ще збереглися природні випаси для худоби – Дон, Кубань, Ставропілля тощо. Загалом пересічно в 1909–1911 рр. з України вивезено 59 тис. пудів вовни, або 5,7% від імперського експорту, що становив 1035 тис. пудів¹⁴⁵. Із них з Волині через Волочиську митну заставу в Австрію експортовано 8,3 тис. пудів, з Катеринославщини вивезено в порти Азовського моря 1,7 тис. пудів, з Полтавщини – 2,7 тис. пудів. З Таврії відправлено в Пруссію через Сосновицьку митницю і порти Чорного й Азовського морів 20,7 тис. пудів, з Харківщини вивезено у Санкт-Петербург 1 тис. пудів вовни, з Херсонщини

¹⁴² Там же. – С. 32–35.

¹⁴³ Там же. – С. 60–61.

¹⁴⁴ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

¹⁴⁵ Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией... – С. 534–541.

експортовано в Австрію і Пруссію 25,3 тис. пудів вовни¹⁴⁶. За Г.О. Кривченком овечої вовни вивезено з України пересічно у ці роки через портові митниці 35,8 тис. пудів, через сухопутні митні застави – 1,6, малим каботажем – 129,3 тис. пудів. Надійшло вовни малим каботажем 179 тис. пудів¹⁴⁷. Пасивний торговельний баланс цієї продукції становив 192 тис. пудів¹⁴⁸.

На ринках країн Західної Європи і Близького Сходу незмінно користувалися попитом вичинені й невичинені шкури худоби й диких тварин. Перших вивезено з України пересічно в 1909–1911 рр. близько 15 тис. пудів, других – значно більше, 224 тис. пудів, або 12,93% від імперського експорту¹⁴⁹. За Г.О. Кривченком, вичинених шкур вивезено за межі України 7,3 тис. пудів, а ввезено – 8,8 тис. пудів. Не вичинених шкур відправлено в порти й митниці 7,4 тис. пудів, у сухопутні прикордонні – 43,2, малим каботажем – 331, далеким каботажем – 17,9 тис. пудів¹⁵⁰.

У значно більших обсягах експортувалася з України продукція коноплярства і льонарства – прядиво, клоччя, пряжа тощо. Так, конопляного прядива залізницями вивезено пересічно в 1909–1911 рр. 663,2 тис. пудів, або 21,53% від імперського експорту (3079,6 тис. пудів)¹⁵¹. Із них із Чернігівщини відправлено 620 тис. пудів¹⁵². Конопляного клоччя вивезено за межі України за ці роки 174,6 тис. пудів, або 21,52% від імперського експорту, що становив 811,3 тис. пудів¹⁵³. Із них із

¹⁴⁶ Там же. – С. 534–539.

¹⁴⁷ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

¹⁴⁸ Там же.

¹⁴⁹ Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией... – С. 498–499.

¹⁵⁰ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

¹⁵¹ Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией... – С. 300–305.

¹⁵² Там же. – С. 300–301.

¹⁵³ Там же. – С. 306–311.

Волині відправлено 106 тис. пудів¹⁵⁴. Льонової пряжі (крім канатної) вивезено близько тис. пудів¹⁵⁵.

Зрештою важливими експортними товарами були папір і картон. У середньому в 1909–1911 рр. за межі України було відправлено 206,3 тис. пудів паперу й картону, або 16,58%, від імперського експорту, що становив 1242 тис. пудів¹⁵⁶. З Волинської губернії було вивезено 121,3 тис. пудів, з Катеринославської – 4, Київської – 26,7, Подільської – 2,7, Полтавської – 2,3, Таврійської – 9,3, Харківської – 2,3, Херсонської – 33,7, Чернігівської – 3 тис. пудів¹⁵⁷. Проте обсяги імпорту паперу й картону були більшими. В імперію надійшло пересічно за ці роки 2717 тис. пудів, у тому числі в Україну – 378,3 тис. пудів. Із них у Волинську губернію – 11 тис. пудів, Катеринославську – 33, Київську – 134, Подільську – 3,7, Полтавську – 13,6, Таврійську – 16,3, Харківську – 130,3, Херсонську – 34, Чернігівську – 2,3 тис. пудів¹⁵⁸.

Водночас на зовнішні ринки вивозився обгортковий папір і різаний картон. За межі України було відправлено пересічно в 1909–1911 рр. 321 тис. пудів цієї продукції, або 17,29% від імперського експорту, що становив 1856,3 тис. пудів¹⁵⁹. Зокрема з Волині відвантажено 213,3 тис. пудів, з Катеринославщини – 5, з Київщини – 4,3, з Поділля – 24,7, Полтавщини – 16,7, Таврії – 3,7, Харківщини – 34,6, Херсонщини – 18,5, Чернігівщини – 2,3 тис. пудів¹⁶⁰. Імпорт паперово-картонної маси цього профілю був меншим. В імперію її надійшло 1705,6 тис. пудів, у тому числі в Україну – 251,3 тис. пудів¹⁶¹. З них у Волинську

¹⁵⁴ Там же. – С. 306–307.

¹⁵⁵ Там же. – С. 322–323.

¹⁵⁶ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – С. 22–25.

¹⁵⁷ Там же. – С. 22–23.

¹⁵⁸ Там же.

¹⁵⁹ Там же. – С. 26–33.

¹⁶⁰ Там же. – С. 26–29.

¹⁶¹ Там же. – С. 36–39.

губернію – 26,3 тис. пудів, Катеринославську – 17,6, Київську – 74,3, Подільську – 14,3, Полтавську – 13, Таврійську – 30,7, Харківську – 16,7, Херсонську – 48, Чернігівську – 10,3 тис. пудів¹⁶². Окрім того, з України вивозилася в незначних обсягах деревна і солом'яна маса¹⁶³. За Г.О. Кривченком, паперу і картону було відправлено з України у середньому за 1909–1911 рр. в морські порти 2,9 тис. пудів, на прикордонні сухопутні митниці – 0,1, малим каботажем – 1240,5, далеким каботажем – 146,5 тис. пудів. Проте обсяги імпорту були більшими. Через морські порти в Україну надійшло пересічно за ці роки 36,8 тис. пудів, сухопутні прикордонні митниці – 3,1, малим каботажем – 415,1, далеким каботажем – 1022,4 тис. пудів¹⁶⁴.

Підсумовуючи, відзначимо, що автори дослідження прагнули не перевантажувати читачів великим обсягом статистичних даних, особливо щодо тієї продукції промисловості, яка слабо впливала на активне чи пасивне торговельне сальдо. Це буде цілковито враховано при визначенні загального торговельного балансу в наступному розділі.

Експорт та імпорт продукції сільського господарства

Попри відсталість землеробства на теренах Російської імперії, останнє, за словами виразника інтересів сільськогосподарських виробників професора П.П. Мичуліна, «не без успіху конкурувало з іншими країнами на світовому ринку»¹⁶⁵. У загальній сумі середньорічного експорту за п'ятиліття 1909–1913 рр. у 1501,4 млн руб. на долю сільського господарства припадало, ураховуючи і продукцію лісівництва, 89,3%, або майже 9/10 від усього вивозу¹⁶⁶. Ці здобутки стали значною мірою наслідком

¹⁶² Там же. – С. 36–37.

¹⁶³ Там же. – С. 42–43.

¹⁶⁴ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

¹⁶⁵ Промышленность и торговля. – 1916. – № 32–33. – С. 122.

¹⁶⁶ Ден В.Э. Положение России в мировом хозяйстве: Анализ русского экспорта до войны: Статистический очерк. – Петроград, 1922. – С. 42.

успіхів українського землеробства. Пересічно в 1909–1913 рр. за межі України відправлялося трохи більше 1/6 від усього світового зернового експорту, обсяги якого перевищували 1,8 млрд пудів¹⁶⁷. У великих обсягах вивозилися з України на зовнішні ринки та в різні регіони Російської імперії надлишки цукру та іншої продукції сільського господарства. Їх успішна реалізація стала надійним джерелом, що забезпечувало позитивне торговельне сальдо.

Позитивний торговельний баланс України було забезпечено в ті роки найперше вивозом зернових культур. Завдяки наявним погубернським даним за 1909–1911 рр. у дослідженні підраховано обсяги вивозу та ввозу сільськогосподарських продуктів залізницями до морських портів і сухопутних прикордонних митних застав та у зворотних напрямках (значною мірою враховано й вивіз продукції сільського господарства водними шляхами та гузовим транспортом).

Пересічно в 1909–1911 рр. залізницями з України вивезено до морських портів і прикордонних митних застав 14 666 тис. пудів жита, або 46,53% від усього імперського експорту, що становив 31515,3 тис. пудів¹⁶⁸. Із них із Волинської губернії – 322 тис. пудів, Катеринославської – 1062,3, Київської – 2656, Подільської – 1016, Полтавської – 1724, Таврійської – 598, Харківської – 639, Херсонської – 6472,7, Чернігівської – 176,3 тис. пудів¹⁶⁹. У порти Балтійського моря Ревель і Лібаву з Волині було відправлено 76,3 тис. пудів жита, в Одесу – 17,6, в Архангельськ – 0,3, в Австрію через Радзивилівську й Волочиську застави – 39,7, у Пруссію через Сосновицьку, Млавську і Граєвську застави – 189 тис. пудів¹⁷⁰. Сільськогосподарські виробники та експортери Катеринославщини вивозили жито переважно в

¹⁶⁷ *Реснт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). – К., 2011. – С. 7.

¹⁶⁸ Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией... – С. 36–49.

¹⁶⁹ Там же. – С. 36–47.

¹⁷⁰ Там же. – С. 36–37.

азово-чорноморські порти: в Одесу відправлено 10 тис. пудів, Миколаїв – 479,3, Севастополь – 3,6, Феодосію – 75,3, Керч – 0,7, Генічеськ – 6,3, Бердянськ – 218,3, Маріуполь – 117, Таганрог – 71,3, Ростов-на-Дону – 84 тис. пудів, у Пруссію і порти Балтійського моря з Катеринославщини надійшло 12 тис. пудів жита¹⁷¹. Із Київщини жито вивозилося аналогічними напрямками: у Миколаївський порт – 1777,6 тис. пудів, в Одеський – 162,3, в Австрію – 2, у Пруссію через Сосновицьку, Граєвську, Млавську та інші прикордонні застави – 521, порти Балтійського моря – 521 тис. пудів¹⁷². Подільська губернія відправила в балтійські порти 41,3 тис. пудів жита, в Одеський порт – 673, у Миколаївський – 110, в Австрію – 78, у Пруссію – 113,6 тис. пудів¹⁷³. З Полтавської губернії в Ревель, Ригу, Лібаву, Нарву та інші порти Балтійського моря було вивезено 158 тис. пудів жита, в Архангельськ на Білому морі – 6, у Пруссію – 91,3, у Миколаївський порт – 1405. Решту інших вантажів відправлено у Херсон, Феодосію, Маріуполь, Таганрог¹⁷⁴. Таврійська губернія вивозила жито переважно в азово-чорноморські порти: у Севастополь – 66,6 тис. пудів, у Феодосію – 273, Генічеськ – 234,7, Керч і Миколаїв – 0,7, натомість у Санкт-Петербург – лише 0,3 тис. пудів¹⁷⁵. Харківська губернія відправляла житні вантажі в порти Балтійського, Чорного й Азовського морів. Зокрема в Таганрог було вивезено 115,3 тис. пудів, у Маріуполь – 108,3, Миколаїв – 174, в Пруссію через Вержболове, Грасво і Млаву – 110, у порти Балтики – 97 тис. пудів¹⁷⁶. Херсонська губернія вивозила жито на світовий ринок переважно через порти Чорного моря: в Одесу було відправлено пересічно в 1909–1911 рр. 4341 тис. пудів, у Миколаїв – 2124,6 тис. пудів; у порти Балтійського моря вивезено 5,3 тис. пудів, а у Пруссію –

¹⁷¹ Там же. – С. 38–39.

¹⁷² Там же.

¹⁷³ Там же. – С. 40–41.

¹⁷⁴ Там же. – С. 42–43.

¹⁷⁵ Там же.

¹⁷⁶ Там же.

1,7 тис. пудів¹⁷⁷. Зрештою найменш хлібородна губернія України – Чернігівська – вивозила жито в порти Балтійського й Чорного моря та у Пруссію. До Миколаєва було відправлено пересічно за ці роки 1,6 тис. пудів, у Пруссію – 38, порти Балтійського моря – близько 100 тис. пудів, із них у Лібаву надійшло 58,3 тис. пудів, решта – у Санкт-Петербург, Ревель, Нарву і Ригу¹⁷⁸.

Щодо імпорту жита, то його обсяги були незначними. В Україну було ввезено пересічно в 1909–1911 рр. 228 тис. пудів, або 15,84% від усього імперського імпорту, що становив 1439 тис. пудів¹⁷⁹. Зокрема у Волинську губернію було ввезено 17 тис. пудів, у Катеринославську – 5, Київську – 9,5, Подільську – 17,5, Полтавську – 0,5, Харківську – 0,5, Херсонську – 175,6, Чернігівську – 2,5 тис. пудів¹⁸⁰. Житні вантажі надходили з портів Балтійського, Чорного й Азовського морів та прикордонних сухопутних пунктів. Нерідко це було жито українських виробників, яке не вдалося продати з різних причин на зовнішніх ринках.

Надзвичайно цінною зерновою культурою, експорт якої впливав на торговельне сальдо України, була пшениця. Обсяги її виробництва й експорту з кожним п'ятиліттям помітно зростали. Пересічно в 1909–1911 рр. з України було вивезено залізними 87099 тис. пудів пшениці, або 39,63% від усього імперського експорту (219 770 тис. пудів)¹⁸¹. Зокрема з Волині було вивезено 752 тис. пудів пшениці, Катеринославщини – 28 681, Київщини – 2207, Поділля – 3592, Полтавщини – 3075,7, Таврії – 13 468,7, Харківщини – 4462, з Херсонщини – 30854,6, Чернігівщини – 6,3 тис. пудів¹⁸². Українська пшениця у великих обсягах вивозилася в ті роки до Німеччини, Великобританії,

¹⁷⁷ Там же. – С. 44–45.

¹⁷⁸ Там же.

¹⁷⁹ Там же. – С. 48–57.

¹⁸⁰ Там же.

¹⁸¹ Там же. – Ч. I. – С. 56–69.

¹⁸² Там же. – С. 56–63.

Голландії, Італії, Франції, Бельгії, Греції і почасти Австро-Угорщини, Іспанії, Румунії, Туреччини, Швеції та інших країн¹⁸³. Виробники Волині експортували пшеницю до Західної Європи: в Австрію – 514,3 тис. пудів через Радзивилів і Волочиск, у Пруссію – 105 тис. пудів через Граєво, Млаву і Сосновиці. У порти Чорного моря – Одесу й Миколаїв – було відправлено 131,7 тис. пудів пшениці, а решту – в Лібаву на Балтиці¹⁸⁴. Експорт пшениці з Київщини здійснювався тими самими напрямком. У порти Балтійського моря відправлено 8,6 тис. пудів пшениці, у Пруссію – 166,7, в Австрію – 42,7, у Румунію через Рені – 0,3, в Одесу – 117,3, у Миколаїв – 1871, Севастополь – 1 тис. пудів¹⁸⁵. Виробники Подільської губернії відправили в ті роки в порти Балтики пересічно 2,6 тис. пудів пшениці, у Пруссію – 97,3, в Австрію – 666,3, у Румунію – 0,7, в Одесу – 2655, у Миколаїв – 171,6, у Херсон – 3 тис. пудів¹⁸⁶. Катеринославська губернія експортувала пшеницю переважно через азово-чорноморські порти. За ці роки в Одесу було вивезено 53 тис. пудів пшениці, у Миколаїв – 5668, у Севастополь – 1, Херсон – 0,3, Феодосію – 4087, Керч – 72,3, Генічеськ – 178,6, Бердянськ – 8929,7, Маріуполь – 5625,6, Таганрог – 2733, Ростов-на-Дону – 319,6 тис. пудів. У Пруссію з Катеринославщини надійшло 9,3 тис. пудів пшениці, в Австрію – 1, а решта – у порти Балтійського моря¹⁸⁷. Виробники Полтавської губернії вивозили пшеницю в порти Чорного, Азовського й Балтійського морів, в Австрію та Пруссію. Найбільші пшеничні вантажі було відправлено в Миколаївський порт – 2859 тис.

¹⁸³ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год: Издание департамента таможенных сборов. – Ч. II. – С. 12.

¹⁸⁴ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. I. – С. 56–57.

¹⁸⁵ Там же. – С. 58–59.

¹⁸⁶ Там же. – С. 60–61.

¹⁸⁷ Там же. – Ч. I. – С. 58–59.

пудів¹⁸⁸. Таврійська губернія вивозила пшеницю залізницями винятково в порти Чорного й Азовського морів. У Феодосію було відправлено 9365,7 тис. пудів пшениці, у Керч – 299,3, у Генічеськ – 1970,3 у Бердянськ – 1829,7 тис. пудів, а решту – в Одесу, Маріуполь і Таганрог¹⁸⁹. Із Харківщини пшениця вивозилася залізницями в Австрію, Пруссію, порти Балтійського, Чорного, Азовського морів. Найбільше пшениці з цієї губернії прийняли Миколаїв – 1300,3 тис. пудів, Маріуполь – 1014, Таганрог – 1425 і Феодосія – 369,7 тис. пудів¹⁹⁰. Найбільші обсяги цієї культури було вивезено залізницями з Херсонської губернії. У порти Балтійського моря було відправлено 3,3 тис. пудів пшениці, в Австрію – 11, у Пруссію – 1, у Румунію – 0,3, в Одесу – 16458,3, у Миколаїв – 14335,7, у Херсон – 5,3, у Феодосію – 3, у Бердянськ – 4,3, у Ростов-на-Дону – 6,7, у Новоросійськ – 26 тис. пудів¹⁹¹. Зрештою, з Чернігівщини було вивезено залізницями 6,3 тис. пудів пшениці. Із них у Пруссію через Граєвську заставу – 5 тис. пудів, у Миколаївський порт – 0,7 тис. пудів¹⁹².

Обсяги ввезеної в Україну пшениці залізницями були незначними – 188 тис. пудів, або 18% від усього імперського імпорту пересічно в 1909–1911 рр., що становив 1044 тис. пудів¹⁹³. Із них у Волинську губернію було ввезено 20,5 тис. пудів, у Катеринославську – 45,6, у Харківську – 1, у Херсонську – 95,3, у Київську – 12,6, у Подільську – 5,3, у Полтавську – 2,3, у Таврійську – 8 тис. пудів¹⁹⁴. Пшениця ввозилася з портів Чорного й Балтійського морів та почасти з Румунії і Пруссії¹⁹⁵.

¹⁸⁸ Там же. – С. 60–61.

¹⁸⁹ Там же. – С. 62–63.

¹⁹⁰ Там же.

¹⁹¹ Там же.

¹⁹² Там же.

¹⁹³ Там же. – С. 68–73.

¹⁹⁴ Там же. – Ч. I. – С. 68–73.

¹⁹⁵ Там же. – С. 68–71.

У загальному обсязі товарообміну зернових помітне місце посідав овес – фуражна культура для відгодівлі переважно коней. Пересічно в 1909–1911 рр. з України вивезено залізницями 11 806 тис. пудів вівса, або близько 15% від імперського експорту, що становив 78 761 тис. пудів¹⁹⁶. Із них із Волині вивезено 126 тис. пудів вівса, Катеринославщини – 275, Київщини – 1184,6, Поділля – 437,3, Полтавщини – 4157,6, Таврії – 566,3, Харківщини – 1131,3, Херсонщини – 449, Чернігівщини – 3479,3 тис. пудів¹⁹⁷. Волинська губернія експортувала овес переважно в Австрію і Пруссію. До першої було вивезено через Новоселицьку, Волочиську і Радзивилівську митні застави 87,3 тис. пудів вівса, до другої через Млавську та Граєвську митниці – 34 тис. пудів. Решта вівса відправлена в Одесу й Лібаву¹⁹⁸. Катеринославська губернія вивозила овес в порти Чорного, Азовського, Балтійського морів і почасти в Австрію та Пруссію. Зокрема в Бердянськ було відправлено 92,3 тис. пудів, у Севастополь – 37, у Миколаїв – 94,7 тис. пудів¹⁹⁹. Виробники Київської губернії вивозили овес в порти Чорного моря і почасти в Австрію, Пруссію та портові митниці Балтійського моря. В Одесу було відправлено 210,3 тис. пудів, у Миколаїв – 787,3 тис. пудів²⁰⁰. Подільська губернія відправила 363,6 тис. пудів в Одеський порт, 58,3 – в Австрію, 15 тис. пудів – у Пруссію, а решту вівсяних вантажів – у Лібаву²⁰¹. Найбільше вівса було вивезено пересічно в 1909–1911 рр. Із Полтавської губернії: у порти Балтійського моря – 942,6 тис. пудів, у Пруссію – 259, в Австрію – 13,3, в Одесу – 3,3, у Миколаїв – 2920,6 тис. пудів, а решту – у Херсон, Севастополь, Феодосію, Генічеськ, Маріуполь, Таганрог і Ростов-на-Дону²⁰². Виробники

¹⁹⁶ Там же. – С. 76–89.

¹⁹⁷ Там же. – С. 76–85.

¹⁹⁸ Там же. – С. 76–77.

¹⁹⁹ Там же.

²⁰⁰ Там же. – С. 78–79.

²⁰¹ Там же. – С. 80–81.

²⁰² Там же. – С. 80–81.

Таврійської губернії експортували овес через порти Чорного й Азовського морів. У Севастополь було відправлено 214, 3 тис. пудів вівса, Феодосію – 247, Керч – 3,3, Миколаїв – 0,3, Генічеськ – 23, Бердянськ – 61,7, Таганрог – 16,6 тис. пудів²⁰³. Харківська губернія експортувала овес залізницями в порти Балтійського моря та у Пруссію через прикордонні митниці. У порти на Балтиці було відправлено 131,7 тис. пудів вівса, із них 115 тис. пудів – у Лібаву. В азово-чорноморські порти вивезено 697,7 тис. пудів вівса, із них в Одесу відправлено 33,7, а в Миколаїв – 540 тис. пудів. Решту вівса було вивезено через Севастополь, Феодосію, Ростов-на-Дону, Таганрог, Маріуполь, Бердянськ і Керч²⁰⁴. Херсонська губернія експортувала овес переважно в порти Чорного моря: до Одеси було відправлено 209,6 тис. пудів, до Миколаєва – 226, Херсона – 0,7 тис. пудів, а решту вівса вивезено в порти Балтійського моря і Пруссію²⁰⁵. Солідним експортером вівса була Чернігівська губернія. Пересічно за ці роки її виробники відправили в Миколаїв 676,3 тис. пудів вівса, в Одесу – близько 2, у порти Балтійського моря – 2647,6, у Пруссію – 140,3, а решту – в Австрію і балтійські порти²⁰⁶. Увезено вівса в Україну пересічно за ці роки лише 13,6 тис. пудів, або 14,9% від імперського імпорту, що становив 911,6 тис. пудів²⁰⁷.

Дуже важливою зерновою культурою для виробників України, що впливала на торговельний баланс, був ячмінь. Пересічно в 1909–1911 рр. було вивезено залізницями 57059,4 тис. пудів ячменю, або 50,66% від усього імперського експорту, що становив 112626,3 тис. пудів²⁰⁸. Із них із Волині відправлено за межі України 325 тис. пудів ячменю, Катеринославщини – 17569,3, Київщини – 1428,3, Поділля – 988,6, Полтавщини –

²⁰³ Там же. – С. 82–83.

²⁰⁴ Там же. – С. 84–85.

²⁰⁵ Там же.

²⁰⁶ Там же.

²⁰⁷ Там же. – С. 94–95.

²⁰⁸ Там же. – С. 96–107.

1281,3, Таврії – 6523, Харківщини – 2391,3, Херсонщини – 26545,3, Чернігівщини – 7,3 тис. пудів²⁰⁹. Український ячмінь користувався величезним попитом у країнах Західної Європи, де він використовувався для відгодівлі худоби, особливо свиней. У найбільших обсягах ячмінь експортувався з України до Німеччини, Великобританії, Голландії й ряду інших країн²¹⁰. Волинська губернія експортувала ячмінь у зазначені тут держави: у порти Балтійського моря було відправлено 73,3 тис. пудів, у Пруссію – 194 тис. пудів. До Австрії було вивезено через Волочиську й Радзивилівську митниці 10 тис. пудів, в Одесу – 39,3, Миколаїв – 1,7, Бердянськ – 3, Ростов-на-Дону – 2,6, Єйськ – 1 тис. пудів²¹¹. Катеринославська губернія найбільші ячмінні вантажі вивозила в порти Чорного й Азовського морів: у Миколаїв – 2565 тис. пудів, Феодосію – 1628,6, Бердянськ – 3196, Маріуполь – 9298, Таганрог – 507,3, Ростов-на-Дону – 48,6, Одесу – 1,7, Керч – 0,3, Генічеськ – 0,3 тис. пудів. У порти Балтійського моря було відправлено через Лібаву, Ригу, Ревель, Нарву і Санкт-Петербург 10,3 тис. пудів ячменю, у Пруссію – 307,7 тис. пудів²¹². Київська губернія експортувала ячмінь переважно в Пруссію. Через Сосновицьку, Олександрівську, Млавську, Граєвську та інші митні застави було вивезено 817,7 тис. пудів ячменю. В Австрію експортовано 16,7 тис. пудів, а в Одесу й Миколаїв – 590 тис. пудів²¹³. Із Подільської губернії в Одесу було відправлено 299,3 тис. пудів ячменю, у Миколаїв – 34,3, Австрію – 68, Пруссію – 549,6, порти Балтійського моря – 21,6, далекий Архангельськ на

²⁰⁹ Там же. – С. 96–103.

²¹⁰ Вывоз главнейших товаров по странам назначения за 1902–1913 гг. // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. – Ч. II. – С. 12.

²¹¹ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. I. – С. 96–97.

²¹² Там же.

²¹³ Там же.

Білому морі – 5,7 тис. пудів²¹⁴. Полтавська губернія відправила в порти Балтійського моря 16 тис. пудів ячменю, у Пруссію – 631,6, Австрію – 7,3, Миколаїв – 590,3, Феодосію – 24,6, Маріуполь – 10, Таганрог – 2, Бердянськ – 0,3 тис. пудів²¹⁵. Сільські господарі Таврії вивозили ячмінь винятково в азово-чорноморські порти. У Бердянськ було відправлено 514 тис. пудів ячменю, у Генічеськ – 3149, Керч – 6, Феодосію – 2849,3, Севастополь – 3,7 тис. пудів²¹⁶. Сільськогосподарські виробники Харківської губернії найбільшу частину експортованого ячменю відправили через прикордонні сухопутні митниці до Пруссії. Зокрема через Вержболове було вивезено 333,7 тис. пудів ячменю, Граєво – 332,3, Млаву – 607, Олександрове – 5,3, Щепйорне – 8,3, Сосновиці – 14,3, а разом – 1301 тис. пудів. В Австрію було відправлено 1,3 тис. пудів, а решту ячменю вивезено в порти Азовського й Чорного морів. Зокрема в Миколаїв – 322 тис. пудів, Херсон – 1,7, Севастополь – 0,7, Феодосію – 52,3, Бердянськ – 3,3, Маріуполь – 383, Таганрог – 221,3, Ростов-на-Дону – 7,3, Новоросійськ – 1 тис. пудів²¹⁷. Херсонська губернія відправляла ячмінь переважно в близько розташовані порти Чорного моря. У Миколаїв було вивезено 16306,6 тис. пудів, Одесу – 9993,3. В Австрію було відвантажено 1,7 тис. пудів, в Пруссію – 359,7, порти Балтійського моря – 5, Архангельськ – 0,3, порти Азовського моря – 1,3, Новоросійськ – 1,07 тис. пудів²¹⁸. Зрештою Чернігівська губернія експортувала у Пруссію 6,3 тис. пудів ячменю, Австрію – 0,7, Бердянськ – 0,3 тис. пудів²¹⁹. Імпорт ячменю був порівняно незначним. В Російську імперію ввезено 629,6 тис. пудів пересічно за ці роки, із них в Україну – 411,1 тис. пудів. Зокрема у Волинську губернію ввезено 2,6 тис. пудів, Катеринославську –

²¹⁴ Там же. – С. 100–101.

²¹⁵ Там же.

²¹⁶ Там же. – Ч. I. – С. 100–101.

²¹⁷ Там же. – С. 102–103.

²¹⁸ Там же.

²¹⁹ Там же.

27,6, Київську – 1,7, Подільську – 3, Полтавську – 0,6, Таврійську – 8,6, Херсонську – 367 тис. пудів²²⁰. Більша частина ячменю була ввезена з Румунії. Зокрема через митницю в Унгені надійшло 346 тис. пудів, через Рені – 4,7, а решта ввезена з Австрії й через порти Чорного й Азовського морів²²¹.

Поряд із продовольчими та фуражними зерновими культурами з України на зовнішні ринки й у регіони Російської імперії вивозилося житнє та пшеничне борошно. Пересічно в 1909–1911 рр. житнього борошна різних сортів з України вивезено залізницями 1796,4 тис. пудів, у тому числі питльованого 130,5 тис. пудів, що становило 18,4% до всього імперського експорту (9760,3 тис. пудів). Із Волині пересічно у ці роки вивезено 215 тис. пудів, Катеринославщини – 78, Київщини – 412,6, Поділля – 361,3, Полтавщини – 466,3, Таврії – 147, Харківщини – 28,3, Херсонщини – 50,3, Чернігівщини – 31,6 тис. пудів²²². Волинська губернія відправила у ці роки в Одесу 6,3 тис. пудів житнього борошна, в Австрію – 3,3, у Пруссію – 5, у порти Балтійського моря – 200,3 тис. пудів²²³. Сільські господарі Катеринославської губернії відправили 18 тис. пудів житнього борошна в порти Балтійського моря, 1,3 – в Архангельськ, 1,2 – у Пруссію, 55,6 – в Одесу, 2 тис. пудів – в інші азово-чорноморські порти²²⁴. Залізничними магістралями вивозилося житнє борошно з Київської губернії. У порти Балтійського моря було відправлено 371,6 тис. пудів, у Пруссію – 4, Австрію – 4, Одесу – 35,3, в інші чорноморські порти – 0,7 тис. пудів²²⁵. Виробники Поділля відправили до портів Балтійського моря 223,3 тис. пудів житнього борошна, у Пруссію – 1,7, Австрію – 18, Румунію – 0,7, Одесу – 120,3 тис. пудів²²⁶.

²²⁰ Там же. – С. 108–111.

²²¹ Там же.

²²² Там же. – С. 171–172.

²²³ Там же. – С. 184–185.

²²⁴ Там же. – С. 184–185.

²²⁵ Там же. – С. 186–187.

²²⁶ Там же. – С. 188–189.

Найбільше житнього борошна вивезено на зовнішні ринки з Полтавської губернії. Зокрема в порти Балтійського моря відправлено 441,3 тис. пудів, в Архангельськ – 2, у Пруссію – 5,7, Австрію – 1,3, Одесу й Миколаїв – 12,6 тис. пудів²²⁷. Виробники Таврійської губернії відправили в порти Чорного й почасті Азовського моря 146,3 тис. пудів житнього борошна, а в балтійські порти – 0,7 тис. пудів²²⁸. Із Харківської губернії в порти на Балтиці вивезено 26 тис. пудів житнього борошна, у Пруссію – 1, у чорноморсько-азовські порти – 2,3 тис. пудів²²⁹. Виробники Херсонської губернії відправили в порти Балтійського моря 7,6 тис. пудів житнього борошна, у Пруссію – 1, Одесу й Миколаїв – 41,6 тис. пудів²³⁰. Зрештою з Чернігівщини в порти Балтійського моря відвантажено 29,6 тис. пудів житнього борошна, а незначні його обсяги вивезено в Одесу, Пруссію, Австрію й Архангельськ²³¹.

Значно більший збут у багатьох країнах світу мало українське пшеничне борошно. За свідченням фахових часописів, на початку XX ст. воно вивозилося у Фінляндію, Єгипет, Туреччину, Іран, Норвегію, Німеччину, Італію, Голландію, Великобританію, Грецію, Францію, Китай, Японію. У 1909 р. з Одеси до Фінляндії було відправлено 1,6 млн пудів пшеничного борошна і близько 1 млн пудів – з інших чорноморських портів²³². У 1910 р. у Фінляндію надійшло з Одеси 2,2 млн пудів²³³. Пшеничне борошно з промислових млинів Полтавщини вивозилося в регіони Близького Сходу і Балканського півострова. Одеська торгова фірма «Анатра» успішно конкурувала з угорськими комерсантами на борошняному ринку Чорногорії²³⁴.

²²⁷ Там же.

²²⁸ Там же. – С. 190–191.

²²⁹ Там же. – С. 190–191.

²³⁰ Там же.

²³¹ Там же.

²³² Там же.

²³³ Русский экспорт. – 1912. – № 10/11. – С. 235.

²³⁴ Там же. – С. 236.

За свідченням преси, українське пшеничне борошно збувалося по всій акваторії Середземного моря – від Сирії до Гібралтару, зокрема на островах Кіпр, Крит, Мальта тощо.

Пересічно в 1909–1911 рр. з України вивезено залізницями до морських портів і сухопутних прикордонних митниць 8257,3 тис. пудів пшеничного борошна, або 43,6% від усього імперського експорту, що становив 973 тис. пудів²³⁵. Зокрема з Волині відправлено за межі України 204 тис. пудів, Катеринославщини – 2406,6, Київщини – 807,4, Поділля – 587, Полтавщини – 713,3, Таврії – 1838, Харківщини – 731, Херсонщини – 947, Чернігівщини – 22,7 тис. пудів²³⁶. Волинська губернія відправила в Одеський порт 11 тис. пудів пшеничного борошна, в Австрію – 6, Пруссію – 95, у порти Балтійського моря (Лібаву, Ригу, Санкт-Петербург, Нарву, Ревель) – 90,7, в Архангельськ – 0,3 тис. пудів²³⁷. Виробники Катеринославщини відвантажили в Одесу, Миколаїв, Херсон, Керч, Севастополь, Генічеськ, Феодосію, Таганрог, Бердянськ, Ростов-на-Дону, Маріуполь та інші порти Азовського й Чорного морів 1256,3 тис. пудів пшеничного борошна. Окрім того, у Румунію було вивезено 1,3 тис. пудів, в Австрію – 1, Пруссію – 96, у порти Балтійського моря – 1035,3 тис. пудів²³⁸. Із Київської губернії було вивезено за межі України 807,3 тис. пудів, з них в Одесу відправлено 282,3 тис. пудів, в Румунію – 2, в Австрію – 15,6, Пруссію – 72, в Архангельськ – 0,3, у порти Балтійського моря – 435 тис. пудів²³⁹. Із Подільської губернії пересічно за ці роки відправлено за межі України 587 тис. пудів пшеничного борошна. Із них до Одеси – 292,7 тис. пудів, інших азово-чорноморських портів – 9,7, у Румунію – 1,7, Австрію – 88, Пруссію – 102, у порти Балтійського

²³⁵ Российская экспортная палата: Отчёт за 1913 год. – С. 280.

²³⁶ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. I. – С. 146–155, 158–159.

²³⁷ Там же. – С. 146–155.

²³⁸ Там же. – С. 146–147.

²³⁹ Там же.

моря – 93 тис. пудів²⁴⁰. Харківська губернія вивезла за межі України 731 тис. пудів пшеничного борошна. Зокрема в чорноморсько-азовські порти було відправлено 120 тис. пудів, у Румунію – 0,3, Австрію – 0,7, Пруссію – 18,3, у порти Балтійського моря – 584,7, в Архангельськ – 7,3 тис. пудів²⁴¹. Виробники Таврійської губернії вивезли за межі України 1838 тис. пудів пшеничного борошна. У тому числі в азово-чорноморські порти 1311 тис. пудів, у Пруссію – 45,6, у порти Балтійського моря – 481,3 тис. пудів²⁴². Із Полтавської губернії відвантажили 713,3 тис. пудів пшеничного борошна. У порти Балтійського моря – 592,7 тис. пудів, Пруссію – 16,6, Австрію – 0,7, Одесу – 21, Миколаїв – 32 тис. пудів²⁴³. Виробники Херсонщини вивезли за межі України 947,3 тис. пудів пшеничного борошна. Зокрема в Одесу відправлено 275,3 тис. пудів, Миколаїв – 290,3, інші азово-чорноморські порти – 8, в Австрію – 1, Пруссію – 89,7, порти Балтійського моря – 282,3 тис. пудів²⁴⁴. Нарешті з Чернігівської губернії за межі України вивезли 22,7 тис. пудів пшеничного борошна. В Одесу – 14,3 тис. пудів, Миколаїв – 0,7, у Пруссію – 7,3, порти Балтійського моря – 1,7 тис. пудів²⁴⁵.

Слід відзначити, що далеко не все борошно й інші продовольчі вантажі, що підвозилися залізницями з України та регіонів Російської імперії до митниць, збувалися на зовнішніх ринках. Найбільшою мірою це стосувалося портів Балтійського моря. Для прикладу, із Харківської губернії пересічно в 1909–1911 рр. у Санкт-Петербурзький порт надійшло 488 тис. пудів пшеничного борошна, Таврійської – 182, Херсонської – 157 тис. пудів. Близько половини цих вантажів залишилися для потреб

²⁴⁰ Там же. – С. 150–151.

²⁴¹ Там же. – С. 152–153.

²⁴² Там же.

²⁴³ Там же. – С. 150–151.

²⁴⁴ Там же. – С. 154–155.

²⁴⁵ Там же.

цього міста²⁴⁶. Як ішлося вище, до всіх портів і прикордонних сухопутних митниць було підвезено залізницями в 1909–1911 рр. 18 937 тис. пудів пшеничного борошна. Проте статистичні дані з іншого джерела свідчать, що в ті роки цієї продукції з Росії відправлено на світовий ринок 6645 тис. пудів²⁴⁷. Отже більша частина цього продукту залишилася для прохарчування населення приморських міст та прилеглих територій.

З огляду на визначення торговельного балансу України слід також відзначити, що величезні обсяги пшеничного борошна й іншої сільськогосподарської продукції вивозилися з України залізничними магістралями та водними шляхами в різні регіони Російської імперії. За даними А. Копорського, експортний фонд пшеничного борошна України напередодні Першої світової війни становив 39 млн пудів²⁴⁸. У Білорусію й на інші терени західної частини держави в 1913 р. було вивезено 7,8 млн пудів: у Литву – 2,6, Царство Польське – 5,8, у Московську промислову область – 4,2, Центрально-землеробську область – 2,8 млн пудів²⁴⁹.

Помітно впливав на торговельне сальдо України експорт висівок, що були побічним продуктом переробки зернових культур на борошно. Їх експорт давав солідні прибутки, тому борошномели уважно стежили за тенденціями на світовому висівковому ринку. У вивозі висівок домінуючі позиції належали Німеччині, яка імпортувала на початку XX ст. близько 77% цього товару²⁵⁰. В інтересах свого тваринництва Німеччина навіть ліквідувала митний тариф на висівки, а урядові кола Російської імперії встановили для їх перевезення пільговий

²⁴⁶ Там же. – С. 152–155.

²⁴⁷ Див.: Вывоз главнейших товаров по странам назначения за 1902–1913 гг. (продолжение) // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. – С. 13.

²⁴⁸ Копорский А.А. Торговый баланс Украины в 1913 г. – Х., 1923. – С. 14.

²⁴⁹ Там же.

²⁵⁰ Русский мельник. – 1913. – № 5. – С. 369.

вивізний тариф на залізницях. Від цього російське тваринництво зазнавало значних збитків через послаблення кормової бази.

Експорт висівок з України й усієї Російської імперії мав тенденцію до безперервного зростання. У 1877 р. з держави було вивезено 552 тис. пудів, а в 1911 р. – 48 794 тис. пудів²⁵¹, або у 88 разів більше. Причому більша частка зазначеного висівкового експорту припадала на Україну.

Активно сприяло розширенню зв'язків сільських господарів України, власників промислових млинів з європейським ринком Кременчуцьке відділення Російської експортної палати, чие правління надсиало експортним фірмам інформацію щодо динаміки цін на ринках, умов збуту товарів, адреси закордонних імпортерів. Для посилення ефективності своєї роботи правління утримувало представників у Прилуках, Лубнах, Ромнах та інших повітових містах України. За свідченнями преси, Кременчук став найбільшим центром збирання висівок у Російській імперії. У місті зосереджувалися агенти закордонних імпортерів фірм, укладалися угоди на закупівлю великих партій висівок для вивозу за межі держави²⁵².

Обсяг вивезених з України на зовнішні ринки висівок неухильно зростав. У 1909–1911 рр. до морських портів і прикордонних сухопутних митниць залізницями було підвезено 14842,3 тис. пудів висівок зернових культур, не рахуючи льонових, або 47,51% від усього імперського експорту, що становив 31 237 тис. пудів²⁵³. Із них із Волині вивезено 1820,6 тис. пудів, Катеринославщини – 2156, Київщини – 2681,6, Поділля –

²⁵¹ Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет в связи с русско-германским торговым договором: Материалы к пересмотру торгового договора с Германией. – Санкт-Петербург, 1913. – С. 34. (табл. 20).

²⁵² Российская экспортная палата: Отчёт за 1912 год. – С. 145; Реснт О., Сердюк О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914). – К., 2011. – С. 312–313.

²⁵³ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. I. – С. 202–211, 214–215.

1261,3, Полтавщини – 3983, Таврії – 559,6, Харківщини – 716,3, Херсонщини – 1470,6, Чернігівщини – 193,3 тис. пудів²⁵⁴. Із Волинської губернії до Австрії було експортовано 770,6 тис. пудів висівок, у тому числі через Радзивилівську митницю – 769 тис. пудів. У Пруссію відправлено 1048,3 тис. пудів, у тому числі через Граєвську заставу – 483 тис. пудів, Млавську – 268,6, Олександрівську – 189,6, Щипіорднівську – 6,3, Сосновицьку – 44 тис. пудів. У Лібавський порт на Балтійському морі відвантажено тільки 1,7 тис. пудів висівок²⁵⁵. Катеринославська губернія вивезла у Пруссію 1807,3 тис. пудів, Австрію – 10,7, порти Балтійського моря – 5,3, а решту висівкових вантажів – в азово-чорноморські порти²⁵⁶. Виробники й борошномели Київщини експортували в Австрію 126,6 тис. пудів висівок, Пруссію – 2542,6, а решту – у порти Балтійського, Азовського, Чорного морів²⁵⁷. Із Подільської губернії в Австрію було вивезено 516,3 тис. пудів висівок, Пруссію – 738,6, решту відправили в порти Чорного, Азовського, Балтійського морів²⁵⁸. Полтавщина експортувала в Австрію 40,6 тис. пудів, Пруссію – 3886,7, решту у порти Чорного й Балтійського морів²⁵⁹. Виробники Таврійської губернії вивезли у Пруссію 122,3 тис. пудів висівок, у порти Балтійського моря – 2, а решту висівкових вантажів відправили до портів Чорного та Азовського морів²⁶⁰. Харківська губернія експортувала у Пруссію 684,6 тис. пудів висівок, решту цього товару відправили в порти Чорного, Азовського, Балтійського морів²⁶¹. Виробники й борошномели Херсонщини експортували в Австрію 31,3 тис. пудів висівок, Пруссію – 1328,3,

²⁵⁴ Там же. – С. 202–211.

²⁵⁵ Там же. – С. 202–203.

²⁵⁶ Там же.

²⁵⁷ Там же.

²⁵⁸ Там же. С. 206–207.

²⁵⁹ Там же.

²⁶⁰ Там же. – С. 208–209.

²⁶¹ Там же. – С. 210–211.

решту відправляли до портів Чорного та Балтійського морів²⁶². Зрештою з Чернігівської губернії у Пруссію експортовано 192,3 тис. пудів висівок, Миколаїв – 0,7, Віндавський порт на Балтійському морі – 0,3 тис. пудів²⁶³. Отже, Німеччина стала головним ринком, який поглинав висівкову продукцію з України. За нашими підрахунками, у 1909–1911 рр. у середньому до сухопутних митниць на кордоні з Пруссією залізницями було підвезено з українських губерній 12 347 тис. пудів висівок.

Надзвичайно важливі для досліджуваної тут проблеми сумарні обсяги вивозу з України до морських портів і прикордонних митниць зерна, борошна, крупи, висівок, солоду тощо. Пересічно в 1909–1911 рр. цієї продукції залізницями з Волинської губернії відправлено 5252,3 тис. пудів, із Катеринославської – 53030,6, Київської – 18348,6, Подільської – 16 125, Полтавської – 17 203, з Таврійської – 24 064, з Харківської – 10676,6, Херсонської – 79602,3, з Чернігівської – 6212,6, а разом – 230 515 тис. пудів²⁶⁴. Загалом це становило 37,23% від імперського вивозу цих товарів на зовнішні ринки, що обчислювався цифрою 619193,3 тис. пудів²⁶⁵. Проте справжнє співвідношення між імперським і, зокрема, українським вивозом буде іншим, якщо врахувати відправку продукції до портів річковим і гужовим транспортом. Наприклад, у 1911 р. з Російської імперії було експортовано 824 086 тис. пудів зернових, а залізницями вивезено 583 437 тис. пудів²⁶⁶. Частка зернових культур, що підвозилися до морських портів і прикордонних застав річковим та гужовим транспортом, становила 240 649 тис. пудів, або 29,2% від усього експорту. Проте для України з її розвиненою річковою системою басейну Чорного й Азовського морів ця частка

²⁶² Там же.

²⁶³ Там же.

²⁶⁴ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. I. – С. 2–13.

²⁶⁵ Див.: Там же. – С. 18–19.

²⁶⁶ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. I. – С. 18–19; Российская экспортная палата. Отчет за 1912 год. – С. 57.

хлібного підвозу до морських портів становила щонайменше 31%²⁶⁷. З урахуванням вивозу річковим і гужовим транспортом загальний обсяг зернових культур, борошна, висівків і солоду (без кукурудзи, гороху, квасолі та бобових), відправлений за межі України, в округлих цифрах був таким: у 1909 р. – 263 901, у 1910 р. – 320 109, в 1911 р. – 321 727, а пересічно в 1909–1911 рр. – 301912,3²⁶⁸. Безперечно, ці обчислення є мінімальними. Причин цього багато. Зокрема урядові статистики не розподіляли дрібні партії, що вивозилися до портів і прикордонних сухопутних застав, по губерніях. Обсяг таких перевезень нерідко був значним і коливався від 1% до 9%. Через відсутність необхідних статистичних обчислень для 1909–1911 рр. до загальних не ввійшли обсяги вивозу з України збіжжя до німецьких портів на Балтійському морі – Кенігсберга і Данцига. Із цієї ж причини не враховано дані про вивіз хліба через Скальмержиці, Каліш, Броди, Просткен та деякі інші прикордонні сухопутні застави. Зрештою до загальних підсумків не ввійшли статистичні дані про вивіз зерна й особливо борошна з України безпосередньо в ті чи інші регіони Російської імперії. Саме тому обчислення авторів цього дослідження трохи поступаються підрахункам, зробленим колективом фахівців на чолі з Г.О. Кривченком. За його даними, з України пересічно в 1909–1911 рр. вивіз на зовнішні ринки жита, пшениці, вівса, ячменю, пшеничного й житнього борошна становив 311273,7 тис. пудів, а з урахуванням вивозу в регіони імперії – 357002,2 тис. пудів²⁶⁹. Зокрема, пшеничного борошна з України на зовнішні ринки експортовано 2715,4 тис. пудів, весь «чистий вивіз» становив 45020,9 тис. пудів²⁷⁰.

²⁶⁷ Див.: *Реснт О., Сердюк О.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914). – С. 301.

²⁶⁸ Там само. – С. 304–306, 308.

²⁶⁹ *Кривченко Г.О.* Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

²⁷⁰ Там само.

Доречно навести для порівняння підрахунки О. Щадилова, який визначив середньорічний вивіз з України пшениці, жита, ячменю й вівса за п'ятиліття 1909–1913 рр. у 340 млн пудів²⁷¹.

Заслуговує також на певну увагу сумарний вивіз борошна, круп і солоду, позаяк це дає можливість, знаючи обсяги експортованого борошна, встановити круп'яні відправки за межі України. За нашими підрахунками, пересічно в 1909–1911 рр. до морських портів і прикордонних сухопутних застав з України вивезено залізницями 11058,3 тис пудів цієї продукції, або 31,44% від імперського експорту, що становив 34765,3 тис. пудів²⁷². Із Волині відправлено 432 тис. пудів, з Катеринославщини – 2564,3, Київщини – 1538,6, Поділля – 1037,6, Полтавщини – 1446,6, Таврії – 2004, Харківщини – 816,3, Херсонщини – 1156,6, Чернігівщини – 62,7 тис. пудів²⁷³.

Проте ввіз розглянутих тут хлібних вантажів був порівняно незначним. Від морських портів і прикордонних сухопутних застав в імперію було ввезено пересічно в 1909–1911 рр. 17136,3 тис. пудів, у тому числі 2130 тис. пудів – в Україну (12,43)²⁷⁴. У Волинську губернію надійшло пересічно у ці роки 77 тис. пудів чотирьох головних зернових культур, висівок, борошна і круп, у Катеринославську – 157, Київську – 42, Подільську – 24, Полтавську – 10,7, Таврійську – 344, Харківську – 9, Херсонську – 1463, Чернігівську – 3 тис. пудів²⁷⁵. Найбільше зерна було ввезено у Херсонську губернію через заставу Унгені – близько 1 млн пудів²⁷⁶. Очевидно, це була румунська кукурудза.

Інтенсивне переміщення зернових вантажів призвело до колосального зростання товарообігу на залізницях України й усієї

²⁷¹ Щадилов О. Економічна політика України. – К., 1919. – С. 4.

²⁷² Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. I. – С. 116–129.

²⁷³ Там же.

²⁷⁴ Там же. – С. 20–29, 36–37.

²⁷⁵ Там же. – С. 20–29.

²⁷⁶ Там же. – С. 28–29.

Російської імперії. Тільки 1907 р. став рекордним для мінерального палива – 1114 млн пудів проти 1030 млн пудів хлібних вантажів²⁷⁷. Все ж ці продукти сільського господарства разом узяті продовжували посідати, за даними відомого економіста, перше місце у вантажообігу залізниць²⁷⁸.

Ми не маємо статистичних даних щодо обсягу погубернських перевезень до морських портів і прикордонних митних застав ряду інших культур – кукурудзи, проса, гречки, гороху, квасолі, бобів, сочевиці тощо. Як відомо, кукурудза культивувалася на той час переважно в Бессарабії, Подільській і Херсонській губерніях України, на Північному Кавказі та у Закавказзі. Її вивіз на зовнішні ринки з Бессарабії й України йшов переважно через Одеський порт. Звідти кукурудзи було відправлено в 1910 р. 11 272 тис. пудів, а в надзвичайно врожайний для цієї фуражної культури 1911 р. – 42 497 тис. пудів²⁷⁹. Пересічно в 1909–1911 рр. кукурудзи експортовано з імперії 50 129,3 тис. пудів²⁸⁰. А. Копорський визначив експортний надлишок української кукурудзи для 1913 р. в обсязі 5,1 млн пудів, що становило 14,3% до імперського вивозу на зовнішні ринки (35 511 тис. пудів)²⁸¹. Проте експортні надлишки кукурудзи в Україні були значно більшими.

Гороху вивезено на зовнішній ринок з Російської імперії пересічно в 1909–1911 рр. 12732,3 тис. пудів, квасолі, бобів і

²⁷⁷ Горно-заводское дело. – 1910. – № 35/36. – С. 1047; 1913. – № 16. – С. 7150.

²⁷⁸ Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. – 1914. – № 18. – С. 205.

²⁷⁹ Экспортная торговля южно-русских портов // Промышленность и торговля. – 1912. – № 15. – С. 117–118; Вывоз из южно-русских портов // Вестник Русско-английской торговой палаты. – 1912. – № 8/9. – С. 320–322.

²⁸⁰ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской граница за 1913 год. – Ч. I. – С. 7.

²⁸¹ Копорский А.А. Указ. соч. – С. 15; Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. – Ч. I. – С. 7.

сочевиці – 9903,3, гречки – 2731, проса – 2007 тис пудів²⁸². За даними А. Копорського, експортні надлишки гороху в Україні становили 7,8 млн пудів, а бобів і квасолі – 2,9 млн пудів²⁸³. Що стосується рису, то ця культура в основному імпортувалася з інших країн – Ірану, Китаю тощо. Зокрема в 1911 р. в Російську імперію було ввезено 1279 тис. пудів рису, в тому числі в Україну – 236 тис. пудів. У Волинську губернію надійшло 39 тис. пудів, Катеринославську – 28, Київську – 57, Подільську – 23, Полтавську – 20, Таврійську – 7, Харківську – 17, Херсонську – 30, Чернігівську – 15 тис. пудів²⁸⁴. Вивіз рису з України був обмеженим у 1911 р.: з Полтавської губернії – 2 тис. пудів, Херсонської – 3 тис. пудів²⁸⁵. Зовнішня торгівля рисом негативно впливала на торговельний баланс України.

Ще однією статтею українського експорту, на ринках Західної Європи, було насіння кормових трав. Його було експортовано пересічно в 1909–1911 рр. 528 тис. пудів, або 20,52% від імперського вивозу за кордон, що становив 2573 тис. пудів²⁸⁶. Найбільше насіннєвого товару було експортовано з Волині – 201 тис. пудів, Київщини – 90 та Поділля – 210,7 тис. пудів. Насіння кормових трав вивозилося до Пруссії, Австрії й почасти в Одесу та порти Балтійського моря²⁸⁷.

У значно більших обсягах експортувалася з України картопля. Пересічно в 1909–1911 рр. залізницями було вивезено 6032,7 тис. пудів, або 28,6% від імперського експорту, що становив 21088,6 тис. пудів²⁸⁸. Картопля відвантажувалася через порти Чорного, Азовського, Балтійського морів та митні застави на кордоні з Пруссією й Австрією. Із Волині було вивезено

²⁸² Там же.

²⁸³ Копорский А.А. Указ. соч. – С. 15.

²⁸⁴ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. I: Распределение перевозок... – С. 14–15.

²⁸⁵ Там же. – С. 8–9.

²⁸⁶ Там же. – С. 456–465.

²⁸⁷ Там же. – С. 456–461.

²⁸⁸ Там же. – С. 292–297.

318 тис. пудів картоплі, Катеринославщини – 40, Київщини – 917, Поділля – 2692,3, Полтавщини – 118, Таврії – 34,3, Харківщини – 549,7, Херсонщини – 278, Чернігівщини – 1085,3 тис. пудів²⁸⁹. Окрім України найбільшими експортерами картоплі були виробники Воронежської, Курської, Гродненської, Мінської, Естляндської, Плоцької, Варшавської та Петроковської губерній²⁹⁰. Водночас за межами України реалізовувалися крохмаль і картопляне борошно. Цих продуктів з Волині було вивезено залізницями 10 тис. пудів, із Катеринославщини – 0,3, Київщини – 1,3, Поділля – 2,3, Полтавщини – 4,7, з Таврії – 1,3, Харківщини – 5, Херсонщини – 1,3, Чернігівщини – 5,7, а разом – 31,9 тис. пудів²⁹¹. За Г.О. Кривченком картоплі вивезено за межі України – 1005,2 тис. пудів, у тому числі на зовнішні ринки – 235,2 тис. пудів²⁹².

Попри величезні обсяги споживання буряків місцевими цукроварнями вони вивозилися на зовнішній ринок. Пересічно в 1909–1911 рр. до морських портів і прикордонних сухопутних митних застав з України відправлено 873,3 тис. пудів, або 37,2% від усього імперського експорту цього коренеплоду, що становив 2353,3 тис. пудів²⁹³. Головним експортером буряків була Волинська губернія, з якої вивезено 804,7 тис. пудів. Окрім того, з Поділля – 60,3 тис., Херсонщини – 8,3 тис. пудів²⁹⁴.

Ще більшим попитом на ринках країн Західної Європи користувалися побічні продукти переробки буряків (на цукор або алкоголь), де їх використовували для відгодівлі домашньої худоби. Зокрема кормової патоки (меяси) з України в 1911 р. вивезено 294 тис. пудів, або 35% від імперського експорту, що

²⁸⁹ Там же. – С. 292–295.

²⁹⁰ Там же.

²⁹¹ Там же. – С. 216–217.

²⁹² Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. №57.

²⁹³ Материали к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. II. – С. 298–299.

²⁹⁴ Там же.

становив 840 тис. пудів²⁹⁵. У значно більших обсягах експортувався з України жом.

У незначних обсягах Україна експортувала олію – конопляну, лляну, соняшникову, ріпакову тощо. Пересічно в 1909–1911 рр. вивезено залізницями 59,3 тис. пудів²⁹⁶, у тому числі з Волині – 2,3 тис., Катеринославщини – 3,3, Київщини – 9,3, Поділля – 4, Полтавщини – 3, Таврії – 1, Харківщини – 1, Херсонщини – 7,3, Чернігівщини – 33,7 тис. пудів олії²⁹⁷. Значно більше Україна ввозила з Донської області та Північного Кавказу. За даними Г.О. Кривченка, привіз олії перевищував вивіз у розмірі 1783,7 тис. пудів, у тому числі з інших країн – 26,4 тис. пудів²⁹⁸. Водночас з України експортувалося конопляне, лляне, соняшникове, гірчичне та макове насіння. У 1909–1911 рр. його було вивезено 2480 тис. пудів, що становило 16,2% від імперського експорту (15385,3 тис пудів)²⁹⁹. Зокрема з Волині відвантажено 107,3 тис. пудів, Катеринославщини – 280, Київщини – 262,7, Поділля – 537,6, Полтавщини – 155,3, Таврії – 121,6, Харківщини – 62,3, Херсонщини – 686,3 Чернігівщини – 267 тис. пудів³⁰⁰. Окрім того, з України експортовано в ці роки загалом 4439,9 тис. пудів макухи, або 16,24% від імперського вивозу на зовнішні ринки, що становив 27 331 тис. пудів³⁰¹. У тому числі з Волині відправлено 185,6 тис. пудів, Катеринославщини – 363,6, Київщини – 548,6, Поділля – 248,6, Полтавщини – 472,3, Таврії – 85,6, Харківщини – 311, Херсонщини – 1325,7, Чернігівщини – 899 тис. пудів³⁰². Тільки через митні застави на кордоні з Пруссією вивезено 2238 тис.

²⁹⁵ Там же. – С. 406–407.

²⁹⁶ Там же. – С. 68–73.

²⁹⁷ Там же.

²⁹⁸ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. №57.

²⁹⁹ Материали к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. II. – С. 240–249.

³⁰⁰ Там же. – С. 240–249, 254–255.

³⁰¹ Там же. – С. 222–233.

³⁰² Там же. – С. 222–231.

пудів макухи, а решта – через митниці на кордоні з Австрією та порти Чорного, Азовського, Балтійського морів³⁰³.

Важливим продовольчим товаром, що негативно впливав на торговельний баланс, був чай. Пересічно в Російську імперію ввезено в 1909–1911 рр. 1 752 тис. пудів, у тому числі в Україну – 134,3 тис. пудів, або 7,66% від загального імпорту³⁰⁴. Зокрема, Волинська губернія ввезла 27 тис. пудів чаю, Катеринославська – 17,3, Київська – 32, Харківська – 4,7, Херсонська 16,6, Чернігівська – 2,7, Подільська – 22,3, Полтавська – 9, Таврійська – 2,7³⁰⁵. Вивезено чаю за межі України у ці роки 7,3 тис. пудів³⁰⁶. За Г.О. Кривченком, ввіз його з інших країн становив 352,1 тис. пудів³⁰⁷.

Помітний вплив на торговельний баланс України справляло співвідношення між експортом та імпортом продукції тваринництва і птахівництва.

Дуже цінною статтею експорту були коні. Пересічно за 1909–1911 рр. з України було вивезено 12585,4 коней і лошат старших вікових груп, або 19,58% від імперського експорту, що становив 64249,6 голів³⁰⁸. Зокрема, з Волині було відправлено 989, Катеринославщини – 507,6, Київщини – 1 028,3, Поділля – 2 547, Полтавщини – 2 601,7, Таврії – 583, Харківщини – 907,6, Херсонщини – 2 466,3, Чернігівщини – 955 коней.³⁰⁹ За експортом попереду були Подільська, Полтавська і Херсонська губернії, звідки було відправлено 7615 коней, або 60,5% від усього вивозу. Волинська губернія відправляла коней переважно через Ризький порт, Радзивилівську й Волочиську застави на сухопутному кордоні з Австрією та сухопутні митниці на

³⁰³ Там же.

³⁰⁴ Там же. – С. 16–22.

³⁰⁵ Там же. – С. 16–19.

³⁰⁶ Там же. – С. 14–16.

³⁰⁷ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. №57.

³⁰⁸ Материали к пересмотру торгового договора России с Германией... –

Ч. II. – Вып. I: Распределение перевозок... – С. 396–403, 406–407.

³⁰⁹ Там же. – С. 396–403.

кордоні з Пруссією. Сільські господарі Катеринославщини експортували коней в основному через азово-чорноморські порти – Маріуполь, Бердянськ, Феодосію, Севастополь, Одесу, Миколаїв тощо. Полтавщина вивозила своїх коней у різних напрямках – через Лібавський, Одеський, Миколаївський і, почасти, Санкт-Петербурзький та інші порти, а також Вержболівську й Олександрівську застави на пруському кордоні. Для Таврійської губернії вивізними портами були Севастополь, Феодосія, Керч. Власники коней Херсонщини експортували свій товар на ринки Європи і Близького Сходу переважно через сухопутні застави й перепускні пункти Волочиська, Новоселиці, Унген, Рені, чорноморські порти Одесу, Миколаїв, Херсон тощо. Харківська губернія вивозила коней в основному через порти Ростова-на-Дону, Маріуполя, Таганрога й Одеси, а Чернігівська – майже винятково через Лібаву і Ригу на Балтиці, почасти, чорноморські Одесу, Миколаїв, Херсон. Вивіз коней із Київщини йшов переважно через Одесу, Миколаїв та інші порти Чорного й Азовського морів. Власники коней із Подільської губернії відправляли їх до країн Західної Європи через Одесу, порти Балтійського моря та сухопутні прикордонні застави на кордоні з Пруссією, Австрією, Румунією³¹⁰. За Г.О. Кривченком, вивіз коней і лошат з України на зовнішні ринки становив пересічно в 1909–1911 рр. 4173 голови³¹¹. Водночас відзначимо, що за іншими даними, з Російської імперії було експортовано в 1909–1911 рр. 89 тис. коней³¹². Різниця в наведених нами даних пояснюється, зокрема, тим, що коні доставлялися до морських портів і прикордонних митних застав гоном, інколи на великі відстані, що не враховувалося залізничним відомством. Найбільшим кінським ринком для сільських господарів була Німеччина. У 1909–1911 рр. туди

³¹⁰ Там же. – С. 396–403.

³¹¹ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

³¹² Вывоз главнейших товаров в 1903–1913 гг. (продолжение) // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. Ч. I. – С. 10.

з Росії було вивезено 62 660 голів³¹³. Решту коней експортували в Австро-Угорщину, Великобританію, Данію, Румунію, Туреччину тощо.

Імпорт коней був порівняно невеликим. У 1909–1911 рр. в Україну було ввезено 1541,8 голів, або 15,55% від імперського ввозу, що становив 9916 голів³¹⁴. Коні ввозилися через порти Балтійського, Чорного й Азовського морів, з Австрії, почасти Пруссії та Румунії. Зокрема у Волинську губернію було ввезено 183,6 коней, Катеринославську – 175,3, Київську – 208, Подільську – 111,3, Полтавську – 54, Таврійську – 197,3, Харківську – 107, Херсонську – 491,3, Чернігівську – 14 коней.³¹⁵

На початку ХХ ст. збільшився експорт свійської худоби з України. Велику рогату худобу вивозили до Москви, Санкт-Петербурга, промислових центрів Царства Польського³¹⁶ й на зовнішні ринки. Пересічно в 1909–1911 рр. з України відправлено залізницями в морські порти і на прикордонні митні застави 90 237 голів великої рогатої худоби, або 22,59% від імперського експорту, що становив 399 404 голів³¹⁷. Очевидно, певна кількість рогатої худоби не відправлялася на зовнішні ринки й залишалася для прохарчування місцевого населення, що мешкало в районах портів Санкт-Петербурга, Риги, Нарви, Одеси, Севастополя тощо. Зокрема з Волині було відправлено у середньому за ці роки 7191 голову великої рогатої худоби, з Катеринославщини – 1553, Київщини – 15 013, Поділля – 18 025, Полтавщини – 10 240, Таврії – 4 673, Харківщини – 4 928, Херсонщини – 13 171, Чернігівщини – 15 376³¹⁸. Найбільшими експортерами великої рогатої худоби (волів, бугаїв, корів)

³¹³ Там же. – С. 25.

³¹⁴ Материали к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. I: Распределение перевозок... – С. 406–415, 418–419.

³¹⁵ Там же. – С. 406–415.

³¹⁶ ЦДІАК України. – Ф. 2163. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 49–49 зв.

³¹⁷ Материали к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. I: Распределение перевозок... – С. 380–387.

³¹⁸ Там же. – С. 380–385.

були сільські господарі Подільської, Київської, Чернігівської, Херсонської губерній, які відправили на продаж за межі Наддніпрянської України в 1909–1911 рр. 61 585 голів, або 68,25% від усього українського вивозу цього товару. Значно менше великої рогатої худоби було ввезено в Україну. Зокрема в ці роки у Волинську губернію надійшло 63 голови, Катеринославську – 610, Київську – 805, Подільську – 503, Полтавську – 77, Таврійську – 1 834, Харківську – 1 027, Херсонську – 3 525, Чернігівську – 565, а загалом 9 009 голів³¹⁹ тобто 33,67% від імперського імпорту, що становив 26 756 голів³²⁰. За Г.О. Кривченком, вивіз великої рогатої худоби на зовнішні ринки становив 10 975, а за межі України – 213 371 голову³²¹.

Із кінця XIX ст. ринки індустріально розвинених країн Європи потребували дедалі більше продовольства для забезпечення населення міст і промислових районів. Водночас зростали ціни на м'ясо та жири, що стимулювало сільських господарів з інших країн постачати цю та іншу продукцію в Німеччину, Великобританію, Голландію, Бельгію, Францію тощо. Згідно зі статистичними даними, із Російської імперії було експортовано в 1909–1911 рр. 87,7 тис. свиней³²². Проте за іншими джерелами, за межі України вивезено в 1909–1911 рр. 102 506, або 30,79% від усього імперського експорту, що становив 332 856 голів³²³. Із Волині відправлено у ці роки 5477 свиней, Катеринославщини – 1059, Київщини – 7551, Поділля – 16 614, Полтавщини – 54 128, Таврії – 1421, Харківщини – 2063, Херсонщини – 14173, Чернігівщини – 2000 свиней³²⁴. Отже Полтавська губернія була

³¹⁹ Там же. – С. 388–391.

³²⁰ Там же. – С. 394–395.

³²¹ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

³²² Вывоз главнейших товаров в 1903–1913 гг. (продолжение) // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. Ч. I. – С. 10.

³²³ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. I: Распределение перевозок... – С. 418–425.

³²⁴ Там же. – С. 418–423.

безумовним лідером в експорті, її доля становила 52,8% від українського вивозу і 16,26% – від імперського. Частка Царства Польського складала 29,83%³²⁵. Свиней відправляли до портів Балтійського, Чорного, Азовського морів та на сухопутні застави на кордоні з Пруссією й Австрією. Зокрема в Лібаву на Балтиці з Волині було вивезено 3 310 свиней, із Полтавщини – 46 236, Харківщини – 19 842. До Пруссії через Сосновицьку митну заставу відправлено з Волині, Київщини, Поділля, Полтавщини й Харківщини 22 265 свиней³²⁶. Натомість імпорт був незначним. У 1909–1911 рр. до України було ввезено 510 голів свиней, або близько 9% від імперського імпорту, що становив 5 551 голову³²⁷. За Г.О. Кривченком, з України на зовнішні ринки вивезено 10 975 свиней, а за межі України – 213 371³²⁸.

Свиней відправляли з сільської місцевості України до великих міст Російської імперії й морських портів. Головним ринком стала Варшава – центр Царства Польського, куди в 1893 р. з різних регіонів Росії надійшло 180 387 свиней. У тому ж році до Санкт-Петербурга було підвезено 34 887, Лібави – 22 783, Лодзі – понад 37 тис. голів. Частину живих свиней, доставлених до польських міст, відправляли на зарубіжні ринки. Від 1891 р. полтавська свинина почала надходити до Великобританії³²⁹.

Важливим пунктом збору свиней для подальшого вивозу їх у Німеччину стало м. Сосновиці Петроківської губернії Царства Польського. Тут було облаштовано свиноторговий двір із ветеринарним наглядом. Із загальної кількості привезених до Сосновиці свиней до 80% надходили зі станцій Південно-Західної й почасти Московсько-Брестської залізниць³³⁰. Кожного тижня із Болти, Голти, Крижополя й Затишся Південно-Східної

³²⁵ Там же.

³²⁶ Там же.

³²⁷ Там же. – С. 424–427.

³²⁸ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

³²⁹ Реснт О., Сердюк О. Назв. праця. – С. 326.

³³⁰ Приложения к стенографическим отчетам Государственной думы. – Т. 1. – Стб. 835.

залізниці на станцію Мотич у Люблінській губернії відправлялося від 600 до 800 голів свиней для забою та подальшого вивозу м'яса у Великобританію³³¹.

Безупинне розорювання під зернові культури українського степу у другій половині XIX ст. призвело до занепаду вівчарства, різкого скорочення експорту відповідної продукції. Овечий товар вивозили переважно з Північного Кавказу, Туркестану, Бессарабії, Ліфляндської, Самарської, Естляндської губерній та Донської області Російської імперії³³². З України в 1909–1911 рр. експортовано лише 2 143 вівці, у тому числі з Волині – 150, Катеринославщини – 78, Поділля – 292, Таврії – 534, Харківщини – 19, Херсонщини – 1 070. Овець вивозили в азово-чорноморські порти й почасти в Румунію через прикордонну митницю в Унгені³³³. Імпорт овець і баранів також був незначним: до Росії ввезено 6 879 голів, у тому числі в Україну – 2 020³³⁴. За Г.О. Кривченком, на зовнішні ринки в 1909–1911 рр. вивезено 416, а «чистий привіз» становив 4 665 голів³³⁵.

Що стосується м'ясного експорту, то ми не маємо систематизованих даних про вивіз цієї цінної продукції. У 1910 р. з Подільської губернії було експортовано 75 тис. пудів яловичини, а в 1911 р. – тільки 51 тис. Чернігівська губернія відправила на світовий ринок у 1909 р. 83 тис. пудів, а в 1910 р. – 106 тис. пудів м'яса рогатої худоби. Загалом експорт та імпорт не характеризувався великими обсягами. Так, свинячого, баранячого, яловичого сала в 1909–1911 рр. з України було вивезено 3,6 тис. пудів³³⁶. Натомість ввезення сала в Україну у ці роки сягло

³³¹ Российская экспортная палата: Отчет за 1913 год. – С. 227.

³³² Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. I: Распределение перевозок... – С. 372–377.

³³³ Там же. – С. 374–377.

³³⁴ Там же. – С. 379–381.

³³⁵ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

³³⁶ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. I. – С. 428–429.

88 тис. пудів³³⁷. Експорт соленого й копченого сала в 1909–1911 рр. становив 56,3 тис. пудів³³⁸. Сукупно вивезено за межі України у цей період 378,8 тис. пудів м'яса³³⁹. У тому числі з Волині відправлено 18,3 тис. пудів, Катеринославщини – 1,3, Київщини – 61, Поділля – 88,3, Полтавщини – 11,7, Таврії – 9, Харківщини – 60, Херсонщини – 46,6, Чернігівщини – 82,7 тис. пудів³⁴⁰. За Г.О. Кривченком, м'яса з України експортовано на світовий ринок 35 тис. пудів, а «чистий вивіз» цієї продукції за межі України становив 613,4 тис. пудів. Відповідно ввезення сала складало 12 і 41,7 тис. пудів³⁴¹.

Через певну відсталість скотарства й нерозвиненість молочних кооперативів експорт вершкового масла та сиру був незначним. Першого було вивезено за межі України в 1909–1911 рр. 80,2 тис. пудів (у тому числі з Волині – 47,3 тис. пудів³⁴²), а другого – 50,9 тис. пудів³⁴³.

Позитивно впливала на торговельний баланс України реалізація на зовнішніх ринках продукції птахівництва. Тим більше, що експорт домашньої птиці й курячих яєць безперервно зростав. За свідченнями професора М.І. Тугана-Барановського, вітчизняні сільські господарі стали монополістами для Німеччини в постачанні гусей і курячих яєць³⁴⁴. У 1913 р. за кордон з Російської імперії було відправлено курячих яєць, пір'я і пуху на 100 млн руб., що становило 45% вартості загального вивозу продукції всіх тваринницьких галузей³⁴⁵. Відповідний товар

³³⁷ Там же. – С. 436–437.

³³⁸ Там же. – Ч. II: Распределение перевозок... – Вып. II. – С. 264–271.

³³⁹ Там же. – С. 244–249.

³⁴⁰ Там же.

³⁴¹ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

³⁴² Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. II. – С. 132–137.

³⁴³ Там же. – С. 146–148.

³⁴⁴ Див.: Агрономический журнал: Издание харьковского общества сельского хозяйства. – Кн. 2. – X., 1913. – С. 79.

³⁴⁵ Киевская земская газета. – 1916. – 11 октября.

вивозили з України, Бессарабії, Білорусії, губерній Царства Польського, Прибалтійського краю і власне Росії. Погубернські статистичні дані щодо експорту живої птиці з України збереглися за 1910–1912 рр. Згідно з ними, залізницями до морських портів і прикордонних сухопутних митних застав в 1910–1912 рр. вивезено 282,7 тис. пудів, або 21,43% від імперського експорту, що становив 1319 тис. пудів³⁴⁶. У тому числі з Волині відправлено 67,7 тис. пудів, Київщини – 37,3, Поділля – 35,3, Полтавщини – 5,7, Таврії – 11,7, Харківщини – 10,7, Херсонщини – 104,3, Чернігівщини – 10 тис. пудів³⁴⁷. Великим попитом на зовнішніх ринках користувалася й забита домашня птиця. Її експорт з України в 1910–1911 рр. становив 35 тис. пудів, у тому числі з Катеринославщини вивезено 0,7 тис. пудів, Київщини – 0,3, Полтавщини – 2,3, Харківщини – 30,7, Херсонщини – 1 тис. пудів³⁴⁸. Окрім того, живу і забиту домашню птицю у великих обсягах постачали до Москви, Санкт-Петербурга та інших великих міст Росії. За Г.О. Кривченком «чистий вивіз» живої птиці в 1910–1911 рр. становив 781,8 тис.³⁴⁹

На початку ХХ ст. значно зріс вивіз з України до великих міст Російської імперії й на зовнішні ринки курячих яєць. Так у 1910–1911 рр. до морських портів і сухопутних митних застав, було відправлено 3 287 тис. пудів³⁵⁰. Першорядне значення для вивозу мали сухопутні митні застави на кордоні з Австрією, через які було експортовано пересічно за ці роки 47,48% відповідної продукції. Звідси яєчний товар відправлявся на ринки Австрії і Німеччини. Важливим напрямком вивозу були й порти Балтійського моря, через які яйця надходили до споживачів Німеччини, Великобританії, Данії. Експорт через чорноморсько-

³⁴⁶ Материали к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. II. – С. 336–339.

³⁴⁷ Там же.

³⁴⁸ Там же. – С. 274–277.

³⁴⁹ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

³⁵⁰ Материали к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. II. – С. 552–559.

азовські порти мав другорядне значення. Найбільше яєчного товару було вивезено з Подільської губернії – 636,3 тис. пудів, або 19,36% від загального експорту. Далі в низхідному порядку йшли Київщина – 536,7, Харківщина – 491,7, Херсонщина – 456, Волинь – 431,7 тис. пудів. Із решти губерній вивозилося значно менше цієї продукції. На Балтиці курячі яйця вивозилися через Ризький, Санкт-Петербурзький і Лібавський порти; на пруському кордоні – через сухопутні застави Вержболово, Граєво, Млава, Олександрово та інші; на австрійському – через Радзивилів, Волочиськ, Новоселицю тощо³⁵¹. За Г.О. Кривченком, через митні морські застави експортовано на зовнішні ринки 2,2 млн пудів яєць, через сухопутні митниці – 2 127,5 тис. пудів³⁵².

Цінним харчовим продуктом була риба, але її ввіз в Україну перевищував вивіз. Живої, свіжої й мороженої риби було вивезено в 1909–1911 рр. 36 тис. пудів, або 12,76% від імперського експорту, що становив 282 тис. пудів³⁵³. Зокрема, з Волині відправлено 10 тис. пудів риби, Київщини – 8, Поділля – 9,7, Полтавщини – 0,7, Таврії – 2,3, Херсонщини – 5,3 тис. пудів³⁵⁴. Частикової риби (живої, свіжої і мороженої) з України пересічно в 1909–1911 рр. вивезено 25,6 тис. пудів³⁵⁵, копченої, в'яленої і сушеної – 5,3 тис. пудів³⁵⁶, частикової (копченої, в'яленої, солоної, сушеної) відправлено 44 тис. пудів³⁵⁷. У тому числі з Катеринославщини – 1,3 тис. пудів, Київщини – 0,7, Поділля – 1,7, Полтавщини – 0,7, з Таврії – 10,3, Херсонщини – 29,3 тис. пудів³⁵⁸. Залізницями до морських портів і сухопутних прикор-

³⁵¹ Там же.

³⁵² Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

³⁵³ Там же. – С. 352–355.

³⁵⁴ Там же. – С. 352–353.

³⁵⁵ Там же. – С. 356–359.

³⁵⁶ Там же. – С. 364–365.

³⁵⁷ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. II. – С. 368–371.

³⁵⁸ Там же.

донних застав в 1909–1911 рр. вивезено 33,6 тис. пудів оселедців³⁵⁹. Із Волині відправлено 8,3 тис. пудів, Катеринославщини – 1,7, Київщини – 0,3, Поділля – 0,3, Полтавщини – 0,7, Таврії – 18,3, Харківщини – 0,3, Херсонщини – 3,7 тис. пудів³⁶⁰.

Риба надходила в Україну з Азербайджану, Царства Польського, Поволжя, деяких інших регіонів Російської імперії та із зовнішніх ринків. За даними Г.О. Кривченка, оселедців в 1909–1911 рр. ввезено 4 693,2 тис. пудів³⁶¹. Риби різних сортів відправлено на зовнішній ринок 653,6 тис. пудів, «чистий привіз всякої риби» становив за ці роки 10 866,8 тис. пудів³⁶². Отже ввіз риби перевищував її вивіз, що негативно впливало на торговельне сальдо України.

Найціннішим експортним товаром після зернових культур, що позитивно впливав на торговельний баланс України, був цукор. За свідченням преси, Україна забезпечувала своїм цукром «різні регіони імперії, Персію, Туреччину і відправляла свою продукцію у країни Західної Європи»³⁶³. У 1909–1911 рр. з України залізницями до морських портів і сухопутних прикордонних митниць було вивезено 19 644 тис. пудів цукрового піску, або 92,41% від імперського експорту, що становив 21 256 тис. пудів³⁶⁴. Зокрема з Волині відправлено 628 тис. пудів, Катеринославщини – 1, Київщини – 6833,3, Поділля – 11588, Полтавщини – 218, Харківщини – 125,6, Херсонщини – 193,3, Чернігівщини – 56,6 тис. пудів³⁶⁵. Водночас у значних обсягах з України на зовнішні ринки та в різні регіони Російської імперії вивозився рафінад: за 1909–1911 рр. –

³⁵⁹ Там же. – С. 374–377.

³⁶⁰ Там же.

³⁶¹ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

³⁶² Там же.

³⁶³ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. – 1913. – № 7. – С. 105.

³⁶⁴ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. II. – С. 394–399.

³⁶⁵ Там же. – С. 394–397.

2233,4 тис. пудів, або 63,73% від імперського експорту, що становив 3504,3 тис. пудів³⁶⁶. У тому числі з Волині відправлено 163,3 тис. пудів, Катеринославщини – 2, Київщини – 638,3, Поділля – 731,6, Полтавщини – 46,6, Таврії – 1, Харківщини – 371,3, Херсонщини – 17, Чернігівщини – 262,3 тис. пудів рафінаду³⁶⁷. Загалом цукрового піску й рафінаду впродовж зазначених тут років до морських портів і сухопутних митних застав доправлено 21877,4 тис. пудів, або 88,35% від імперського експорту, що становив 24760,3 тис. пудів. Окрім України, найбільшими експортерами цукру в Росії були Люблінська (557 тис. пудів) і Варшавська (410 тис. пудів) губернії Царства Польського³⁶⁸. Безперечно, частина продукції, що надходила до портів, залишалася для потреб населення Санкт-Петербурга, Риги, Ревеля, Одеси та навколишніх територій. За Г.О. Кривченком, цукрового піску в 1909–1911 рр. на зовнішні ринки вивезено 9 511,9 тис. пудів, а «чистий вивіз» за межі України становив 55 350,7 тис. пудів. Вивіз з України рафінаду обчислювався у 200,4 тис. пудів³⁶⁹. Наведені тут дані Г.О. Кривченка щодо вивозу цукру викликають великі сумніви, позаяк виробництво цього продукту в Україні в 1909–1911 рр. було рекордним у порівнянні як із попереднім, так і наступними роками, тому вивіз цукру у ці роки в регіони Росії був більшим.

Із різних районів держави, у тому числі з України, вивозився у значних обсягах спирт. На початку XX ст. близько 80% спирту та виробів із нього вивозилися з Російської імперії на ринки Близького Сходу через Одеський порт. Українським виробникам доводилося конкурувати тут з австрійськими комерсантами. Попри деякі ускладнення, спирт з України домінував на турецькому ринку та в ряді країн Балканського півострова. Так,

³⁶⁶ Там же. – С. 384–391.

³⁶⁷ Там же. – С. 386–391.

³⁶⁸ Там же. – С. 398–399.

³⁶⁹ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

Сербія споживала винятково український спирт. Крім того, він вивозився у Салоніки та інші міста Греції, а також в Єгипет³⁷⁰.

У великих обсягах український спирт вивозився до німецького порту Гамбург, де конкурував з австрійським, що вироблявся переважно в Богемії. У цьому порту було збудовано два великих підприємства, де привезений із різних країн спирт підлягав очищенню, якщо надходив у сирому вигляді. Після цього його розливали в посуд, популярний у країнах реалізації – на Африканському й Американському континентах. Окрім того, український спирт вивозився в Голландію та інші держави Європи³⁷¹. Загалом експорт спирту і виробів із нього був доволі прибутковою справою. Виручка від реалізації на зовнішніх ринках становила в 1911 р. 7 060 тис. руб., а в 1912 р. – 8 790 тис. руб.³⁷²

Спирту, одержаного з картоплі, збіжжя та фруктів, було вивезено залізницями з України до морських портів та сухопутних прикордонних митниць в 1909–1911 рр. 1872,4 тис. пудів, або 34,29% від усього імперського експорту, що становив 5459,6 тис. пудів³⁷³. У тому числі з Волині було відправлено на прикордонні митниці 197 тис. пудів спирту, Катеринославщини – 29,6, Київщини – 476,7, Поділля – 651,3, Полтавщини – 32,3, Таврії – 35, Харківщини – 311,6, Херсонщини – 66, Чернігівщини – 73³⁷⁴. Окрім того, у ці роки з України було вивезено 147,3 тис. пудів виноградного вина, яке вироблялося в основному в Таврійській і Херсонській губерніях³⁷⁵. Натомість ве-

³⁷⁰ *Можейко А.* К вопросу об экспорте русского спирта за границу // Известия по внешней торговле. – 1917. – № 2. – С. 46–48; Русский экспорт. – 1915. – № 3/4. – С. 42.

³⁷¹ Бюллетени справочной части по внешней торговле. – 1913. – № 14. – С. 49–50.

³⁷² Горно-заводское дело. – 1914. – № 41. – С. 9755.

³⁷³ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. II. – С. 430–435.

³⁷⁴ Там же. – С. 430–433.

³⁷⁵ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. I. – С. 46–49.

ження виноградного вина було значно більшим: в імперію направлено 1 871 тис. пудів, у тому числі в Україну – 569 тис. пудів – 30,41% від усього імпорту цього продукту³⁷⁶. Виноградне вино експортувалося також в інших закупорках, зокрема в бочонках; пересічно в 1909–1911 рр. такого вина було відправлено 74,3 тис. пудів³⁷⁷. Надійшло такого вина в Україну пересічно в 1909–1911 рр. 520 тис. пудів³⁷⁸. Значним попитом на іноземних ринках користувалася й горілка, яка вивозилася з України в бочонках і бурдюках. З імперії цього продукту вивезено пересічно в 1909–1911 рр. 25,3 тис. пудів, у тому числі з України – 11 тис. пудів³⁷⁹. Ввезено горілки в бочонках і бурдюках в Українку пересічно в 1909–1911 рр. 19,3 тис. пудів, а в імперію – 219 тис. пудів³⁸⁰. У незначних обсягах вивозилися з України лікер, коньяк і ром. Цих спиртних напоїв вивезено з України в 1911 р. лише 2 тис. пудів, а ввіз їх у Російську імперію в тому ж році становив 93 тис. пудів, у тому числі в Україну – 15,3 тис. пудів³⁸¹. У Г.О. Кривченка, вивіз спирту з України на зовнішні ринки пересічно в 1909–1911 рр. становив 226,6 тис. пудів, а всього за межі України – 251 тис. пудів («чистий вивіз»)³⁸². Щодо вина, то від’ємне торгівельне сальдо України становило 1 026,5 тис. пудів, у тому числі в зовнішньому обороті 43,8 тис. пудів³⁸³.

Із кожним роком на ринках Західної Європи і Росії зростав попит на український хміль. У 1907 р. до Великобританії з України вивезено лише 9 пудів хмелю, натомість у 1909 р. – 118,

³⁷⁶ Там же. – С. 52–63.

³⁷⁷ Там же. – С. 64–65, 74–75.

³⁷⁸ Там же. – С. 68–71, 76–79.

³⁷⁹ Там же. – С. 82–87.

³⁸⁰ Там же. – С. 88–93.

³⁸¹ Там же. – С. 94–103.

³⁸² Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

³⁸³ Там же.

1910 р. – 975, 1911 р. – 487, 1912 р. – 2 422³⁸⁴. У Німеччину український хміль вивозився у значно більших обсягах. У 1912 р. до цієї країни відправлено 10 746, до Австро-Угорщини – 50 066 пудів³⁸⁵. На початку XX ст. англійські пивоварні фірми закуповували хміль у Дубенському повіті Волинської губернії за допомогою німецьких скупників. Але починаючи з 1911 р., після організації хмелевого ярмарку в м. Дубно, український хміль високої якості почав надходити на ринки Великобританії без посередників³⁸⁶. Напередодні Першої світової війни хміль з України з'явився у Бельгії, у дедалі більших обсягах збувався в Німеччині, Австрії та інших країнах Західної Європи. За даними статистиків Російської експортної палати, із губерній Правобережної України вивозилося щорічно від 250 до 300 тис. пудів хмелю³⁸⁷. У незначних обсягах експортувався він і з інших українських регіонів.

На початку XX ст. на ринках Західної Європи все частіше з'являлися фрукти і сушені овочі, вивезені з України. Так, із Подільської губернії експортувалося щорічно близько 3 млн пудів свіжих фруктів, із них 385 тис. пудів яблук³⁸⁸. На англійському ринку збувалися як свіжі фрукти, привезені з Криму, так і консервовані – груші, персики, сливи, абрикоси тощо³⁸⁹. Сушені овочі вивозилися в Іспанію, Францію, Грецію, Норвегію та інші країни Західної Європи. Зокрема в 1911 р. до Греції було відправлено 25 269 пудів сушених овочів на суму 98 317 франків. Проте головним портом, через який з України у Західну Європу вивозилися сушені овочі, був Кенігсберг, де для цього

³⁸⁴ Вестник Русско-английской торговой палаты. – 1914. – № 3/4 – С. 105.

³⁸⁵ Русский вывоз во Францию: Справочная книга для русских экспортеров. – Париж, 1916. – С. 93.

³⁸⁶ Вестник Русско-английской торговой палаты. – 1912. – № 3. – С. 69.

³⁸⁷ Российская экспортная палата: Отчет за 1913 год. – С. 245.

³⁸⁸ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. – 1913. – № 7. – С. 104.

³⁸⁹ Вестник Русско-английской торговой палаты. – 1912. – № 3. – С. 70.

товару облаштували спеціальні ринки. Звідти німецькі перекупники переправляли їх до Норвегії, Франції та інших країн³⁹⁰.

Дуже важливою статтею сільськогосподарського експорту з України був тютюн і вироби з нього. Ми не маємо повних губернських даних щодо обсягу вивозу цієї культури за межі України в 1909–1911 рр. У 1908 р. тютюну сортів бакун, швіцент, чорний цигарковий тощо було відправлено залізницями до морських портів і сухопутних прикордонних митниць 508 тис. пудів, або 54,1% від загальноросійського експорту, що становив 939 тис. пудів³⁹¹. Зокрема з Волині вивезено 2 тис. пудів, Катеринославщини – 6, Поділля – 1, Полтавщини – 102, Київщини – 26, Таврії – 64, Харківщини – 1, Херсонщини – 3, Чернігівщини – 303 тис. пудів³⁹². У 1911 р. зазначених сортів тютюну відвантажено з України 319 тис. пудів, або 46,77% імперського експорту, що становив 682 тис. пудів³⁹³. Із них із Полтавської губернії – 145 тис. пудів, Чернігівської – 150. Разом з іншими сортами тютюну (листовим, іноземним і махоркою) з України в 1908 р. вивезено 700 тис. пудів, або 40,04% від усього російського експорту (1 748 тис. пудів), а в 1911 р. – 627 тис. пудів, або 32,05% від імперського (1 956 тис. пудів)³⁹⁴. Виручка за тютюнову продукцію з України, Бессарабії, Кавказу та деяких інших регіонів Російської імперії, отримана на світовому ринку, становила в 1911 р. 5 780 тис. руб., у 1912 р. – 5 960, 1913 р. – 6 540 тис. руб.³⁹⁵ За іншими даними, з імперії експортувалося щорічно впродовж 1909–1913 рр. тютюну і цигарок у середньому на 7,7 млн руб.³⁹⁶ На початку XX ст. український тютюн і

³⁹⁰ Русский экспорт. – 1913. – № 1. – С. 13; Бюллетени справочной части по внешней торговле. – 1913. – № 4. – С. 2.

³⁹¹ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... – Ч. II. – Вып. II. – С. 470–471.

³⁹² Там же.

³⁹³ Там же.

³⁹⁴ Там же. – С. 474–479.

³⁹⁵ Горно-заводское дело. – 1914. – № 41. – С. 9755.

³⁹⁶ Ден В. Э. Указ. соч. – С. 43.

вироби з нього вивозилися на ринки Франції, Великобританії, Німеччини, Австрії, Бельгії та інших країн Європи³⁹⁷. За Г.О. Кривченком, тютюну й виробів із нього з України вивезено в 1909–1911 рр. 2870,3 тис. пудів («чистий вивіз»), у тому числі на зовнішні ринки – 450 тис. пудів³⁹⁸.

Таким чином, разом узята продукція сільського господарства визначала ефективність зовнішньоторговельних в'язків України на початку ХХ ст., позаяк їх частка в торговельному обороті коливалася в різні роки з урахуванням вартості від 85% до 90%. Щоб не перевантажувати працю статистичними даними, автори залишили поза рамками цього розділу деякі товари промисловості й сільського господарства, особливо ті, що слабо впливали на торговельне сальдо. Проте це буде враховано у загальному підсумку дослідження при визначенні торговельного балансу України.

³⁹⁷ Русский экспорт. – 1912. – № 10/11. – С. 245; Бюллетени справочной части по внешней торговле. – 1913. – № 30. – С. 1.

³⁹⁸ Кривченко Г.О. Назв. праця. – Продовження табл. № 57.

РОЗДІЛ IV

СВІТОВИЙ РИНОК І ЦІНИ НА ПРОДУКЦІЮ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Входження України у світове господарство визначалося міжнародним поділом праці між країнами промислового й аграрного капіталізму. Цей процес став особливо виразним наприкінці XIX – на початку XX ст. у зв'язку з бурхливим розвитком продуктивних сил, що небувало стимулювало міжнародний товарний обмін на всій земній кулі¹. Безперечно, країни розвиненого капіталізму скористалися найбільшими вигодами внаслідок формування глобального товарного ринку. Але й інші не зазнали втрат, установлюючи зв'язки своїх економік зі світовим господарством. Усе залежало від того, наскільки економічна політика цих країн узгоджувалася з умовами і загальними тенденціями ринку. У цьому поступі величезну роль відігравали рівень та ефективність зовнішньої торгівлі, обсяги експортованих, імпортованих товарів і їх вартість. Саме це й визначало торговельний баланс кожної країни.

* * *

Вартість товарів залежала від багатьох, часом різновекторних, чинників. Позитивне торговельне сальдо України, як і всієї Російської імперії, визначалося найперше вивозом на зовнішні ринки зернових культур. Частка їх у грошовому обчисленні становила в середньому за 1909–1913 рр. 45% від усього

¹ Див.: *Реснт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). – К., 2011. – С. 171–174.

імперського експорту², а в окремі роки перевищувала 50%. «Наш розрахунковий баланс, – відзначав один з очільників Всеросійського об'єднання промисловості й торгівлі барон Г. Майдель, – тримається на вивозі зернових продуктів»³. Другим надзвичайно цінним товаром, що забезпечував позитивне торговельне сальдо України, був цукор. Важливе позитивне або негативне значення для розрахункового балансу мали й інші промислові та сільськогосподарські товари. Усе це потребує доволі широкого аналізу товарних цін на світовому, імперському та українському ринках для встановлення торговельного балансу України на початку ХХ ст. Причому кожен рік мав свої особливості й цінові коливання.

Рік 1910-й для торгівлі зерновими культурами України, усієї Російської імперії й ряду інших країн був контрастним порівняно з попередніми роками. Це стало наслідком і природно-кліматичних умов, і кон'юнктури світового ринку, і чинників суб'єктивного характеру. Не останню роль у цьому відігравали і прорахунки російського уряду. За обчисленнями статистиків міністерства землеробства України, світовий урожай п'яти головних зернових культур в 1910 р. у порівнянні з попередніми роками виражався в цифрах (див.: табл. 4.1).

Із таблиці видно, що 1910 р. за обсягом світового збору п'яти головних хлібних культур поступався попередньому року для чотирьох головних зернових, але був близьким до середнього врожаю за 1906–1909 рр. Тільки збір кукурудзи був значно більшим, завдяки США.

Заслужують на увагу й обсяги збору на всіх континентах головної зернової культури світового торговельного обороту – пшениці – за 1907–1910 рр. У відповідній послідовності вони були такими: 1907 р. – 5 353 711 тис. пудів, у 1908 р. – 5 392 840, у 1909 р. – 6 320 660, у 1910 р. – 6 332 631 тис. пудів⁴.

² Ден В.Э. Положение России в мировом хозяйстве: Анализ русского экспорта до войны: Статистический очерк. – Петроград, 1922. – С. 43.

³ Промышленность и торговля. – 1911. – № 21. – С. 352–353.

⁴ Там же. – С. 33.

Наведенні тут цифри свідчать, що планетарний урожай пшениці 1910 р. перевершив збір цієї зернової культури в 1909 р. на 11 971 тис. пудів. Головними виробниками пшениці в 1909–1910 рр. були Російська імперія і США. У першій було зібрано в 1909 р. – 1 405 871 тис. пудів, а в 1910 р. – 1 389 383 тис. пудів. У США збір пшениці в ці роки становив, відповідно, 1276545 і 1 204 259 тис. пудів⁵. Щоправда, населення США на той час було майже вдвічі меншим, ніж у Російській імперії, що засвідчує колосальні експортні можливості їхніх виробників щодо пшениці. Загалом пропозиція перевищувала попит на пшеницю на світовому ринку. Більше того, завдяки щедрим урожаям жита, ячменю, вівса і кукурудзи в Європі й Америці накопичувалися надлишки зерна у зерносховищах, елеваторах, що з часом надзвичайно вплинуло на кон'юнктуру світового хлібного ринку.

Таблиця 4.1

Світовий збір п'яти головних зернових культур
за 1906–1909, 1909 і 1910 рр. (млн пудів)⁶

Збіжжя / Рік	1906–1909 рр.	1909 р.	1910 р.
Пшениця	5657	6102,4	5777,7
Жито	2439	2920,5	2852,1
Ячмінь	1875	2269,0	2168,7
Овес	3982	4198,1	3837,9
Кукурудза	5775	5932,0	6535,4
Загалом	19 728	21422,0	21171,8

Значення врожаїв 1909–1910 рр. стане ще більш зрозумілим, коли розподілити країни, які виробляли й експортували пше-

⁵ Там же. – С. 32.

⁶ Обзоры главнейших отраслей промышленности и торговли за 1910 год: Вестник финансов и торгово-промышленной газеты. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 32 (далі – Обзоры...).

ницю, і ті, що змушені були імпортувати її для прохарчування свого населення. Необхідні для цього статистичні дані подаємо в табл. 4.2.

Таблиця 4.2

Урожай пшениці у країнах експорту й імпорту
в 1907–1910 рр. (тис. пудів)⁷

Рік	1907 р.	1908 р.	1909 р.	1910 р.
Країни вивозу	3 694 380	3 824 503	4 570 121	4 787 285
Країни ввозу	1 659 331	1 568 337	1 750 539	1 545 346

Наведені в таблиці дані засвідчили, що збір пшениці в 1910 р. в країнах, які ввозили її, був середнім. Проте у Франції недобір становив порівняно з попереднім роком 147 232 тис. пудів, а в Італії – 62 907 тис. пудів. Збір у країнах, експортуючих пшеницю, був вище середнього.

Тепер звернімося до іншого важливого чинника хлібного постачання – до запасів, що накопичувалися на міжнародному ринку в 1910 р. Саме від них значною мірою залежав рівень цін на зовнішніх ринках. За даними англійської фахової преси, в січні 1909 р. реальні запаси пшениці становили 16 770 тис. кварталів, а у січні 1910 р. – 15 800. Але наприкінці року – в грудні ситуація з запасами пшениці була вже іншою: в 1909 р. – 15 725, в 1910 р. – 22 445 тис. кварталів⁸. Отже динаміка руху світових запасів пшениці в 1910 р. виразилась в їх накопиченні: в Європі – на 63,68%, а в Америці – на 19,87%⁹. Загалом 1910 р. закінчився з такими запасами пшениці, яких на світовому ринку давно не було, що й обумовило результати хліботоргового обміну між виробниками і споживачами. Майже всю першу третину 1910 р. ціни були високими, навіть вище попереднього

⁷ Там же. – С. 33.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

року. Проте з початком весняної сільськогосподарської кампанії, коли наявні запаси збіжжя в Європі досягли великих розмірів, а країни Північної півкулі почали нарощувати свій експорт, ціни пішли вниз. І тільки повідомлення про недобір пшениці в Італії і Франції дещо стримували їх стрімке падіння¹⁰.

За цих конкретних обставин виробники та експортери України й інших регіонів хлібної торгівлі в Російській імперії опинилися в делікатній ситуації. За розмірами вивозу 1910-й рік значно перевищив рекордний експорт 1909 р. За даними статистики, експорт п'яти головних хлібних культур становив 758 636 тис. пудів проти 672 188 тис. пудів у попередньому році¹¹. Проте ціни на пшеницю були на 15–20% нижчими, ніж у попередньому році¹², а отже й виручка, попри зростання обсягу експорту зернових культур, – меншою. За іншими даними, експортні ціни на хлібні культури в 1910 р. знизилися проти попереднього року в таких розмірах: на пшеницю – у середньому з 1,22 до 1,08 руб. за пуд, на жито – з 0,96 до 0,74 руб., на ячмінь – з 0,76 до 0,65 руб., на овес – з 0,83 до 0,76 руб¹³.

Однією з причин такого несприятливого становища, в якому опинилися вітчизняні виробники й експортери хлібних культур, стала урядова «політика штучного затримання хліба в середині країни». Справа була в тому, що в урядових колах Російської імперії з'явилося прагнення «штучним шляхом підняти ціни на зовнішніх ринках». Проте таке прагнення, як відзначив відомий того часу експерт з хлібної торгівлі Г.Я. Рохович, «призвело до сумних наслідків»¹⁴. З осені 1909 р. обговорювали питання щодо пошуку найкращих шляхів і способів реалізації врожаю та «в результаті зупинилися на необхідності штучного затримання хліба»¹⁵.

¹⁰ Там же. – С. 39.

¹¹ Русский мельник. – 1914. – № 2. – С. 86.

¹² Промышленность и торговля. – 1911. – № 2. – С. 69.

¹³ Горнозаводское дело. – 1911. – № 11. – С. 1802.

¹⁴ Там же. – 1911. – № 2. – С. 71.

¹⁵ Там же.

Цей захід посилено рекламувався і послідовно реалізовувався. Фінансове відомство видавало позики під збіжжя за таких умов, щоб виробники і хліботорговці не поспішали з реалізацією врожаю. Міністерство шляхів сполучення не квапилося з перевезенням збіжжя до портів. Не відставала в цих прагненнях і преса, сповіщаючи, що озимі зернові культури загинули і слід остерігатися недороду. Ці та інші обставини створили спекулятивну атмосферу. Збіжжя скуповувалося за підвищеними цінами з метою довгострокової гри на підвищення. На зовнішніх ринках ціни спочатку, як ішлося вище, стояли високими. За українську пшеницю в Німеччині пропонували 183 марки за тонну¹⁶, але всі очікували подальшого підняття цін. Проте коли весною 1910 р. з'ясувалися перспективи на щедрій урожай на всіх континентах, ціни на збіжжя почали падати у травні 1910 р. «Таке становище, – підсумував часопис Всеросійського об'єднання промисловців і торгівців, – створилося внаслідок нашої відсталості у справі організації хлібної торгівлі»¹⁷.

Висновки часопису змушені були визнавати й вищі урядовці імперії. У своїй промові у Державній раді товариш міністра торгівлі та промисловості В. І. Тимірязєв звернув увагу зібрання на негативні наслідки хлібної кампанії 1910 р. Вони полягали в тому, що хліб реалізовувався на зовнішніх ринках за зниженими цінами. Довелося продати зайвих 86 млн пудів для того, щоби виручити приблизно ту ж суму, що і в 1909 р. – 846 млн руб. «Звісно, що ціни залежать від світової кон'юнктури, але не можна не визнати, – говорив В. І. Тимірязєв, – що наш голос у визначенні цін на міжнародному ринку надзвичайно слабкий. Відбувається це через те, що наша хлібна торгівля все ще цілковито позбавлена організації»¹⁸. Проте В.І. Тимірязєв навіть не згадав у своїй промові про ті прорахунки, яких припустився уряд через незнання перспектив хлібного збору на різних континентах, тенденцій розвитку світового ринку.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. – 1911. – № 8. – С. 349.

Наведена тут картина функціонування хлібного ринку в кампанію 1910 р., безперечно, мала свої відмінності й особливості в інші роки. Але загалом результати хліботоргового обороту визначалися широким комплексом чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру. «Ціна товарів, – пояснювалося в тогочасній пресі, – один із найбільш чутливих барометрів економічного життя, що може коливатися під впливом різноманітних причин. При сучасному розвитку шляхів сполучення жодна країна не спроможна встановити свої власні ціни, позаяк більшість товарів відповідають цінам світового ринку... Для зернових хлібів, бавовни, металів і багатьох інших товарів наші ціни значною мірою тільки віддзеркалюють ціни світового ринку»¹⁹.

Залежність місцевих цін від закордонних відзначали й українські часописи. Для виробників Правобережної України визначальне значення мали повідомлення з Одеси і прикордонних митниць, зокрема з Волочиська. Від характеру цих повідомлень часто залежало рішення великих землевласників: або негайно продавати збіжжя після молотьби, або вичікувати, щоб мати більшу виручку. «Скупники збіжжя отримували необхідну інформацію на залізничних станціях з портів і митних застав, – повідомляв кам'янець-подільський часопис. – Під час зупинки залізничних потягів дублювати на зернові культури перекуповувалися і скупники виразом обличчя засвідчували землевласникам стан зернового ринку в Європі»²⁰.

За свідченням дослідників цього аспекту проблеми, на кожній залізничній станції працювали декілька комісіонерів, що мали зв'язки з експортерами. Як правило, вони брали зерно «на комісію у місцевих торговців партіями або вагонами, під дублікат залізничної накладної, видавали десятиденну позику в розмірі до 95% вартості товару і відправляли його в порт спекулянту або експортеру». Накладна негайно враховувалася у

¹⁹ Там же. – 1914. – № 2. – С. 70.

²⁰ Экономическая жизнь Подолии: Двухнедельный орган Подольского губернского земства (Каменец-Подольский). – 1913. – № 8/9. – С. 20.

відділенні банку, і «капітал знову йшов в обіг». Проте якість зерна часто не враховувалася²¹.

Вплив світового ринку на рівень внутрішніх цін відмічали й інші дослідники. Цікавий сюжет, що відображає механізм ціноутворення хлібної продукції, знаходимо у праці П. І. Лященка. «Динаміка внутрішніх цін цілковито залежить від закордонних ринків, звідки телеграфно повідомляють своїм контрагентам у портах про найменші коливання вартості зернових хлібів, – констатував він – експортні фірми, зі свого боку, телеграфно повідомляють своїм агентам на місцях скупки збіжжя. Аналогічні телеграфні повідомлення щодо стану зовнішнього ринку надходять комерційним банкам, котрі причетні до хлібної торгівлі»²². Сильний вплив на динаміку цін мали Лондонська, Гамбурзька, Берлінська біржі, котрі «з особливою увагою прислуховуються до голосу Америки та повідомлень про становище посіву в Аргентині». Зі змістом цих повідомлень рахувалися й спекулянти²³. Проте зображена тут картина хліботоргового обороту зазнавала значного цінового збою в роки неуроду збіжжя, особливо в північних губерніях Російської імперії²⁴.

Зростання населення земної кулі неминуче призводило до підняття цін на продовольчі товари. Але сільськогосподарські виробники розширювали посівні площі та підвищували врожайність шляхом упровадження елітного зерна, застосування у сільському господарстві новітніх землеробських машин, добрив і передових технологій. За даними часопису Всеросійського об'єднання промисловців і торговців населення нашої планети збільшилося за 1900–1910 рр. на 11%, а приріст світового

²¹ Волков А.Ф. Курс международной хлебной торговли. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 38.

²² Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России: Описательно-статистическое исследование. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 131.

²³ Там же. – С. 132.

²⁴ Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... – С. 131.

врожаю – на 38%. Ціни на головний зерновий продукт – пшеницю – зросли за ці роки на 24%²⁵. Представляється доцільним порівняти вартість пшениці на ринках столичних міст країн, що експортували цю продукцію, і тих, що імпортували у великих обсягах. Необхідні для цього дані подаємо в табл. 4.3.

Таблиця 4.3

Вартість української пшениці в Лондоні, Берліні й Москві
в 1900–1910 рр. (коп. за пуд)²⁶

Рік/ Столиця	1900 р.	1901 р.	1902 р.	1903 р.	1904 р.	1905 р.	1906 р.	1907 р.	1908 р.	1909 р.	1910 р.
Лондон	104	102	105	106	109	114	105	125	141	146	127
Берлін*	119	129	129	127	137	132	136	156	160	177	160
Москва	89	91	92	90	93	98	107	133	138	119	110

Із таблиці видно значне коливання цін на пшеницю в продовж 1900–1910 рр. Різке їх підвищення в 1907–1908 рр. стало наслідком зменшення збору цієї зернової культури, а причини падіння 1910 р. з'ясовано вище. Окрім того, таблиця демонструє привабливість зовнішніх ринків для вітчизняних виробників, позаяк ціни на продукцію землеробства були там значно вищими.

Що стосується вартості інших хлібних культур, то ціна 1 т жита в Німеччині разом із митом зросла зі 140 марок 1900 р. до 144 у 1910 р., ячменю – зі 139 до 153, а вівса – зі 140 до

²⁵ Промышленность и торговля. – 1911. – № 23. – С. 469–470.

²⁶ Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет в связи с русско-германским торговым договором: Материалы к пересмотру торгового договора с Германией. – Санкт-Петербург, 1913. – С. 104–105.

* Вартість 1 пуда разом із митом.

159 марок²⁷. Для порівняння відзначимо, що в 1906 р. середні експортні ціни на пшеницю в Миколаєві на Чорному морі становили 0,89 руб. за пуд, у 1907 р. – 1,11, у 1908 р. – 1,26, а в 1909 р. піднялися до 1,30 руб. за пуд, тобто за три роки зросли на 46%²⁸.

Заслугує на увагу аналіз хлібних ресурсів і цін на них у наступні роки. Про їх обсяги певною мірою свідчать дані, наведені в табл. 4.4.

Таблиця 4.4

Світовий збір чотирьох головних хлібів у 1911–1913 рр.
(млн пудів)²⁹

Зернова культура	Збір по роках			Середньорічний збір
	1911 р.	1912 р.	1913 р.	
Пшениця	5789	6158	6540	6162,3
Жито	1894	3066	2980	2646,7
Ячмінь	1894	2008	2155	2019,0
Овес	3470	4148	4253	3957,0
Загалом	13 047	15 380	15 928	14785,0

Із таблиці видно, що світове середньорічне виробництво чотирьох головних злаків за 1911–1913 рр. становило 14 785 млн пудів, у тому числі пшениці – 6162,3 млн пудів, жита – 2646,7, ячменю – 2019, вівса – 3 957 млн пудів. У 1911 р. світовий збір пшениці зменшився до 5789 млн пудів, у 1912 р. зріс до 6158, а в 1913 р. досяг рекордного рівня – 6540 млн пудів.

Чималу роль у світовій хлібній торгівлі відігравав і розподіл виробництва пшениці по континентах. Загалом її було зібрано в

²⁷ Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет в связи с русско-германским торговым договором... – С. 104.

²⁸ Горнозаводское дело. – 1910. – № 11. – С. 378.

²⁹ Промышленность и торговля. – 1914. – № 2. – С. 96.

1913 р., за даними «The London Crain, Jeed ard Oil Repoter», 500 123 тис. кварталів, у тому числі в Європі – 282 875, в Америці – 143 030, в Азії – 50 122, в Африці – 10 424, в Австрії і Новій Зеландії – 13 672 тис. кварталів³⁰. Як і в попередні роки, найбільше пшениці вирощувалося у США й Російській імперії – 214 984 тис. кварталів, або близько 43% світового виробництва³¹. Урожай 1913 р. в Росії, попри деякі похибки його обчислення Центральним статистичним управлінням, був на більшості території країни вищим за середній, зокрема в Україні – рекордним або близьким до такого. Збір зернових тут перевищив 1334,6 млн пудів, що на 165 млн більше середньорічного врожаю за п'ятиліття 1909–1913 рр. навіть з урахуванням проса, гречки й кукурудзи³². Безперечно, це ускладнювало збут збіжжя на ринках споживання в Європі та Близькому Сході.

Ще одним стримуючим чинником для збуту зернових стало значне зростання видимих світових запасів. Обсяги останніх на 1 жовтня 1913 р. становили 245 420 тис. пудів, а на 1 січня 1914 р. збільшилися до 326 321 тис. пудів, або на 32,96%³³. Проте збільшення видимих світових запасів зернових культур сталося переважно за рахунок Канади, що стримувало зниження цін на зернові. Тому вивіз із портів Чорного моря був інтенсивнішим порівняно з попереднім, менш урожайним, 1912 р. За даними авторитетного на той час «Beerbohm'a», звідси з 1 серпня 1913 р. по 1 січня 1914 р. було експортовано 132 230 тис. пудів зернових культур³⁴. Для порівняння, до азово-чорноморських портів України підвезено для відправки на зовнішні ринки в 1912 р. 191 180 тис. пудів збіжжя, у тому числі гужовим

³⁰ Там же. – 1916. – № 10. – С. 278.

³¹ Там же.

³² Див.: Ежегодник Министерства финансов. – Петроград, 1914. – С. 662.

³³ Промышленность и торговля. – 1914. – № 2. – С. 96.

³⁴ Там же. – С. 97.

транспорт — 24 104 тис. пудів³⁵. До Одеси надійшло 49 636 тис. пудів зернових, до Миколаєва — 59 429, до Херсона — 27 878, до Феодосії — 13 108, до Керчі — 3466, до Бердянська — 10 084, до Генічеська — 8582, до Маріуполя — 18 997 тис. пудів³⁶. До того ж збіжжя у значних обсягах вивозилося з України через порти Балтійського моря і західні прикордонні застави. Загалом експорт збіжжя з Російської імперії в 1913 р., хоча й поступався рекордному вивозу 1909–1910 рр., «але солідно переважав 1912 р.»³⁷. Дійсно в 1912 р. з Росії було вивезено на світовий ринок 438 853 тис. пудів п'яти головних хлібних культур, а в 1913 р. — 534 956, що на 96 103 тис. пудів більше. Зокрема пшениці експортовано в 1912 р. 160 007 тис. пудів, а в 1913 р. — 200 779, що на 40 772 тис. пудів більше³⁸. Загалом діяла певна закономірність: більший обсяг вивезеного на зовнішні ринки збіжжя був, як правило, результатом більшого збору зернових культур. Ці та деякі інші статистичні дані ставлять під сумнів підрахунки А. Копорського щодо експорту пшениці з Наддніпрянської України в 1913 р. — 53,8 млн. пудів³⁹, що негативно впливало на підсумки загального торговельного балансу України. Щоправда, вартість пшениці на світовому ринку в 1913 р. була меншою, ніж у попередньому році внаслідок щедрого світового врожаю і накопичення видимих торгових запасів. Про це свідчать дані табл. 4.5.

Із таблиці видно, що ціни на пшеницю на ринках Європи в 1913 р. були нижчими порівняно з 1912 р., що призводило до зменшення виручки експортерів.

³⁵ Оболенский В. Гужевой подвоз хлеба к южным портам (из анкеты Областного комитета по пересмотру русско-германского договора) // Южнорусская сельскохозяйственная газета. — 1916. — 13 октября.

³⁶ Там же.

³⁷ Промышленность и торговля. — 1914. — № 2. — С. 97.

³⁸ Русский мельник. — 1914. — № 2. — С. 86.

³⁹ Копорский А.А. Торговый баланс Украины в 1913 г. — Х., 1923. — С. 178 (табл. № 112).

Таблиця 4.5

Середні ціни на пшеницю на ринках Європи і США в листопаді та грудні 1912 і 1913 рр. (коп. за пуд)⁴⁰

Рік Країна, місто	Листопад		Грудень	
	1912 р.	1913 р.	1912 р.	1913 р.
Англія	118,6	107,0	113,9	109,4
США (Нью-Йорк)	126,3	115,7	126,3	118,07
Німеччина (Берлін)*	154,74	143,70	154,74	143,70
Одеса	110,5	102,3	110,0	103,0

Необхідно відзначити, що динаміка цін у листопаді та грудні нерідко залежала від повідомлень про перспективи збору збіжжя у країнах «зимового врожаю» – Аргентині, Австралії, Індії та Новій Зеландії. Недорід зернових там призводив до успішного продажу хлібної продукції за підвищеними цінами виробниками Російської імперії, Румунії, Болгарії та Північної Америки. Навпаки, зростання збору зернових у країнах «зимового врожаю» негативно впливало на позитивну для європейських виробників динаміку цін.

Справді, вплив «зимового врожаю» стає очевидним, коли порівняти середні ціни за весь 1912 р. та окремо за листопад і грудень. Так, середня річна ціна 1 пуда української озимої червоної (остистої) пшениці в Одесі в 1912 р. становила 1,21 руб. У Лондоні середня ціна української гірки становила в 1912 р. 1,38 руб., у Мангаймі (з митом) – 1,79 руб., у Нью-Йорку – 1,29 руб.⁴¹

⁴⁰ Радионов А.В. Хлебный рынок // Промышленность и торговля. – 1914. – № 2. – С. 98.

* Вартість 1 пуда разом із митом.

⁴¹ Справочные сведения по хлебной торговле за 1912 год // Российская экспортная палата: Отчет за 1912 год. – С. 52.

Як відомо з документальних джерел, 1911-й рік був неврожайним на пшеницю майже повсюди. За підрахунками Римського міжнародного сільськогосподарського інституту, світовий збір цієї культури в 1912 р. становив 917,2 млн квінталів проти 858,1 у 1911 р., а в Російській імперії, відповідно, 197,8 і 138,6 млн квінталів⁴².

За цих обставин обсяги відправки пшениці з країн її виробництва до Західної Європи в кампанію 1911/1912 рр. були значно меншими, ніж 1910/1911 рр. За даними спеціального хліботоргового органу «Beerbohm's Evening Corn Trade List», у кампанію 1911/1912 рр. (з 1 серпня по 31 липня) вони становили 61 335 тис. кварталів, а в 1910/1911 рр. – 74 955, або зменшилися на 13 620 тис. кварталів (18%)⁴³. Скорочення сталося перш за все через зменшення вивозу пшениці з портів Російської імперії* та інших країн Чорноморського басейну. Західна Європа була забезпечена пшеницею сповна внаслідок зростання експорту цієї продукції з Канади і США з 12 820 до 18 465 тис. кварталів⁴⁴.

Динаміка цін на жито, ячмінь, овес і кукурудзу була схожою з динамікою цін на пшеницю. У середньому в продовж 1912 р. біржові ціни на ці зернові були вищими, ніж в 1911 р. Водночас зросли й середні експортні ціни. Так ціна на жито була 0,95 руб. за 1 пуд проти 0,79 руб. в 1911 р. і 0,74 руб. У 1910 р. на ячмінь – 0,91 руб. проти 0,82 і 0,65 руб.; на овес – 1 руб. проти 0,86 і 0,76 руб.; на кукурудзу – 0,81 руб. проти 0,70 і 0,70 руб⁴⁵. Більш докладні статистичні дані про біржові середні ціни на п'ять головних зернових культур подаємо в табл. 4.6.

⁴² Там же.

⁴³ Там же. – С. 53.

* Попри недорід в Україні в 1911 р., за нашими підрахунками, до морських портів і прикордонних застав було відправлено залізницями 62 523 тис. пудів пшениці, а в 1910 р. – 113 423 тис. пудів (див.: Матеріали к пересмотру торгового договору... – Ч. I. – С. 56–63).

⁴⁴ Российская экспортная палата: Отчет за 1912 год. – С. 53.

⁴⁵ Там же. – С. 55.

Таблиця 4.6

Середні ціни на зернові культури на початку XX ст.⁴⁶

Зернові культури та ринки	Копійок за пуд					
	1907 р.	1908 р.	1909 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.
1	2	3	4	5	6	7
Пшениця						
Одеса – озима червона	115	133	133	110	109	121
Одеса – арнаутка	112	132	126	102	108	121
Миколаїв – гірка, улька	111	126	130	110	107	118
Антверпен – улька	118	130	139	119	118	133
Лондон – гірка	123	138	146	125	121	138
Південноукраїнська озима	125	141	142	130	123	140
Аргентинська	122	130	144	124	121	128
Індійська	121	133	141	130	122	136
Мангайм – різні сорти з митом	169	180	191	173	169	179
Генуя – таганрозька	133	145	136	122	129	147
Нью-Йорк – озима червона	116	122	135	127	115	123
Нью-Йорк – наявна	114	122	145	128	114	129
Жито						
Одеса – наявне з баржі	101	104	95	75	83	91
Миколаїв	103	107	97	77	83	93
Антверпен – з Одеси	107	110	106	86	93	108
Мангайм – з митом	151	148	136	124	136	150
Берлін – на термін	109	104	98	81	95	102
Ячмінь						
Рига – кормовий	101	98	86	74	86	104
Одеса – з баржі	88	85	78	67	83	98
Миколаїв – 3% засміченості	88	86	81	68	84	98

⁴⁶ Там же. – С. 60–61.

1	2	3	4	5	6	7
Антверпен – з Одеси	97	91	87	76	93	112
Лондон – український наявний	102	97	91	81	99	121
Мангайм – кормовий із митом	116	113	105	96	110	132
Овес						
Рига – несушений	97	83	85	71	82	100
Одеса	89	80	84	70	76	99
Лондон – український наявний	101	87	90	80	91	111
Антверпен	96	87	89	79	89	106
Мангайм – з митом	148	137	138	126	136	153
Кукурудза						
Одеса	73	83	82	71	73	76
Новоросійськ	68	78	75	69	69	75
Лондон – з Одеси	87	99	95	89	91	100
Марсель – з Одеси	83	91	92	84	88	94
Генуя – з Одеси	82	92	94	89	89	97
Антверпен	83	92	90	83	87	95

Таблиця демонструє динаміку цін на зернові культури в продовж 1907–1912 рр. Вони коливалися під впливом різноманітних чинників, що вже аналізувалося вище. Доволі різкий підйом цін на пшеницю в 1908 р. став наслідком зменшення світового збору цієї зернової культури в попередні роки, у тому числі в Російській імперії. Попри слабкий урожай 1906 р. світові запаси пшениці були солідними й тільки, коли стали відомими перспективи зменшення врожайності у світовому виробництві в 1907 р., ціни почали підніматися. Навпаки, накопичення торгових запасів збіжжя та несприятлива кон'юнктура світового ринку призвели до різкого падіння цін на пшеницю в 1910 р., про що йшлося вище. Підйом цін на зернові культури в 1912 р. став наслідком зменшення збору в попередньому році. Таблиця відображає й вартість пшениці залежно від її якості. Українські сорти – озима червона, гірка, арнаутка та інші – не поступалися найкращим пшеницям з Аргентини й Індії, а часто були

дорожчими на найбільш престижному англійському ринку. Пшениця з південних повітів Харківщини і Приазов'я, так звана таганрозька (улька), була найбільш вартісною через велику місткість клейковини й білку. Ціни на жито, овес, кукурудзу, ячмінь, як свідчать дані таблиці, не зазнавали таких коливань, як на пшеницю, за винятком 1910 р. До того ж український ячмінь був поза конкуренцією на європейському ринку, особливо в Німеччині. Щодо кукурудзи, то вона експортувалася переважно з Подільської, Херсонської, Бессарабської губерній через Одесу, а з Кавказького регіону – через Новоросійськ.

Слід відзначити, що внутрішні ціни також впливали на експорт зернових культур. Занизькі стимулювали виробників вивозити на зовнішні ринки якомога більше збіжжя та виробів з нього, щоб мати відповідну виручку. Тим більше, що вартість збіжжя на внутрішніх ринках, попри величезний вплив світових цін, була значно меншою. Так, на Київщині в перші роки XX ст. середня ціна пуда пшениці становила 0,71 руб., жита – 0,48 руб., вівса – 0,47 руб., гречки – 0,60 руб.⁴⁷ Більш системні статистичні дані щодо динаміки середніх осінніх цін в губерніях Правобережної України на початку XX ст. подаємо в табл. 4.7.

Таблиця 4.7

Осінні ціни на зернові культури на Правобережжі за даними головного землеробського відомства Росії⁴⁸

Зернова культура	Роки	Коп. за пуд	% зростання
1	2	3	4
Жито	1899–1902	62	–
	1903–1905	67	8
	1906–1910	85	37

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 706. – Спр. 254. – Арк. 93 зв.

⁴⁸ Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 18. – С. 36.

1	2	3	4
Ячмінь	1899–1902	63	–
	1903–1905	67	6,34
	1906–1910	90	42,80
Висівки	1899–1902	46	–
	1903–1905	49	6,5
	1906–1910	62	34,78

Із таблиці видно рівень і динаміку цін впродовж 1899–1910 рр. На жито вони зросли на 37%, на ячмінь – на 42,80%, на висівки – на 34,78%.

Відчутно впливало на розширення та кон'юнктуру хлібного ринку ще й млинарство, дедалі частіше спонукаючи експортерів підвищувати ціну на вивізне збіжжя. Найбільш гостро це проявилось під час загострення міжнародних відносин у басейні Середземного моря в 1912 р., коли Туреччина закрила чорноморські протоки, що могло призвести до закупорювання торговельного обороту. Саме тоді українське млинарство підтримало ціни на належному рівні, запобігши паніці на хлібному ринку. Так, ціна на пшеницю в Катеринославській губернії була помітно вищою, ніж в Одесі. З урахуванням залізничного тарифу й накладних витрат від Катеринослава до Одеси різниця на 1 пуді досягла 14–15 коп.⁴⁹ З іншого боку, млинарство у великих обсягах потребувало високосортної пшениці, тим самим змушуючи закордонних імпортерів і споживачів платити вищі ціни за зернові культури⁵⁰. Доказом цьому може служити те, що товарні млини Єлисаветградського повіту Херсонської губернії стали платити за пшеницю дорожче, ніж представники експортних фірм⁵¹. Розгортання в тій чи іншій країні широкої мережі

⁴⁹ Южнорусская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 25 сентября.

⁵⁰ Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 8/9. – С. 15.

⁵¹ Русский мельник. – 1914. – № 2. – С. 95.

елеваторів також сприяло підвищенню цін на зернові культури, позаяк виробники й експортери мали можливість не поспішати з реалізацією збіжжя та очікувати, коли ціни на світовому ринку будуть високими.

Нерідко різниця у цінах ставала наслідком відмінностей економічного характеру та географічного розташування різних регіонів, що одночасно розвивало зв'язки на всеукраїнському, всеросійському, світовому ринках. Так, різноманітність виробленої на теренах Правобережної України продукції давала можливість відправляти її в інші місцевості й за кордон. Цей край знаходився між такими регіонами Російської імперії, які суттєво відрізнялися за характером своєї продуктивності. На заході – Царство Польське з розвиненою текстильною промисловістю, на півночі – лісиста Білорусія, а на півдні – степи та порти Чорного моря. До Царства Польського з Правобережжя вивозилася продукція млинарства і тваринництва, у Білорусію – борошно й цукор, у південний степовий край – цукор та деревина*. Певну роль відігравав товарний обмін між повітами власне Правобережжя, а саме між лісовою та землеробською зонами. Але найбільше значення мав закордонний експорт. «Не торкаючись детально цього важливого питання, що потребує спеціального дослідження, – стверджував М. В. Довнар-Запольський, – відзначу, що в нашому експорті відіграють головну роль цукор, спирт, різноманітні зернові продукти, висівки, яйця, птиця, лісові матеріали тощо»⁵². Велику роль у вивозі зернових та іншої продукції з Правобережжя відігравала Південно-Західна залізниця, Одеський і Миколаївський порти, що знаходилися на відстані до 200 верст. До Балтійського моря

* Представники радянської історіографії концентрувалися на всеросійському ринку й ігнорували зв'язки українських виробників зі світовим ринком.

⁵² Довнар-Запольський М.В. Русский вывоз и мировой рынок: В таблицах и диаграммах. – К., 1914. – С. 49.

губернії Правобережної України мали вихід через Лібаву, Данциг, Кенігсберг⁵³.

За таких обставин відмінності в економічному розвитку стимулювали зростання товарообміну. Так, урожай зернових злаків у Царстві Польському в 1909 р. був вищим за середній, але його, особливо пшениці, не вистачало для повноцінного прохарчування населення. Тому дефіцит було компенсовано за рахунок імпорту з України. Своєю чергою в Україну з Польщі надходила «мануфактура» та інші вироби обробної промисловості. І хоча торговельне сальдо для України було від'ємним, українські виробники зернових злаків були зацікавлені відправляти пшеницю, борошно, продукцію тваринництва і птахівництва на польській ринок, позаяк ціни на цю продукцію там були вищими. Про це свідчать дані табл. 4.8.

Таблиця 4.8

Ціни на пшеницю, жито й овес у Царстві Польському
в 1908–1909 рр. (коп. за пуд)⁵⁴

Рік \ Продукція	1908 р.	1909 р.
Пшениця	138–148	153–165
Жито	118–130	107–114
Овес	90–106	105–130

Справді, статистичні дані яскраво демонструють високий рівень цін на зернові злаки на польському ринку, що були близькими до вартості збіжжя у країнах Західної Європи. Аналогічна ситуація спостерігалася й у Німеччині, де у промислово розвиненій частині – на заході – ціни на зернові

⁵³ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. – 1913 – № 7. – С. 104.

⁵⁴ Экономическое положение Царства Польского в 1909 г. // Промышленность и торговля. – 1911. – № 1. – С. 40.

культури і взагалі на продовольчі товари були значно вищими, ніж в аграрній Пруссії – на сході країни.

Рівень цін на збіжжя та вироблену з нього продукцію визначався також якістю продовольчого й фуражного зерна, причому на першому місці тут була пшениця. Слід сказати, що українська пшениця здавна мала високі оцінки. Свідчення її якості знаходимо в матеріалах обласного з'їзду з перегляду торговельної угоди з Німеччиною, який працював у Харкові 20–23 березня 1913 р. На засіданні хлібної секції В. Матвієнко, представник Південної залізниці, наголошував, «наша пшениця має такі якості, що її у країнах Західної Європи, зокрема в Англії, використовують для збагачення борошна з місцевих і аргентинських пшениць... Ми є постачальниками найкращої у світі пшениці»⁵⁵. Те саме відзначив представник Полтавського губерньського земства В.І. Мезенцов: «Достоїнства нашої пшениці знаходять підтримку міжнародного ринку, де вона поза конкуренцією завдяки своїм особливо високим якостям»⁵⁶. Д. Піскунов, секретар Тимчасового комітету обласного з'їзду, відзначив, що сільськогосподарські виробники українських губерній стали постачальниками кращих сортів пшениці на світовий ринок, і «без нашої пшениці» не обійдеться жодна країна Західної Європи. «Навіть у Франції кращі булки випікають неодмінно з домішаного борошна з нашої пшениці» – стверджував він⁵⁷. Тому й не дивно, що тогочасний фахівець із хлібної торгівлі Г.Я. Рохович повідомляв, що за високі якості пшениці вітчизняним виробникам платять на зовнішніх ринках «дуже добре, часто на 20–30 марок більше за тонну за курсом дня»⁵⁸.

Проте деякі аспекти експортної торгівлі часто зводили нанівець переваги вітчизняних виробників пшениці та інших зер-

⁵⁵ Первый областной съезд по пересмотру торгового договора с Германией, состоявшийся в г. Харкове 20–23 марта 1913 г. – С. 25.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Там же. – С. 27.

⁵⁸ Русский экспорт. – 1912. – № 8/9. – С. 219.

нових культур. На засіданні згаданої вище хлібної секції зверталася увага на завищені фрахти «на морських шляхах», що призводило до збитків, а інколи «навіть до втрати ринків збуту». Фрахтові ставки подеколи «відігравали для експортерів більшу роль, ніж митні тарифи»⁵⁹. Для порівняння відзначимо, що морські фрахти з Нью-Йорка до Ліверпуля коливалися в 1900–1905 рр. у межах від 1,8 до 6,1 коп. з пуда, а від Одеси до Лондона – від 5,30 до 9,14 коп.⁶⁰ У наступні роки ситуація не покращилася, про що свідчать дані табл. 4.9.

Таблиця 4.9

Морські фрахти за перевезення зернових культур
на парових суднах (коп. за пуд)⁶¹

Рейс	Пшениця		Жито		Овес		Ячмінь	
	1912 р.	1911 р.	1912 р.	1911 р.	1912 р.	1911 р.	1912 р.	1911 р.
з Одеси								
до Гамбурга	9,71	7,16	9,80	7,23	13,59	10,04	10,61	7,84
Лондона	9,25	6,69	9,33	6,75	14,95	9,36	10,11	7,31
Гулля	9,66	6,71	9,74	6,77	13,52	9,39	10,55	7,33
Роттердама	9,11	6,67	9,19	6,73	12,75	9,34	9,87	7,29
Антверпена	9,89	6,76	9,98	6,82	13,85	9,46	10,81	7,38
Портів Середземного моря	8,04	5,83	8,11	5,88	11,25	8,17	9,01	6,42
з Миколаєва								
До Гамбурга	9,70	7,05	9,79	7,11	11,91	9,87	10,60	7,70
Лондона	9,45	6,90	9,53	6,88	13,22	9,66	10,32	7,54
Марселя	8,55	6,03	8,63	6,09	11,97	8,45	9,34	6,59
Генуї	8,72	6,08	8,80	6,13	12,21	8,51	9,53	6,64
Роттердама	9,18	6,76	9,27	6,82	12,85	9,46	10,03	7,38

⁵⁹ Первый областной съезд по пересмотру торгового договора с Германией, состоявшийся в г. Харькове 20–23 марта 1913 г. – С. 25.

⁶⁰ Сокольский Б. Экспорт русской муки в Англию (в связи с положением экспорта муки вообще). – Санкт-Петербург, 1913. – С. 9.

⁶¹ Российская экспортная палата: Отчет за 1912 год. – С. 64.

Із таблиці видно, що втрати українських виробників та експортерів на фрахтах до країн Західної й Південної Європи, Близького Сходу були завеликими, особливо в 1912 р.: на пшеницю – від 8,04 до 9,71 коп. з пуда, на жито – від 8,11 до 9,80, на овес – від 11,25 до 13,59, на ячмінь – від 9,01 до 10,61 коп. Приблизно такий самий рівень плати за перевезення збіжжя був і з Миколаївського порту в 1912 р.: на пшеницю – з 9,18 до 9,70 коп. з пуда, на жито – з 9,27 до 9,79, на овес – з 11,91 до 12,85, на ячмінь – з 10,03 до 10,60 коп. А в 1911 р. тарифні ставки були дещо меншими.

Втрати вітчизняних виробників та експортерів на морських фрахтах стали наслідком нечисленності й обмеженості тоннажу торговельного флоту Російської імперії. У своїй промові в Державній раді 9 травня 1914 р. лідер гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я М.Ф. Дітмар звернув увагу зібрання на надзвичайну нерозвиненість комерційного флоту Росії, внаслідок чого лише від 5% до 10% пароплавів виходили з портів Чорного і Балтійського морів під російським прапором, а решта – під іноземними⁶². Під час обговорення цього питання в Державній думі третього скликання з'ясувалося, що тільки 4,8% усього експорту вивозилося з імперії під російським прапором, а 95% – пароплавами інших країн⁶³. За повідомленням фахового часопису, за перевезення товарів на зовнішні ринки «іноземному прапору виплачувалося щорічно понад 100 млн руб.»⁶⁴. Не кращою була ситуація з облаштуванням річкових пристаней, морських портів і гаваней та створенням мережі елеваторів і зерносховищ. Отже через невирішеність ряду аспектів експортної логістики в Російській імперії вітчизняні виробники й експортери мали великі фінансові втрати.

⁶² Горнозаводское дело. – 1914. – № 37. – С. 9580.

⁶³ Приложения к стенографическим отчетам Государственной думы: Третий созыв: Сессия 1: 1907–1908 гг. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1908. – Стб. 800.

⁶⁴ Русский экспорт. – 1914. – № 7/8. – С. 256.

За цих обставин негативного характеру на світовому пшеничному і житньому ринках посилювалася конкуренція. Дедалі частіше на нього надходили сорти пшениці, що не поступалися місцевим. Найперше американська Manitoba I і II, Kansas I і Durum Duluth та почасти кращі сорти аргентинської й австралійської пшениць. Усі вони вивозилися на найбільш вартісний англійський ринок⁶⁵. Водночас німецькі комерсанти успішно конкурували й витісняли виробників жита Росії й України з ринків Данії та Скандинавії.

Важливим аспектом досліджуваної проблеми залишається вплив вітчизняних виробників на ціни на зовнішніх ринках. Крім якості зернових культур, величезне значення тут мала частка вивозу від обсягу всіх експортерів світу. Залежність динаміки цін від обсягу експортованого збіжжя досліджував свого часу чиновник відділу сільської економії і сільськогосподарської статистики Головного землеробського відомства Російської імперії Арно Шульц. За його даними, приблизно за 25 років, з 1888 по 1913 рр., виробництво пшениці, кукурудзи та вівса збільшилося на 60–85%, ячменю – на 100%, жита – на 25%. «Звертаючись до відсоткового співвідношення світового виробництва жита в Російській імперії, – писав він, – ми бачимо, що остання виробляла 50% жита, проте спостерігалася тенденція до зменшення її частки у світовому виробництві. Виробництво ячменю становило 30% від світового, вівса – близько 25%, пшениці – близько 20%, кукурудзи – тільки 2–3%»⁶⁶. Проте більш важливу роль відігравала частка від усього збору зернових культур, яка вивозилася на світовий ринок. Для прикладу, збір жита в Російській імперії сягав близько половини світового врожаю, але на зовнішні ринки вивозилося лише декілька відсотків, а решта залишалася для прохарчування власного населення. «Враховуючи, що ми виробляємо всього 20% світового врожаю, – відзначав А. Шульц, – а вивозимо на світовий ринок не більше 20–25%, слід дійти до висновку, що наш вплив на

⁶⁵ Шульц А.К. Указ. соч. – С. 53.

⁶⁶ Там же. – С. 58–59.

визначення цін на пшеницю виражається не більше 8–12% світового виробництва. Хоча й ці 8–12% порівняно з часткою впливу інших держав величезні. Однак самі по собі вони не настільки великі, щоб навіть відсутність нашої пшениці на лондонському чи берлінському ринках могли викликати кризу цін»⁶⁷. Щодо питання про вплив імперії на вартість кукурудзи, то він був зовсім непомітним, позаяк вивіз російських виробників був мізерним порівняно з іншими країнами. Навпаки, вплив імперії на ціни ячменю був значний, позаяк вивіз його сягав 12% світового врожаю і відсутність на німецькому ринку відчутно впливала на ціни. Тим більше, що мито на кукурудзу в Німеччині було високим. Зрештою, вплив Росії на ціни на овес визначався тим, що вивіз його становив лише 1–3% світового врожаю. Наведені тут факти, як стверджував А. Шульц, показують, як порівняно мало залежали ціни на зернові культури на світовому ринку від виробників Російської імперії⁶⁸. І це при тому, що частка її у вивозі збіжжя за п'ятиліття 1909–1913 рр. сягала близько третини, а окремо взятої України – більше 1/6 від усього світового хлібного експорту, обсяги якого перевищували 1,8 млрд пудів⁶⁹. Такий стан речей, очевидно, пояснювався ще й тим, що вітчизняні експортери не мали на зовнішніх ринках власної інфраструктури – ані на морських причалах у портах, ані в торговельній мережі. Потужні елеваторні системи, облаштовані на високому технічному рівні транспортні артерії, хлібні біржі, арбітражні суди й лабораторії для визначення якості збіжжя – усе це було в Німеччині, Великобританії, Франції, США, Канаді, Італії та інших країнах розвиненого капіталізму. Засновані у Кременчуці, Херсоні та Феодосії хлібні біржі не мали серйозного впливу на формування цін на зернові культури.

⁶⁷ Там же. – С. 60.

⁶⁸ Там же. – С. 60.

⁶⁹ Див.: Российская экспортная палата: Отчет за 1912 год. – С. 58–59; *Реснт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). – С. 7.

Для глибшого й повнішого висвітлення цього аспекту проблеми ми використали аналіз статистиків Російської експортної палати щодо експорту п'яти головних хлібних культур з імперії у 1906–1911 рр. У ньому обчислено співвідношення у відсотках вивожуваного збіжжя до його збору, за винятком посіву. Подаємо ці статистичні дані в табл. 4.10.

Таблиця 4.10

Експорт п'яти головних хлібних культур із Російської імперії в 1906–1911 рр. у співвідношенні з чистим збором⁷⁰

Роки	Чистий збір, за винятком посіву, у млн пудів *	Сільськогоспо- дарський рік**	Вивіз упродовж сільськогосподарського року	
			млн пудів	% до збору
1	2	3	4	5
Пшениця				
1906	585	1906–1907	162	27,7
1907	574	1907–1908	93	16,2
1908	661	1908–1909	192	29,0
1909	1023	1909–1910	391	38,2
1910	987	1910–1911	347	35,2
У середньому	766	1906–1911	237	30,9
1911	563	1911–1912	138	24,5
Жито				
1906	748	1906–1907	55	7,4
1907	960	1907–1908	40	4,2
1908	945	1908–1909	25	2,6
1909	1125	1909–1910	36	3,2
1910	1075	1910–1911	68	6,3

⁷⁰ Див.: Российская экспортная палата: Отчет за 1912 год. – С. 59.

* За даними Центрального статистичного комітету – 63 губернії.

** Із 1 вересня по 31 серпня.

1	2	3	4	5
У середньому	971	1906–19011	45	4,6
1911	913	1911–1912	24	2,6
Ячмінь				
1906	337	1906–1907	132	39,2
1907	385	1907–1908	141	36,6
1908	412	1908–1909	208	50,5
1909	541	1909–1910	230	42,5
1910	518	1910–1911	274	52,9
У середньому	439	1906–1911	197	44,9
1911	451	1911–1912	174	38,6
Овес				
1906	384	1906–1907	26	6,8
1907	553	1907–1908	25	4,5
1908	565	1908–1909	55	9,7
1909	773	1909–1910	83	10,7
1910	678	1910–1911	96	14,2
У середньому	591	1906–1911	57	9,6
1911	526	1911–1912	47	8,9
Кукурудза				
1906	107	1906–1907	54	50,5
1907	76	1907–1908	39	51,3
1908	92	1908–1909	39	42,4
1909	59	1909–1910	29	49,2
1910	117	1910–1911	75	64,1
У середньому	90	1906–1911	47	52,2
1911	124	1911–1912	56	45,2
Разом				
1906	2161	1906–1907	429	19,9
1907	2548	1907–1908	338	13,3
1908	2675	1908–1909	519	19,4
1909	3521	1909–1910	769	21,8
1910	3375	1910–1911	860	25,5
У середньому	2856	1906–1911	583	20,4
1911	2577	1911–1912	439	17,0

Статистичні дані таблиці цікаві в різних вимірах. Тут відображено надто великі коливання збору пшениці, що призводило до аналогічного збою в постачанні цієї найбільш цінної зернової культури на світовий ринок: у 1906 сільськогосподарському році – 162 млн пудів, 1907 р. – 93, 1908 р. – 192, 1909 р. – 391, 1910 р. – 347, 1911 р. – 138 млн пудів. Такі коливання, безперечно, негативно впливали на рівень цін. Таблиця демонструє також надзвичайно велику роль пшениці та ячменю в експортній хлібній торгівлі. За п'ятиліття 1906–1910 рр. пшениці вивезено 30,9% до чистого збору, за винятком посіву, а ячменю – 52,9%. Саме ці зернові культури були найбільш експортованими з України. Навпаки, жита й вівса вивозилося на зовнішні ринки лише 4,6% і 9,6% до збору. Кукурудзи експортувалося 52,2% до збору, але обсяги її врожаю й вивозу були замалими. Пересічно експорт п'яти головних хлібних культур становив у 1906–1910 рр. 20,4%. Ці статистичні дані коригують дещо розмиті наведені вище підрахунки А. Шульца. Загалом обсяг експортованих зернових культур залежав від щедрості врожаю та кон'юнктури світового хлібного ринку.

Підрахувати абсолютно точно рівень цін на зернові культури з того чи іншого регіону Російської імперії на світовому ринку неможливо. В різних країнах Європи і Близького Сходу вони були різними та залежали від сортності й ринкової кон'юнктури. Для прикладу, за нашими підрахунками, ціна 1 пуда пшениці з Російської імперії в 1909 р. на німецькому ринку становила в середньому 123,7 коп., у 1910 р. – близько 109 коп., у 1911 р. – 108 коп.⁷¹; відповідно на австро-угорському ринку – 119,6, 118,32 і 101,83 коп.⁷² Виручка за 1 пуд пшениці на італійському ринку в 1909 р. становила 120,49 коп., в 1910 р. 106,72 коп.⁷³; відповідно на голландському ринку в 1909 р. – 123,35, а в

⁷¹ Вывоз главнейших товаров в Германию, Голландию, Австро-Венгрию, Италию, Францию и Финляндию: Таблица 1: Вывоз в Германию // Вывоз российских товаров за границу: Свод данных русской статистики внешней торговли за 1900–1911 годы. – Санкт-Петербург, 1913.

⁷² Там же. – Табл. III.

⁷³ Там же. – Табл. IV.

1910 р. – 108,58 коп. за пуд⁷⁴. Аналогічні відмінності у цінах на жито, ячмінь, овес та інші зернові культури були в європейських країнах.

З урахуванням цього, визначено середню ціну 1 пуда кожної окремо взятої зернової культури шляхом зіставлення всього експортованого з імперії обсягу й виручки за його реалізацію. Так з Росії було вивезено в 1909 р. 314 469 тис. пудів пшениці, за які виручено 384 336 тис. руб., а середня ціна одного пуда становила 122,22 коп. Відповідно в 1910 р. на світовий ринок поставлено 374 590 тис. пудів, а виручено за них 405 198 тис. руб. Середня ціна 1 пуда становила 108,17 коп. У 1911 р. вивезено й реалізовано 240 545 тис. пудів на суму 258 824 тис. руб. Ціна 1 пуда зменшилася до 107,39 коп.⁷⁵ Аналогічно було проаналізовано й визначено ціну 1 пуда кожної зернової й стручкової культури щорічно й у середньому за 1909–1911 рр., а також разом узятих – 0,92 руб. за 1 пуд⁷⁶. Результати цього системного аналізу виявилися близькими до обчислень колективу дослідників на чолі з Г.О. Кривченком.

Позитивно впливав на торговельне сальдо України експорт продукції тваринництва й особливо птахівництва, про що йдеться в третьому розділі дослідження. Громадська думка багатьох країн Європи неодноразово зосереджувалася на зростанні цін на продукти харчування, особливо на м'ясо⁷⁷. Основні причини непевного ціноутворення стали наслідком уповільнення освоєння нових заоканських земель, розорювання степового простору України, Росії та Туркестану і взагалі скорочення й виснаження запасів земель, придатних для землеробства і скотарства, без попередніх значних витрат на меліорацію, іригацію та інші

⁷⁴ Там же. – Табл. II.

⁷⁵ Вывоз главнейших товаров за 1904–1915 гг. // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1915 год. – Ч. I. – Петроград, 1917. – С. 9.

⁷⁶ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. – Ч. I: Издание департамента таможенных сборов. – Петроград, 1914. – С. 7.

⁷⁷ Див. Обзоры... – С. 13.

роботи. Зростання цін було викликано також збільшенням чисельності міського населення, підняттям митних тарифів, різними перепонами у сфері законодавства щодо ввозу худоби і м'яса у країнах аграрного протекціонізму. У зв'язку з цим законодавчі установи Німеччини, Австро-Угорщини змушені були розглядати питання цін на м'ясо на своїх засіданнях⁷⁸. Про зростання їх на ринках Європи можна судити з даних таблиці 4.11.

Таблиця 4.11

Ціни на м'ясо та вершкове масло на ринках Європи
на початку XX ст.⁷⁹

Рік	СПб	Москва		Берлін*	Лондон**		Пруссія		вершкове масло (вищий сорт)
	м'ясо з України	яловичина	свинина	яловичина	яловичина	свинина	яловичина	свинина	
Рублів за пуд						Марок за 100 кг***			
1900	4,65	4,18	4,86	9,03	10,22	8,32	126	129	224
1905	5,22	4,64	5,18	10,93	9,67	8,57	143	154	239
1906	5,16	4,49	6,14	11,20	9,41	9,12	152	166	241
1907	5,91	5,55	6,45	11,12	10,02	8,24	153	148	243
1908	6,45	5,96	7,02	10,54	10,19	7,88	149	149	253
1909	6,34	5,91	6,88	9,97	10,43	8,80	153	160	260
1910	6,19	5,88	6,88	10,99	10,90	9,64	159	162	267
1911	—	—	—	—	—	—	166	149	274

Із таблиці видно, що ціни на яловичину, свинину та вершкове масло на початку XX ст. зросли. У Москві вартість 1 пуда

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ Шульц. А.К. Указ. соч. – С. 95, 102 (табл. № 48 і 50).

* Середні ціни на м'ясо.

** Ціни 1-го сорту.

*** 1 німецька марка = 0,46 руб.

яловичини в 1910 р. збільшилася порівняно з 1900 р. на 40,66%, а свинини – на 41,56%. Проте ціни були набагато нижчими, ніж на ринках Європи. Так, вартість 1 пуда яловичини була в Берліні більшою порівняно з Москвою в 1900 р. на 116%, а в 1910 р. – на 86,9%. Відповідно в Лондоні – більшою на 144,5 і 85,37%. Незрівнянно вищими були ціни на яловичину і свинину в Лондоні та Пруссії порівняно з Москвою. Це, безперечно, стимулювало вітчизняних виробників м'яса розширювати зв'язки зі світовим ринком. Щоправда, різниця в цінах на м'ясо в Москві, з одного боку, і Лондоні та Берліні, – з іншого за десятиліття 1900–1910 рр. помітно зменшилася.

Населення Англії харчувалося м'ясом, що надходило з Австралії, Аргентини, США, Канади, почасти з Шотландії та Ірландії. Починаючи з 1909 р. посилено розвивався експорт свинини і домашньої птиці з України, інших регіонів Російської імперії в Німеччину й Англію. Зріс також вивіз м'ясної продукції у Царство Польське. Ціна 1 пуда свинини у Варшаві становила 8 руб. у 1912 р., а яловичини – від 7,50 до 8 руб.⁸⁰ Щоправда, на ціни негативно впливали посередники. Тим часом ціни на м'ясо на внутрішньому ринку, зокрема в українських губерніях, були заниженими через недостатню купівельну спроможність населення, про що свідчать статистичні дані головного землеробського відомства Російської імперії, відображені в таблиці 4.12.

Таблиця 4.12

Місцеві ціни на яловичину в українських губерніях
наприкінці XIX – на початку XX ст.⁸¹

Роки	Рублів за пуд	% зростання
1898–1901	2,92	–
1902–1905	3,20	9,58
1907–1910	4,19	43,49

⁸⁰ ЦДІАК України. – Ф. 2163. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 45–46, 49 зв.

⁸¹ Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 18. – С. 38.

Із таблиці видно, що за десятиліття місцеві ціни на яловичину зросли на 43,49%, але вдвічі й більше поступалися цінам світового ринку.

Загалом обсяги експорту продукції тваринництва з України й усієї Російської імперії не були вражаючими через нерозвиненість інфраструктури зовнішньої торгівлі. У місцях виробництва м'яса не було, за рідкісними винятками, холодильників для його зберігання. Морські судна й залізничні потяги також не було облаштовано холодильними камерами для його перевезення. Через відсутність широкої мережі спеціалізованих приміщень для забою худоби споживачі західних країн ставили під сумнів санітарно-гігієнічні умови захисту продукції тваринництва. Проте чи не найбільшим чинником, що гальмував розвиток тваринної галузі, була слабка кормова база. Вивіз у колосальних обсягах на зовнішні ринки фуражного зерна, висівок, макухи, жому мав надзвичайно негативні наслідки. Тогочасний економіст і фахівець із м'ясної торгівлі С.С. Остапенко, який працював ученим секретарем Південно-Західного відділення Російської експортної палати, уважав, що слабка позиція вітчизняних виробників м'яса на світовому ринку була обумовлена «нерозвиненістю інтенсивного сільського господарства, особливо тваринництва»⁸². Цікавими та повчальними до нашого часу залишаються його висловлювання щодо цієї проблеми. Так якби корми, експортовані в 1909 р. з Російської імперії, було витрачено на відгодівлю домашньої худоби, то виручка країни за м'ясо «перевищила б колосальну суму розміром у мільярд рублів»⁸³. До того ж слабка кормова база гальмувала розвиток стійлової відгодівлі худоби.

Але для нас значно важливіша реальна виручка від продажу продукції тваринництва на світовому ринку. Вона визначалася рівнем цін і суттєво впливала на торговельне сальдо України. За нашими підрахунками, середня виручка за одного коня, проданого на світовому ринку з Російської імперії в 1909 р., становила

⁸² Там же. – С. 42.

⁸³ Там же.

109,58 руб., у 1910 р. – 109,09, у 1911 р. – 117,93 руб. Відповідно середня виручка за одного кабана чи свиню становила 41,38 руб., 46,62 і 76,68 руб.⁸⁴ Середня виручка за 1 пуд реалізованого на ринках країн Західної Європи «різного м'яса» була такою: у 1909 р. – 6,77 руб., в 1910 – 7,38, у 1911 р. – 7,23 руб. Відповідно виручка за 1 пуд свіжої свинини в ці роки становила 5,87, 6,01 і 6,11 руб., а солоної – 7,97, 8,10 і 7,85 руб.⁸⁵ Виручка вітчизняних експортерів за один пуд проданого вершкового масла на світовому ринку становила у середньому у ці роки 14,04, 14,89 і 15,23 руб.⁸⁶ Наведені тут ціни на м'ясо були вигідними для вітчизняних виробників і експортерів, якщо порівняти із вартістю цієї продукції на внутрішньому ринку, що відображено в таблицях 4.11 і 4.12.

Значно більшу виручку для сільських господарів України приносило промислове птахівництво. Відгодована птиця і курячі яйця збувалися головним чином в Англії, Німеччині, Австрії й почасти в Данії, Франції та інших країнах Європи. Суттєву роль для цієї галузі сільського господарства відігравали також внутрішні ринки, а саме Москва, С.-Петербург, Київ, Харків, великі міста Прибалтики, Царства Польського. Щедрі врожаї 1909–1910 рр. стабільно забезпечили цю галузь кормом і тим стимулювали її подальший розвиток. В Англію вивозилася винятково забита птиця, а жива – переважно в Німеччину. Німецькі сільські господарі скуповували ввозжуваних гусей для домашньої відгодівлі. За ввозом гусей до Німеччини частка Російської імперії становила 85–90%⁸⁷. Разом із попитом зростали й ціни на продукцію птахівництва. За нашими підрахунками, у губерніях Правобережної України ціни на курячі яйця

⁸⁴ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. – Ч. I. – Санкт-Петербург, 1913. – С. 8.

⁸⁵ Вывоз главнейших товаров в 1904–1915 гг. // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1915 год. – Ч. I. – Петроград, 1917. – С. 9.

⁸⁶ Обзоры... – С. 121.

⁸⁷ Там же.

зросли в 1910 р. порівняно з попереднім роком на 38,88%, на курей – на 75%, на гусей – на 27,27%, на індиків – на 100%⁸⁸.

Проте для досліджуваної теми важливіші ціни й, відповідно, виручка за продукцію птахівництва на світовому ринку. Для з'ясування слід, як і при висвітленні цього питання щодо зернових культур і продукції тваринництва, зіставити обсяги вивезеної на зовнішні ринки птахівничої продукції з сумою отриманої за неї виручки. Вдале вирішення цього завдання дає можливість визначити торговельне сальдо щодо кожної статті й загалом у зовнішній торгівлі. За нашими підрахунками, виручка за живу домашню птицю (1 шт.) становила в 1909 р. у середньому 86,8 коп., у 1910 р. – 88,5, у 1911 р. – 88,57 коп.⁸⁹ Виручка за забиту домашню птицю становила в 1909 р. у середньому 6,27 руб. за пуд, у 1910 р. – 7,37, у 1911 р. – 6,89 руб., а за сотню курячих яєць – 2,19 руб.⁹⁰

Надзвичайно важливу роль у зовнішній торгівлі України відігравала цукрово-бурякова промисловість. Маючи найтісніші зв'язки з внутрішнім і світовим ринками, вона разом із зерновими культурами забезпечувала перевагу експорту над імпортом і визначала торговельний баланс України.

Щоб краще зрозуміти це, наведемо ряд цифр, які характеризують результати роботи цукрової промисловості всієї Російської імперії на початку XX ст.: у середньому впродовж 1901/1902–1913/1914 рр. у країні споживалося 61,5 млн пудів цукру; середня річна його вартість становила 144,8 млн руб.; середня продажна ціна без акцизу на залізницях Правобережної України, тобто в регіоні найбільшого виробництва цукру – 2,36 руб. за пуд; сплата державній скарбниці акцизу покупцями – 1,75 руб./пуд, а загалом – 107,6 млн руб. на рік; за кордон

⁸⁸ Там же.

⁸⁹ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. – Ч. I. – Санкт-Петербург, 1913. – С. 8.

⁹⁰ Вывоз главнейших товаров в 1904–1915 гг. // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1915 год. – Ч. I. – Петроград, 1917. – С. 9.

вивозилося 12,9 млн пудів із виручкою у середньому 21,5 млн руб. на рік. Зрештою, загальна річна ринкова вартість виробленого цукру становила 274 млн руб.⁹¹ Отже мінімальна ціна на цукор навіть у районах найбільшого його виробництва, з урахуванням акцизу, становила у середньому 4,11 руб. за пуд.

Інша ситуація була з цінами на солодкий продукт у країнах Західної Європи, де були щедріші врожаї, більша цукристість буряків і, відповідно, частка виходу цукру з десятини земельної площі внаслідок кращих кліматичних умов, застосування мінеральних добрив тощо. У Лондоні ціна за 1 пуд французького цукру коливалася від 1,96 до 2,04 руб., а німецького – від 1,69 до 1,76 руб., у Парижі – від 1,88 до 2,01 руб. У м. Данциг цукор із Російської імперії продавався за ціною 1,61–1,63 руб. за пуд, а німецький – 1,35–1,40 руб.⁹² По суті вітчизняний цукор збувався за низькими цінами на ринках країн Західної Європи, щоб не допустити закупорювання торговельного обороту внаслідок надмірного накопичення цукрового надлишку.

Проте несприятлива ситуація з експортними цінами на цукор дещо вирівнювалася за рахунок його збуту на ринках азійських країн – Туреччини, Ірану, Афганістану, Китаю, Монголії тощо, де ціни були значно вищими. Тим більше, що названі країни не мали власної цукрової промисловості. Про це свідчить виручка за проданий цукор на початку XX ст., відображена в табл. 4.13.

Із таблиці видно, що обсяги вивозу цукру на зовнішні ринки, хоч і зі значними коливаннями, зростали й досягли найвищого рівня в 1911 р. У тому році цукрового піску було експортовано 23 229 тис. пудів, рафінаду – 4 444 тис. пудів, а виручка становила, відповідно, – 49 338 і 16 914 тис. руб. Проте для нас дуже важливим аспектом проблеми є динаміка вартості цукру,

⁹¹ Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. – Вып. I. – К., 1922. – С. 19; *Реснт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). – К., 2011. – С. 152.

⁹² *Цехановский М.Н.* Сахарный рынок // Промышленность и торговля. – 1914. – № 4. – С. 202.

виражена в пудах. Таблиця засвідчує, що ціна 1 пуда експортованого цукрового піску була нижчою, ніж на внутрішньому ринку, навіть без урахування акцизу. Про інші ціни на вітчизняний цукор на ринках Європи не могло бути й мови за його тодішньої собівартості. За значно вищими цінами збувався переважно на ринках азіатських країн рафінад, що й видно з таблиці. Звертає на себе увагу те, що виручка за 1 пуд проданого цукрового піску та рафінаду в 1909–1911 рр. була дещо більшою, порівняно з попередніми роками.

Таблиця 4.13

Загальна виручка й середня ціна 1 пуда цукру, реалізованого на світовому ринку на початку XX ст. (тис. руб.)⁹³

Назва продукції	Кількість і вартість продукції	Роки									
		1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
Білий цукровий пісок	Тис. пудів	7564	3015	2317	7417	14 278	8626	5059	23 229	17 883	3700
	Тис. руб.	13 307	6336	4906	12 277	22 460	15 746	9542	49 338	38 382	7995
	Ціна 1 пуда	1,76	2,10	2,12	1,65	1,57	1,82	1,88	2,12	2,14	2,16
Цукор-рафінад	Тис. пудів	3417	3070	3607	3574	3838	3818	4029	4444	5102	5289
	Тис. руб.	10 372	11 673	14 592	11 051	11 754	12 384	16 385	16 914	18 287	19 553
	Ціна 1 пуда	3,04	3,80	4,04	3,09	3,06	3,24	4,06	3,80	3,58	3,69

⁹³ Вывоз главнейших товаров по странам назначения в 1904–1915 гг. (продолжение) // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1915 год. – Ч. I. – С.17.

Ці роки тим важливі для дослідження проблеми, що маємо статистичні дані погубернських обсягів експорту та імпорту як сільськогосподарських, так і промислових товарів. Слід відзначити й те, що кон'юнктура цукрового ринку в Європі та, зокрема, у Російській імперії впродовж 1909–1911 рр. була дуже хиткою. Кампанія цукроваріння 1909/1910 рр. закінчилася значним у порівнянні з попереднім роком недобором у виробництві бурякового цукру. За даними О. Licht, виробництво цукру в Європі становило 6 105 тис. т, або на 380 тис. т менше за попередній рік. Ще 340 тис. т становив недобір запасів цукру, що перейшли на 1 вересня від попереднього року. На кон'юнктуру цукрового ринку негативно впливали незадовільні літні умови для вирощування буряків в Україні, Царстві Польському і власне в Росії. До того ж щедрий урожай зернових культур у 1909 р. призвів до зростання купівельної спроможності населення. Унаслідок цього ціни на цукор в Європі й Російській імперії почали підніматися. До цього доклали зусиль і французькі та бельгійські комерсанти, і «спекулятивна гарячка була в розпалі»⁹⁴. У результаті вітчизняні експортери цукру мали більші прибутки на світовому ринку, що й демонструє таблиця 4.13.

Незадовільні літні умови змінилися у вересні та жовтні 1909 р. надзвичайно сприятливими для зростання й збільшення цукристості буряків. Водночас небувало зросло споживання цукру населенням. Приріст за десятиліття 1900/1901–1909/1910 рр. становив 31,85 млн пудів, причому середній річний приріст обчислювався у 3,18 млн пудів. Але в 1909/1910 рр. приріст споживання перевищив середню норму на 5 млн пудів і становив 8 022 335 пудів. За даними Всеросійського товариства цукрозаводчиків, того року населенню імперії було продано 68 853 144 пуди цукру, а за даними міністерства фінансів – навіть більше, 69 607 000 пудів⁹⁵.

Тогочасні фахівці з питань торгівлі пов'язували зростання споживання цукру найперше з ростом купівельної спроможності

⁹⁴ Обзоры... – С. 68.

⁹⁵ Там же. – С. 71.

населення. По-друге, зростання цукрового споживання стало наслідком скасування порто-франко на Далекому Сході, унаслідок чого цукор у значних обсягах почав відвантажуватися туди з України⁹⁶. По-третє, на обсяги реалізації цукрового піску почали надмірно впливати маневри власників рафінадних заводів, які не досягли згоди щодо квотного нормування на реалізацію на ринку своєї продукції. Так, у 1909 р. на внутрішньому ринку імперії було продано 44 614 576 пудів рафінаду, а цукрового піску – 24 238 568 пудів⁹⁷. У країні Азіатського континенту також вивозився переважно рафінад. Так, у 1908–1909 рр. було відправлено на зовнішні ринки 3 595 069 пудів, у тому числі в Іран – 3 164 477 пудів. У 1911/1912 рр. вивіз рафінаду з Російської імперії на світовий ринок зріс до 4 850 424 пудів. Із них в Іран було відправлено 4 459 737 пудів⁹⁸. У 1912/1913 рр. експорт рафінаду становив уже 5 209 591 пуд, у тому числі в Іран – 4 670 790 пудів⁹⁹. З України цукор у великих обсягах вивозили спадкоємці Ф.Терещенка, Бродські та інші підприємці¹⁰⁰. Окрім цукру, з України відправлялися зернові культури, борошно, чорні метали, сукно, сірники та інші товари. За активний розвиток торгівельних зв'язків іранський шах ще в 1890 р. нагородив почесного громадянина Києва Л.І. Бродського орденом Лева й Сонця II ступеня¹⁰¹.

Експорт цукру з України в Іран здійснювався під патронатом Бюро київських рафінерів. Інтереси останнього у Закавказзі й Ірані представляв Евенсон, який мав для цього відповідні повноваження. За його свідченнями, торговельні фірми прагнули якомога більше вивозити цукру на іранський ринок та все ж ціни на

⁹⁶ Там же.

⁹⁷ Обзоры... – С. 71.

⁹⁸ ЦДІАК України. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 462. – Арк. 1–46; Спр. 523. – Арк. 1.

⁹⁹ Там само. – Арк. 6.

¹⁰⁰ Там само. – Ф. 830. – Оп. 1. – Спр. 1293. – Арк. 4–5; Спр. 735.

¹⁰¹ Там само. – Ф. 442. – Оп. 529. – Спр. 61. – Арк. 1–1 зв.

ньому «завжди були нижчими наших внутрішніх цін»¹⁰². Це вимагає особливо уважно розглянути ціни на цукор на російському ринку. Для з'ясування цього аспекту проблеми подаємо табл. 4.14, в якій відображено середні ціни на цукор в 1909–1910 рр. по місяцях.

Таблиця 4.14

Динаміка середніх цін на цукор на внутрішньому ринку
Російської імперії в 1909–1910 рр. (руб. за пуд)¹⁰³

Продукт	Місяць	Київ		С.-Петербург		Москва		Варшава	
		1909 р.	1910 р.	1909 р.	1910 р.	1909 р.	1910 р.	1909 р.	1910 р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Цукровий пісок	Січень	4,08,8	4,18,5	4,78-85	4,95	4,65-70	4,75-80	4,15-35	4,45
	Лютий	4,11,2	4,20,7	4,80-85	4,90-95	4,65	4,80-82	4,20-40	4,45-50
	Березень	4,15,8	4,36,3	4,83-90	5,15-20	4,70	4,90-5	4,27-43	4,50-62
	Квітень	4,19,1	4,36,6	4,80-85	4,92-5,10	4,70-80	5	4,30-45	4,66
	Травень	4,23,0	4,36,1	4,75-82	4,95	4,75-92	5-5,05	4,35-45	4,66-62
	Червень	4,19,2	4,38,1	4,84-90	4,95-5	4,85-92	5,05-4,90	4,40-58	4,62
	Липень	4,19,3	4,50,0	4,84-90	5	4,84-85	4,90	4,42-55	4,62-63
	Серпень	4,16,7	–	4,84-90	4,92-80	4,80-82	4,90-60	4,45-75	4,83
	Вересень	4,09,2	4,04,2	4,90-5,15	4,85-78	4,65-75	4,60	4,25-35	4,70-40
	Жовтень	4,11,7	3,90,5	4,80-95	4,78-73	4,70	4,45-50	4,25-35	4,40-25
	Листопад	4,09,7	3,93,3	4,78-85	4,60-63	4,70	4,50-55	4,25-35	4,25
	Грудень	4,09,7	4,01,2	4,78-85	4,60-65	4,70	4,52-50	4,25-37	4,29-33
Цукор-рафінад	Січень	5,07-10	4,90-5,05	5,60-70	5,50	5,30-50	5,30	5,25	5,20
	Лютий	5,10-15	5,05	5,70	5,50	5,40	5,35	5,25-29	5,25-30
	Березень	5,30-20	5,10-20	5,70	5,70	5,50	5,40-50	5,25	5,41-50
	Квітень	5,25-32	5,20-15	5,70	5,70	5,55-65	5,60	5,33	5,54
	Травень	5,30-45	5,10-15	5,70-6	5,70-65	5,75-95	5,50-40	5,33-75	5,54
	Червень	5,50-60	5,10-4,95	6	5,55-30	6-5,90	5,40-30	5,75-83	5,54-29

¹⁰² Там само. – Арк. 17 зв.

¹⁰³ Обзоры... – С. 72–75.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Цукор-рафінад	Липень	5,40-25	4,95-80	5,80-6	5,30	5,90-65	5,30-20	5,83	5,29
	Серпень	5,25-10	4,85-90	5,80	5,30	5,60-50	5,20-25	5,75-54	5,29
	Вересень	5,05	4,90-85	5,80	5,30	5,45-50	5,25-05	5,41-16	5,20
	Жовтень	5,05-4,95	4,80-70	5,80	5,30	5,55	5,05	5,33	5,16
	Листопад	5,05-4,95	4,65-70	5,65-80	5,30	5,50	5-5,25	5,25	5,12-16
	Грудень	4,95-90	4,90-80	5,50-65	5,30-40	5,50	5,25-35	5,25-20	5,10-20

Із таблиці видно, що ціни на цукровий пісок і рафінад на внутрішньому ринку стояли набагато вище, ніж на світовому, причому різниця в розцінці 1 пуда піску й рафінаду сягала 1 руб., а інколи навіть 1,30–1,40 руб. та більше. На рівень впливав величезний приріст рафінадного виробництва: упродовж 90-х рр. XIX ст. він становив щорічно 1,3 млн пудів, а в 1910 – 7,3 млн пудів¹⁰⁴. Унаслідок зростаючої пропозиції ціни на цукор дещо знизилися, але продовжували коливатися через активність спекулянтів, які скуповували його і перепродували оптовикам. Окрім того, внутрішній попит на цукор різко піднімався в ягідний сезон. Щоб зупинити зростання цін уряд змушений був дати дозвіл на імпорт іноземного цукру й тимчасово припинив повернення акцизу на вивезений із країни солодкий продукт. Тільки восени 1910 р., коли з'ясувалися добрі перспективи нового збору буряків, ціни почали входити в «нормальне русло»¹⁰⁵, що й видно з таблиці.

Надзвичайно сприятливим для української цукро-бурякової промисловості став сезон цукроваріння 1911/1912 рр. Українське спекотне літо у країнах Західної Європи призвело до різкого падіння врожайності буряків і зниження виробництва цукру. Навпаки, збір буряків в Україні виявився щедрим, виробництво цукру в Російській імперії досягло рекордного рівня – 117 191 713 пудів¹⁰⁶. Рекордних обсягів досяг і експорт – 31 639 039 пудів. Тільки на ринок Великобританії, яка зде-

¹⁰⁴ Там же. – С. 72.

¹⁰⁵ Там же. – С. 75.

¹⁰⁶ Там же. – С. 73.

більшого споживала тростинний цукор, було відправлено 15 306 185 пудів¹⁰⁷. Більше солодкого продукту надійшло на внутрішній ринок. Загалом за десятиліття 1900/1901–1909/1910 рр. споживання цукру в Російській імперії збільшилося з 40 114 671 пуда до 68 853 144 пудів, тобто на 28 738 473 пуди, у тому числі рафінаду – на 16 814 766 пудів. Найбільший приріст споживання цукру дав 1909/1910 рр. – 8 022 335 пудів, із них рафінаду – 4 541 477 пудів¹⁰⁸. Отже реалізація цукру, виробництва якого на українських заводах перевищувало 80% від загальної кількості, у 1909–1911 рр. значно зросла як на зовнішньому, так і на внутрішньому ринку. У зв'язку з цим слід відзначити, що згаданий вище Г. О. Кривченко, не маючи під руками наведених нами статистичних даних¹⁰⁹, припустився прикрої помилки, визначивши експорт рафінаду з України на порядок меншим. Це негативно вплинуло на окреслений ним торговельний баланс України в 1909–1911 рр.

Шляхом зіставлення обсягу експорту й виручки за його реалізацію, автори визначили ціну 1 пуда овочів, фруктів та ряду інших сільськогосподарських продуктів. Це дало можливість установити сумарну вартість цих товарів, вивезених з України. Для прикладу, картопля реалізовувалася на зовнішніх ринках у 1909 р. за ціною у середньому 29,3 коп. за 1 пуд, у 1910 р. – 24, у 1911 р. – 33, а пересічно за ці роки – 28,8 коп. за пуд¹¹⁰.

Негативно впливав на торговельне сальдо імпорт кави, какао, чаю, прянощів та продуктів цитрусівництва. За нашими підрахунками, вартість 1 пуда ввезеної кави за 1909–1911 рр. становила 9,98 руб., какао – 9, апельсинів – 1,32, лимонів – 1,22, чаю – 13,66, зокрема байхового – 17,92, зеленого – 14,76, плит-

¹⁰⁷ ЦДІАК України. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 523. – Арк. 1.

¹⁰⁸ Обзори... – С. 73.

¹⁰⁹ Див.: *Кривченко Г.О.* Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. – К., 1919. – С. 97.

¹¹⁰ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1915 год. – Ч. I. – С. 9.

кового – 7,38 руб.¹¹¹ Проте виручка за 1 пуд експортного чаю у ці роки була більшою – 31,55 руб.¹¹² Пасивне сальдо у зовнішній торгівлі України давали риба, олійні культури та деяка інша продукція. За нашими підрахунками, середня вартість 1 пуда експортованої з України свіжої риби становила в 1909–1911 рр. 3,52 руб., а солоної, копченої, маринованої – тільки 1,61 руб.¹¹³ Середня ціна 1 пуда ввезеної в Україну риби становила в ці роки 1,47 руб., зокрема оселедців – 1,21 руб.¹¹⁴ Проте червона риба, що надходила з Каспійського моря, коштувала дорожче. Великі міста України – Київ, Харків, Одеса, Катеринослав – постачалися рибою з Балтійського, Північного морів через Данциг, Кенігсберг та інші порти. Південноукраїнські губернії забезпечувалися рибою переважно з Чорного й Азовського морів. Середня вартість 1 пуда експортованого з України на ринки країн Західної Європи насіння олійних культур становила за 1909–1911 рр. 2,07 руб., а ввезеного – 2,26 руб.¹¹⁵ Причому ціни на цю продукцію з кожним роком зростали. Про це свідчать дані табл. 4.15.

Таблиця 4.15

Вартість лляного насіння й макухи з нього
на ринках Європи в 1908–1912 рр.(коп. за пуд)¹¹⁶

Продукція й ринок	1908 р	1909 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.	% зрос- тання
1	2	3	4	5	6	7
Лляне насіння						
Рига	141	168	216	225	198	40,04
Ростов-на-Дону	135	165	205	212	190	40,07

¹¹¹ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. – Ч. I. – С. 22, 28.

¹¹² Там же. – С. 6.

¹¹³ Там же.

¹¹⁴ Там же. – С. 23.

¹¹⁵ Там же. – С. 14, 24.

¹¹⁶ Российская экспортная палата: Отчет за 1912 год. – Табл. №5.

1	2	3	4	5	6	7
Новоросійськ	146	167	215	219	199	36,30
Гамбург	170	186	251	265	225	32,35
Кенігсберг	153	179	238	247	222	45,09
Ліверпуль	171	190	255	268	234	36,84
Стамбул	–	177	230	252	225	27,11
Ляна макуха						
Рига	103	110	114	120	119	15,53
Одеса	99	105	111	114	111	12,12
Гамбург	113	119	124	128	135	19,46
Лондон	122	129	134	135	144	18,03

Із таблиці видно, що за п'ятиліття 1908–1912 рр. ціни на ляне насіння зросли на ринках Європи від 27,11% у Стамбулі до 45,09% – у Кенігсбергу, а на макуху – від 12,12 в Одесі до 19,46% – у Гамбургу. Доволі високими у ці роки були й ціни на ввозувану рослинну олію – близько 6 руб. за 1 пуд¹¹⁷. Середня ціна пуда ляного та конопляного волокна становила у ці роки 3,13 руб.¹¹⁸

У загальному експорті продукції сільського господарства помітне місце займали спирт і вироби з нього, вино, хміль, тютюн і вироби з нього, деревина та вироби з неї. Це певною мірою врівноважувало торговельне сальдо України. Загалом у 1909–1911 рр. на зовнішніх ринках було реалізовано спирту й горілки, вироблених в Україні та інших регіонах Російської імперії, в обсязі 355 млн л на суму 6072,3 тис. руб.¹¹⁹ Окрім того, з України вивозилися лікери і виноградні вина. Середня виручка в 1909–1911 рр. становила за 1 пуд лікеру 12,17 руб., а за вино –

¹¹⁷ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. Издание департамента таможенных сборов. – Ч. I: Введение. – Санкт-Петербург, 1914. – С. VIII.

¹¹⁸ Там же. – С. 9.

¹¹⁹ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. – Ч. I. – С. 6.

0,96 руб. У значно більших обсягах виноградне і фруктове вино ввозилося з Франції, Іспанії, Португалії, Австро-Угорщини, Німеччини та Голландії. Упродовж в 1909–1911 рр. в Російську імперію було ввезено різних сортів вина на суму 11602,3 тис. руб.¹²⁰

Із кожним роком на ринках Західної Європи через свою високу якість зростав рейтинг українського хмелю. Вартість виробництва 1 його становила 18–25 руб., а в Німеччині, Франції й Англії хміль реалізовувався у 1,5–2 рази дорожче¹²¹.

Позитивне сальдо у зовнішній торгівлі України давав тютюн, а також вироби з деревини, особливо клепка і шпали. Вартість 1 пуда листового тютюну, проданого на ринках Західної Європи, становила в 1909–1911 рр. 5,54 руб., а кришеного – 22,41 руб. Окрім того, на ринки країн Західної Європи, в Іран, Монголію, Китай вивозилися цигарки. У середньому у ці роки з Російської імперії було експортовано 2640 млн штук цигарок на 9 724 тис. руб.¹²² Надзвичайно цінним експортним товаром, що забезпечував надходження іноземної валюти, була деревина та вироби з неї. Загалом 1909–1911 рр. характеризувалися поліпшенням кон'юнктури світового ринку. Попит на деревину зростає, чому сприяло міське, промислово-технічне, залізничне будівництво та більший збір зернових культур. За даними лісового департаменту, споживання деревини на внутрішньому ринку Російської імперії «оцінювалося грошовою сумою близько 0,5 млрд руб.»¹²³. Про обороти головних країн, які експортували або імпортували деревину, можна судити з даних, наведених у таблиці 4.16.

¹²⁰ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. – Ч 1: Издание департамента таможенных сборов. – С. 6, 29.

¹²¹ Вестник Русско-английской торговой палаты. – 1915. – № 7/8. – С. 243.

¹²² Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. – Ч 1. Издание департамента таможенных сборов. – С. 16.

¹²³ Российская экспортная палата: Отчет за 1913 год. – С. 85.

Таблиця 4.16

Світова торгівля деревиною в 1909–1910 рр.¹²⁴

Країни-експортери	Вітчизняна валюта (виручка)	1909 р.	1910 р.
Російська імперія	тис. руб.	126 343	137 630
Фінляндія	тис. мрк	138 200	161 400
Австро-Угорщина	тис. кр.	227 521	235 734
Норвегія	тис. кр.	29 422	34 822
Швеція	тис. кр.	213 000	302 000
США	тис. дол.	72 312	78 813
Бельгія	тис. фр.	161 214	164 356
Великобританія	тис. ф. стер.	23 592	26 199
Німеччина	тис. мрк	112 088	113 834
Голландія	тис. гульд.	58 531	69 770
Італія	тис. лір	182 900	182 100
Франція	тис. фр.	132 182	135 978

Із таблиці видно, що країни-експортери значно наростили обсяги вивозу деревини в 1910 р. на світовий ринок. Найбільшими постачальниками були Швеція, Австро-Угорщина й Російська імперія, а споживачами – Бельгія, Німеччина, Італія, Франція.

Проте для нас важливіша вартість деревини та вироблених із неї матеріалів, виражена в ціні 1 пуда, для встановлення торгівельного балансу. Лісоматеріалів за 1909–1911 рр. з Російської імперії вивезено на зовнішні ринки 419 290 тис. пудів на суму 135 716 тис. руб., або 32,36 коп. за 1 пуд¹²⁵. Виручка за 1 пуд дубового кругляка становила у середньому 47,9 коп., соснового – 22, смерекового – 20, інших порід – 23,5, бруся, балок і стропил –

¹²⁴ Обзоры... – С. 83.

¹²⁵ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год: Издание департамента таможенных сборов. – С. 18.

34,8, дошок і шпал – 42,9, підпорок для вугільних копалень – 18,5, деревини для виробництва сірників і паперу – 17,2, різної клепки – 74,7 коп.¹²⁶ До продукції лісівництва, крім деревини, слід віднести й деревну смолу, дьоготь, терпентин тощо. Вартість 1 пуда деревної смоли в 1909–1911 рр. становила 71,44 коп., а дьогтю – 1,03 руб.¹²⁷

Загалом сумарна вартість зернових культур, цукру й іншої продукції сільського господарства та лісівництва, що вивозилася на світовий ринок й до решти регіонів Російської імперії у великих обсягах забезпечували активне торговельне сальдо.

Навпаки, сальдо промислової продукції України, як і всієї Російської імперії, було пасивним. Це стало наслідком технологічної відсталості країни, що вже аналізувалося в попередніх розділах. А проте ряд сировинної промислової продукції та напівфабрикатів мали активне торговельне сальдо. Для прикладу, до останніх слід віднести різну клепку, бруси, балки, стропила, дошки, шпали та ін. Виручка за різноманітні вироби з деревини становила 2,18 руб. за 1 пуд¹²⁸.

На особливу увагу заслуговує мінеральне паливо – «хліб тогочасної промисловості». Його вивіз із Донецького басейну за межі України зростав з кожним роком і становив в 1909–1911 рр. сотні мільйонів пудів, хоча на зовнішні ринки, як свідчать дані таблиці 1.3, було відправлено тільки 7 млн пудів. Без кам'яного вугілля й антрациту вже не могли обійтися залізниці, військовий і торговельний флоти, промислові підприємства та інші споживачі в містах. Саме вивіз донецького мінерального палива й почасти коксу у величезних обсягах в інші регіони Російської імперії не був достатньо врахований в обчисленнях колективу науковців на чолі з Г.О. Кривченком

¹²⁶ Там же. – С. 16–18.

¹²⁷ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. – Ч. I. – С. 7.

¹²⁸ Статистические данные о внешней торговле России за 1913 год в сопоставлении с предшествующими годами // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. – Ч. I. – С. 26.

через відсутність у них необхідних статистичних матеріалів. До цього слід урахувати й динаміку цін на кам'яне вугілля та антрацит. За даними спеціалізованих часописів, середня ціна мінерального палива на внутрішньому ринку становила в 1909–1911 рр. 8,25 коп. за пуд¹²⁹, а на світовому ринку разом із коксом – 12,4 коп. за пуд¹³⁰. Навпаки, обсяги вивозу з України марганцевої руди у праці Г.О. Кривченка перебільшено. Очевидно, автори дослідження, маючи під руками загальний експорт цієї продукції з Російської імперії, не врахували вивозу марганцевої руди з Грузії, де зосереджувався її видобуток у великих обсягах. Виручка за 1 пуд марганцевої руди на світовому ринку в 1909–1911 рр. становила 18,5 коп., залізної руди – 10,1 коп., рейок – 89 коп.¹³¹

Кінець XIX – початок XX ст. ознаменувався формуванням потужних військових союзів в Європі, підготовкою до великої війни. У цей процес активно включилася Російська імперія. У зв'язку з цим витрати на переозброєння армії і флоту зростали. Проте у країні не вистачало чорних та особливо кольорових металів, що призвело до посиленого імпорту цієї продукції й, безперечно, впливало на торговельне сальдо. Вартість 1 пуда ввезеного в країну в 1909–1911 рр. чавуну становила 1,03 руб., заліза – 1,15, сталі – 0,87,5, міді – 9,50, алюмінію – 14,45, нікелю – 34,20, олова – 24,52, свинцю – 2,24, цинку – 3,78, дроту та виробів із нього – 8,78 руб.¹³² Вартість імпортованих чавунних виробів в 1909–1911 рр. становила за 1 пуд у середньому 6,82 руб., залізних і сталевих – 7,83, жерстяних – 11,75 руб.¹³³ Певною мірою врівноважував торговельне сальдо

¹²⁹ Горно-заводское дело. – 1914. – № 5. – С. 8455.

¹³⁰ Статистические данные о внешней торговле России за 1913 год в сопоставлении с предшествующими годами – С. 22.

¹³¹ Там же. – С. 22–23.

¹³² Там же. – С. 32.

¹³³ Привоз главнейших товаров в 1902–1912 гг. // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. – Ч. I. – С. 25.

України вивіз і реалізація за її межами деякої іншої продукції. Вартість 1 пуда фаянсових і фарфорових виробів, реалізованих на світовому ринку в 1909–1911 рр., становила у середньому 11,28 руб., скляних і дзеркальних – 8,14, галантерейних – 20,41 руб., гумового взуття – 33,5, виробів із лляного і конопляного волокна – 8,97, шерстяних виробів – 31,7, бавовняних тканин – 41,6¹³⁴, невичиненої шкіри – 14,60, вичиненої – 28,83, шерсті – 8,80, сірників – 5,20 руб., соди й солі – 34 коп., цементу – 42 коп., молотих кісток – 62 коп. за пуд. Проте вартість галантерейних товарів, імпортованих в ці роки, становила у середньому 91,73 руб. за 1 пуд¹³⁵.

Негативно впливав на торговельне сальдо України ввіз бавовни, гасу, фарб та інших товарів хімічної промисловості й «мануфактури». У 1909–1911 рр. вартість 1 пуда імпортованої бавовни становила 9,60 руб.¹³⁶, гасу – 56 коп., фарб – 4,65 руб.¹³⁷, бавовняної тканини – 57,05 руб., шовкової – 400,59, шерстяної – 58,74, верхнього одягу і спідньої білизни – 113,15 руб. за 1 пуд¹³⁸.

Найбільш масштабно до зниження активного торговельного сальдо України й усїєї Російської імперії призводив імпорт машин, верстатів і різноманітних апаратів. У 1909 р. їх було ввезено на 96 938 тис. руб., 1910 р. – на 113 996, у 1911 р. – на 147 247 тис. руб., а пересічно за ці роки – на 119 393 тис. руб.¹³⁹ Це були машини для обробки волокнистих речовин, для потреб борошномельного виробництва, в'язальні та швейні, газові й

¹³⁴ Издание департамента таможенных сборов. – Петроград, 1914. – С. 9–10, 26.

¹³⁵ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. – Ч. I. – С. 7, 23, 27.

¹³⁶ Там же. – С. 36.

¹³⁷ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. – Ч. I. – С. 23, 32.

¹³⁸ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. – Ч. I. – С. 27.

¹³⁹ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. – Ч. I. – С. 33.

нафтові двигуни, парові машини, локомотиви, друкарські верстати, насоси і пожежні труби, верстати для обробки металів. Загалом таких машин і верстатів, що виготовлялися із заліза, чавуну, сталі, було ввезено в Російську імперію пересічно за ці роки на 61 112,3 тис. руб.¹⁴⁰ Окрім того, ввозилися динамо-електричні машини, електродвигуни і трансформатори, сільськогосподарські прості та складні машини, частини до них, різні фізичні прилади, залізничні вагони, сільськогосподарські знаряддя праці тощо. Щодо кожної з них ми визначили попудну вартість. Для прикладу, середня вартість 1 пуда простих сільськогосподарських машин становила в 1909–1911 рр. 5,80 руб., складних сільськогосподарських машин – 5,30, парових машин – 10,20, верстатів для обробки металів – 11,95, динамо-електричних машин – 25,23, машин для борошномельного виробництва – 7,04 руб. Отже загальний імпорт промислової продукції призводив до пасивного торговельного сальдо.

Аналіз обсягів вивезеної за межі України та ввезеної промислової й сільськогосподарської продукції й динаміки цін на вітчизняному та світовому ринках дав можливість авторам цього дослідження визначити торговельний баланс України на початку XX ст. – у 1909–1911 рр. та в 1913 р. Подаємо основні його показники в наступних таблицях.

Таблиця 4.17

Середньорічний торговельний баланс України в 1909–1911 рр.

Продукція	Весь експорт		Регіони Російської імперії		Закордонний	
	Млн руб.	%	Млн руб.	%	Млн руб.	%
1	2	3	4	5	6	7
Зерно, крупа, висівки	282,6	36,22	5,7	1,48	276,9	69,68
Борошно	70,4	9,02	59,1	15,40	11,3	2,80

¹⁴⁰ Там же.

1	2	3	4	5	6	7
Продукти олійних культур	12,4	1,59	3,9	1,02	8,5	2,10
Цукор	183,4	23,50	153,3	39,94	30,1	7,57
Фрукти, овочі, мед	6,3	0,81	2,2	0,57	4,1	1,03
Деревина (кругляк), вироби з деревини, лісові лісоматеріали (дьоготь, смола тощо)	19,7	2,52	4,1	1,07	15,6	3,93
Домашня худоба, продукція тваринництва	16,9	2,17	5,8	1,51	11,1	2,80
Птиця, курячі яйця, пир'я й пух	32,8	4,20	4,3	1,12	28,5	7,17
Мінеральне паливо, інша продукція гірництва, кокс	53,2	682	45,4	11,82	7,8	1,96
Метали й вироби з них	90,1	11,55	89,4	23,29	1,6	0,41
Вироби з фарфору, фаянсу	2,2	0,28	1,9	0,49	0,3	0,08
«Мануфактура», ткацькі вироби	5,1	0,65	4,7	1,22	0,4	0,11
Інша продукція*	5,2	0,66	4,0	1,04	1,2	0,30
Загалом	781,2	100,0	383,8	100,0	397,4	100,0
Продукція	Весь імпорт		Регіони Російської імперії		Закордонний	
	Млн руб.	%	Млн руб.	%	Млн руб.	%
Машини, верстати, металеві вироби	38,8	8,39	9,5	2,66	29,3	28,01
Кольорові метали	10,2	2,21	—	—	10,2	9,75

* Гончарні та скляні вироби, спирт, тютюн і цигарки, хміль тощо.

1	2	3	4	5	6	7
Нафта й нафтопродукти	33,5	7,25	30,7	8,58	2,8	2,67
Хімічні вироби	7,5	1,62	—	—	7,5	7,17
«Мануфактурний» товар	188,6	40,80	187,9	52,53	0,7	0,67
Галантерейні вироби	24,1	5,21	18,7	5,22	5,4	5,16
Зернові культури	0,5	0,11	—	—	0,5	0,11
Деревина й вироби з неї	19,2	4,15	19,2	5,36	—	—
Худоба, шкіра, вироби з неї, шерсть	32,8	7,09	29,4	8,22	3,4	3,25
Спиртові напої	26,0	5,62	23,1	6,45	2,9	2,74
Риба й ікра	20,4	4,41	14,8	4,13	5,6	5,35
Колоніальні товари	30,1	6,51	1,7	0,47	28,4	27,15
Інша продукція **	30,6	6,62	22,7	6,34	7,9	7,55
Загалом	462,3	100,0	357,7	100,0	104,6	100,0
Оборот (експорт + імпорт)	1243,5		741,5		502,0	
Сальдо	318,9		26,1		292,8	

Із таблиці видно, що торговельний оборот України в 1909–1911 рр. сягнув 1243,5 млн руб., у тому числі експорт становив 781,2 млн руб., а імпорт – 462,3 млн руб., що дало позитивне сальдо 318,9 млн руб. Торговельний оборот з іншими регіонами імперії – Росією, Царством Польським, Прибалтикою, Білорусією, Кавказом – становив 741,5 млн руб., а з іншими країнами – 502,0 млн руб. Проте позитивне сальдо у внутрішньо-імперському обміні складало 26,1 млн руб., а в торгівлі з іншими країнами – 292,8 млн руб. Статистичні дані, наведені в таблиці, яскраво демонструють домінування в українському експорті зернових культур – 45,24% від загального вивозу й

** Цемент, цегла, папір, картон, олія, лляне та конопляне волокно, одяг, ювелірні вироби тощо.

цукру – 23,50%. Важливу роль у забезпеченні позитивного сальдо України відігравали також метали та вироби з них – 11,55%, мінеральне паливо, кокс й інша продукція гірництва – 6,82%, товари тваринництва і птахівництва – 6,37%, вироби з деревини. Зрештою, збіжжя вивозилося переважно на зовнішні ринки, а борошно й цукор – в інші регіони імперії. Таблиця також відображає структуру українського імпорту, його складові й, відповідно, їх вплив на визначення торговельного сальдо України. Найперше – це ввіз у величезних обсягах текстильних виробів із Росії й Царства Польського – 40,80% від усього імпорту, нафти та нафтопродуктів із Північного Кавказу й Закавказзя – 7,25%, машин, верстатів, кольорових металів і хімічних виробів із країн розвинуеного капіталізму – Німеччини, США, Австрії, Великобританії, Франції та ін. – 12,22% і колоніальних товарів – 6,51%.

Висвітлення торговельного балансу України в 1909–1911 рр. доцільно завершити, на наш погляд, зіставленням статистичних даних табл. 4.17 з результатами дослідження Г.О. Кривченка, які збереглися у праці В. Кубійовича. Подаємо їх у табл. 4.18.

Таблиця 4.18

Торговельний баланс України в 1909–1911 рр.
(за проф. Г.О. Кривченком)¹⁴¹

Продукція	Експорт		Продукція	Імпорт	
	Млн руб.	%		Млн руб.	%
1	2	3	4	5	6
Продукція землеробства	398,6	50,4	Деревина й вироби з неї	12,1	2,7
У тому числі збіжжя	367,7	–	«Мануфактура»	188,6	39,4
Тваринна продукція	56,4	7,1	Нафта та нафтопродукти	35,5	7,3

¹⁴¹ Кубійович В. Географія українських і сумежних земель. – К., 2005. – С. 502.

1	2	3	4	5	6
Готові продовольчі товари	221,7	28,0	Машини, металеві вироби	34,6	7,6
Корисні копалини	12,5	1,6	Риба	29,3	6,1
Метали й вироби з них	90,1	11,4	Шкіра, шкіряні вироби	31,3	6,8
Інші промислові вироби	10,8	1,5	Спиртові напої	26,0	5,5
			Галантерейні вироби	28,1	5,9
			Хімічні вироби	7,5	1,6
			Колоніальні товари	32,7	7,3
			Інше	43,2	9,8
Разом	790	100	Разом	467,5	100,0

Зіставлення даних, наведених у таблицях 4.17 і 4.18, засвідчує певні відмінності в обсягах експортно-імпортних операцій України в 1909–1911 рр. Так, обсяги експорту зернових культур разом із борошном, за обчисленнями Г.О. Кривченка, становили 367,7 млн руб., що більше від даних табл. 4.17 на 14,7 млн руб. Причиною цієї різниці може бути те, що в табл. 4.17 не врахований вивіз малим каботажом та гужовим транспортом до суміжних з Україною губерній Царства Польського, Білорусії й Росії. Навпаки, обсяги вивозу продукції гірництва (копалин), до чого відноситься й мінеральне паливо, дуже замалі порівняно з даними табл. 4.17. Про причину цього явища вже йшлося в попередніх розділах нашого дослідження. Зіставлення різниці обсягу експорту й імпорту ряду інших важливих товарів ускладнюється тим, що деякі з них Г.О. Кривченко обчислив сумарно. Зокрема він не виокремив експорт продукції птахівництва, цукру тощо. Відсутні в нього й дані щодо імпорту кольорових металів. Попри зазначені тут відмінності, позитивне торговельне сальдо становить, за обчисленнями Г.О. Кривченка, 322,5 млн руб., що тільки на 3,6 млн руб. більше, ніж у табл. 4.17.

Через відсутність погубернських статистичних даних про обсяги експорту й імпорту в 1913 р. дослідники цієї проблеми стикаються з великими труднощами при спробах визначити

торговельний баланс України. Більш-менш успішне вирішення цього завдання передбачає використання широкого комплексу матеріалів, підготовлених для перегляду російсько-німецької торговельної угоди впродовж 1912–1914 рр., статистики перевезень вантажів залізницями й водними шляхами. Важливу роль тут відіграє також поєднання статистичних даних імперського масштабу з регіональною інформацією про обсяги вивозу та ввозу продукції промисловості й сільського господарства, та динаміку цін на них, що міститься в архівних документах, фахових періодичних виданнях, інших джерелах.

Проведений авторами цього дослідження аналіз засвідчив ускладнення для вітчизняних виробників на зовнішніх ринках після 1911 р. Якщо середньорічний експорт п'яти головних зернових культур у 1909–1911 рр. становив 710814,6 млн пудів, то в 1912 р. – тільки 438 853 тис.¹⁴² Дефіцит зернового експорту був певною мірою компенсований вивозом сировини й напівфабрикатів, зокрема виробів із льону та конопель¹⁴³. У 1913 р. експорт п'яти головних зернових культур із Російської імперії зріс до 534 956 тис. пудів¹⁴⁴, проте конкуренція на світовому хлібному ринку стала гострішою. Основна продукція вітчизняних сільських господарів – хліб – втрачала ринки Великобританії, скандинавських країн тощо. За нашими підрахунками, вартість 1 пуда пшениці, реалізованої вітчизняними виробниками на зовнішніх ринках, становила у середньому в 1913 р. – 110 коп., жита – 83, ячменю – 77, вівса – 87, висівок – 67, пшеничного борошна – 172, житнього – 104, а всіх зернових культур із борошном – 91 коп.¹⁴⁵

¹⁴² Русский мельник. – 1914. – № 2. – С. 86.

¹⁴³ Гефдинг В. Внешняя торговля России в 1901–1912 гг. // Промышленность и торговля. – 1914. – № 6. – С. 309.

¹⁴⁴ Русский мельник. – 1914. – № 2. – С. 86.

¹⁴⁵ Вывоз главнейших товаров в 1904–1915 гг. // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1915 год. – Ч. I. – Петроград, 1917. – С. 9.

У 1913 р. різко погіршилися умови щодо реалізації цукру. Виробництво останнього в Європі зростало й досягло 8 118 190 т, а в Російській імперії становило 108 571 286 пудів, або на 31 871 286 пудів більше, ніж у сезоні цукроваріння 1912–1913 рр.¹⁴⁶ Ринки Європи було перенасичено солодким продуктом. Обсяги його експорту з Російської імперії різко зменшилися. З 1 вересня 1912 по 1 вересня 1913 рр. було вивезено 10 278 296 пудів, у тому числі піску – 5 068 705 пудів, рафінаду – 5 209 591 пуд¹⁴⁷. Дещо іншою стала географія реалізації цукру. У країни Західної Європи, не рахуючи Фінляндію, було експортовано лише 697 034 пуди. Головними споживачами цукру, вивезеного з України та інших регіонів Російської імперії, були Фінляндія – 3 119 323 пуди, Туреччина – 772 727 та Іран – 5 329 672, у тому числі 4 670 790 пудів рафінаду. Решту було вивезено в Китай, Афганістан, Монголію тощо¹⁴⁸. Це засвідчує, що «віддушина» для реалізації цукру на світовому ринку різко звузилася. Але це ще було не все.

Виробництво цукру в 1913 р. було солідним, але ціни на внутрішньому ринку для його збуту стояли значно нижче, ніж у 1909–1911 рр. (див. табл. 4.14). Ціна 1 пуда на станціях Південно-Західної залізниці за перші сім місяців 1913 р. коливалася від 3,96 до 4,00 руб. У Петербурзі цукровий пісок збувався за ціною 4,62 руб., у Москві – 4,47, в Одесі – 4,15–4,20, у Варшаві – по 4,15 – 4,32 руб. На ринках країн Західної Європи вітчизняні виробники збували цукор за ціною 1,61–1,63 руб. за пуд, тобто нижче собівартості його виробництва. Ціна рафінаду 1-го сорту за 1 пуд у Києві становила 4,60–4,75 руб., у Москві – 4,90, у Варшаві – 4,00–4,08 руб.¹⁴⁹ Проте А. Копорський, не володіючи

¹⁴⁶ Промышленность и торговля. – 1914. – № 4. – С. 200; Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. – Вып. 1. – С. 15.

¹⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 523. – Арк. 6.

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ *Цехановский М.Ю.* Сахарный рынок // Промышленность и торговля. – 1914. – № 4. – С. 202.

цими фактами, визначив вивіз цукру з України у сумі 274,4 млн руб., що негативно вплинуло на підсумки торгівельного балансу в 1913 р.¹⁵⁰

Загалом обсяги експорту промислової й сільськогосподарської продукції в 1913 р. порівняно з 1912 р. були дещо суперечливими. Вивіз життєвих припасів із Російської імперії порівняно з середньорічним за 1908–1912 рр. зменшився на 1,9%, або на 15,4 млн руб., а сировини й напівфабрикатів, навпаки, збільшився на 21,2%, або на 96,1 млн руб.¹⁵¹ Вивіз зернових культур і борошна в 1913 р. порівняно з 1912 р. збільшився на 99 210 тис. пудів, або на 42 629 тис. руб., проте вівса, кукурудзи, висівки і картоплі було відправлено на зовнішні ринки менше на 40 119 тис. руб. Серед інших життєвих припасів на 9161 тис. руб. збільшився вивіз свинини, курячих яєць і тютюну, а забитої домашньої птиці і спиртових напоїв зменшився на 5487 руб.¹⁵² Навпаки, вивіз живих свиней, домашньої птиці й коней збільшився 2260 тис. руб. Аналогічні коливання відбувалися в експортно-імпортній торгівлі сировиною та напівфабрикатами. Вивіз на зовнішні ринки марганцевої руди в 1913 р. порівняно з 1912 р. зріс на 2567 тис. руб., а залізної руди – зменшився на 1060 тис. руб. Відповідно дошок, прядива й макухи – збільшився на 6303 тис. руб., а льону, лляного волокна, невичинених шкур – зменшився на 40 133 тис. руб.¹⁵³ Великої та малої худоби було ввезено більше порівняно з попереднім роком на 5370 тис. руб.¹⁵⁴

Проте суттєвіше впливав на торговельне сальдо Російської імперії імпорт машин, верстатів, різноманітного обладнання,

¹⁵⁰ *Конорский А.А.* Торговый баланс Украины в 1913 г. – Х., 1923. – С. 9.

¹⁵¹ *Промышленность и торговля.* – 1914. – № 5. – С. 252.

¹⁵² *Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 г.* – Ч. II: Издание департамента таможенных сборов. Введение. – С. V, VI.

¹⁵³ Там же.

¹⁵⁴ Там же. – С. VIII.

кольорових металів та інших промислових і сировинних товарів. Імпорт цієї продукції щорічно зростав. Машин, верстатів та апаратів у 1912 р. було ввезено на 150 454 тис. руб., а в 1913 р. – на 169 291 тис. руб. Міді в 1913 р. ввезено на 4888 тис. руб., алюмінію – на 1492, нікелю – на 5518, олова – на 12 145, свинцю – на 12 644, цинку – на 6310, а разом – на 36 617 тис. руб. Кам'яного вугілля з Великобританії та Німеччини ввезено на 76 138 тис. руб., каучуку – на 40 156 тис. руб.¹⁵⁵ Зростання імпорту цієї та іншої продукції було викликане економічним піднесенням 1910–1914 рр. Це, безперечно впливало на торговельний баланс Російської імперії, про що свідчать статистичні дані, наведені в табл. 4.19.

Таблиця 4.19

Торговельний баланс Російської імперії на початку XX ст.¹⁵⁶

Роки	Експорт	Імпорт	Оборот	Баланс
	млн руб.			
1898–1902	739,6	617,4	1357,0	+ 122
1903–1907	1046,6	723,3	1769,9	+323,3
1908–1912	1397,1	1047,4	2444,5	+349,7
1911	1591,4	1161,7	2753,1	+429,7
1912	1518,8	1171,8	2690,6	+347,0
1913	1520,1	1374,0	2894,1	+146,1

Експорт із Російської імперії промислової й сільськогосподарської продукції з початку століття до 1914 р. збільшився з 739,6 млн руб. до 1520,1 млн руб. (105,53%), а імпорт – із 617,4 до 1374 млн руб. (122,54%). Торговельний оборот становив у

¹⁵⁵ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 г. – Ч. I: Издание департамента таможенных сборов. – С. 1–2. Там же. – Спб., 1913. – С. 1.

¹⁵⁶ Там же.

1913 р. 2894,1 млн руб. Торговельний баланс імперії коливався, зрештою в 1913 р. зазнав найбільшого падіння – 146,1 млн руб.

Хитка кон'юнктура світового ринку через загострення конкуренції та переважаючий вплив імпорту визначили й показники торговельного балансу України, що видно з даних, наведених у таблицях 4.20, 4.21.

Таблиця 4.20

Торговельний баланс України в 1913 р. (за Копорським)¹⁵⁷

Продукція	Експорт		Імпорт		Різниця
	Млн руб.	%	Млн руб.	%	
Зернові культури й борошно	268,6	26,7	33,3	5,6	235,3
Насіння	8,8	0,8	2,3	0,4	6,5
Висівки й макуха	12,4	1,2	0,6	0,1	11,7
Товари з деревини	12,9	1,3	48,8	8,3	-35,9
Продукція лісового господарства	0,3	0,03	1,4	0,2	-1,1
Тварини	35,8	3,5	7,8	1,3	27,9
Продукція тваринництва	42,7	4,3	17,7	3,0	25,0
Овочі	4,5	0,4	1,4	0,2	3,0
Льон, коноплі, волокно	1,4	0,1	6,9	1,2	-5,5
«Мануфактура»	16,9	1,8	214,3	36,3	197,4
Хімічні товари	5,4	0,5	0,3	0,0	4,7
Мінеральне паливо й кокс	54,2	5,4	4,4	0,8	49,8
Нафта й продукти її переробки	1,0	0,1	14,3	2,4	-13,2
Цукор	274,4	27,3	9,4	1,6	254,9
Мінерали «не в ділі» й виробих	9,9	0,9	11,5	1,9	-1,6
Руди та метали «не в ділі»	135,9	13,6	20,0	3,3	115,9
Метали у виробих	116,3	11,6	126,5	21,3	-10,1
Інше	4,6	0,4	71,1	12,0	-66,5
Загалом	1006,6	100,0	593,0	100,0	413,5

¹⁵⁷ Копорский А.А. Торговый баланс Украины в 1913 г. – Х., 1923. – С. 9.

Отже експорт промислової й сільськогосподарської продукції з України в 1913 р. перевищив 1 млрд руб., імпорт становив 593 млн руб., а загальний оборот досяг величезної грошової суми – 1599,6 млн руб., що від усього обороту Російської імперії становило 55,27%. Активне торговельне сальдо складало 413,5 млн руб. Ці та ряд інших обчислень, що містяться в таблиці, викликають великі сумніви через надмірне перебільшення обсягів експорту й імпорту. Вивіз зернових культур і продуктів їх переробки становить, наприклад, 268,6 млн руб., або 26,7% від усього експорту. Широкий аналіз цього аспекту проблеми засвідчує інше. Частка вивозу цієї продукції з Російської імперії впродовж 1901–1913 рр. коливалася від 36,3% в 1912 р. до 49,5% в 1901–1905 рр., а в 1913 р. становила 41,5% від усього експорту¹⁵⁸. Частка вивозу зернових культур і борошна з України в 1909–1911 рр. складала 45,24% (табл. 4.17). Надмірно перебільшено обсяги вивозу з України цукру в 1913 р. – 274,4 млн руб. Парадоксально, що вони перевищували на 5,8 млн руб. вивіз усіх зернових і продуктів їх переробки. Про причини цього явища вже йшлося вище. Те саме стосується експорту й імпорту металів та виробів із них і почасти продукції тваринництва. Зокрема обсяг металів у виробі, тобто машин, верстатів і різноманітних апаратів, увезених в Україну з розвинутих країн, сягає, за таблицею, 126,5 млн руб., що близько $\frac{3}{4}$ імперського імпорту. Очевидно, А. Копорський усвідомлював певною мірою диспропорцію між обсягом вивозу і ввозу окремих товарів та сумарними показниками, але пояснював це відсутністю в таблиці такої продукції, як галантерейні й колоніальні товари, спирт, тютюн тощо. З їх урахуванням, активне торговельне сальдо України, на його думку, могло становити приблизно 270 млн руб.¹⁵⁹ Проте загальні підсумки експорту й імпорту, як свідчать статистичні дані таблиці, визначалися переважно надмірним перебільшенням обсягів вивозу або ввозу

¹⁵⁸ Гефдинг В. Указ. соч. – С. 309.

¹⁵⁹ Копорский А.А. Указ. соч. – С. 11.

металів, цукру, почасти домашньої худоби і продукції тваринництва тощо.

Таблиця 4.21

Торговельний баланс України в 1913 р.
(за підрахунками авторів цього дослідження)

Продукція	Експорт		Імпорт	
	млн. руб.	%	млн. руб.	%
Зерно, крупа, висівки, борошно	312,5	40,02	12,1	2,20
Цукор	175,6	22,48	—	—
Метали й вироби з них	118,5	15,17	80,8	14,73
Мінеральне паливо, інша продукція гірництва, кокс	66,2	8,47	4,5	0,82
Овочі, фрукти, горіхи	4,1	0,52	5,3	0,97
Деревина (кругляк), вироби з деревини, лісоматеріали	17,5	2,24	24,1	4,39
Продукція олійних культур	10,8	1,38	21,9	3,99
Домашня худоба, продукція тваринництва	17,1	2,19	40,5	7,38
Птиця, курячі яйця, пір'я, пух	32,5	4,16	—	—
«Мануфактурні» вироби	7,4	0,94	214,3	39,07
Хімічні та фармацевтичні товари	2,1	0,26	12,4	2,26
Спиртові й тютюнові вироби	2,9	0,37	21,7	3,96
Фарфорово-фаянсові, гончарні вироби, скло, дзеркала, тощо	5,8	0,74	11,5	2,10
Нафта та нафтопродукти	—	—	12,1	2,20
Риба й ікра	1,2	0,15	21,6	3,94
Колоніальні товари	—	—	32,4	5,91
Галантерейні товари	2,4	0,30	27,4	4,99
Інше	4,2	0,54	5,9	1,07
Загалом	780,8	100,0	548,5	100,0
Сальдо: 780,8 – 548,5 = 232,3				

Із наведених у таблиці даних видно, що обсяги експорту з України становили в 1913 р. у грошовому вимірі 780,8 млн руб., імпорту – 548,5, а загального обороту – 1329,3 млн руб. Україна мала позитивне сальдо торговельного балансу – 232,3 млн руб. Основними експортними товарами була продукція сільського господарства, метали й мінеральне паливо. В імпорті домінували «мануфактурні» та галантерейні вироби, промислові товари, виготовлені з чорних металів.

Отже, підрахунки торговельного балансу України в обчисленнях різних дослідників відрізняються. Проте спільним для них є позитивне сальдо. Воно засвідчує, що без України Російська імперія на початку XX ст. мала б, за винятком декількох років, пасивний торгівельний баланс.

ВИСНОВКИ

Зовнішня торгівля значною мірою відображає рівень, ефективність та особливості економічного розвитку кожної країни, її промислового й сільськогосподарського секторів. Це знаходить відображення в економічних і торговельних зв'язках Наддніпрянської України, яка була частиною Російської імперії, з іншими регіонами останньої та зарубіжними країнами.

Після скасування кріпосного права в 1861 р. в Україні продовжувало домінувати сільське господарство, але поступово, особливо з кінця XIX ст., її економіка втягувала в початкову стадію індустріалізації, ставала частиною світового господарства. На початку XX ст. незаперечним фактом був і початок модернізації сільського господарства.

Завдяки цьому зростали обороти зовнішньої торгівлі. Окрім абсолютного росту вивозу спостерігалось прискорене збільшення експорту сировини. На зростання цінності українського вивозу впливав підйом цін на продукцію землеробства і тваринництва. Своєю чергою, рух імпорту відображав становище промислової кон'юнктури на імперському ринку. Упродовж 1894–1913 рр. увезення готових виробів випереджало надходження сировинної продукції. Промислове піднесення 1910–1914 рр. ще більше сприяло зростанню попиту на засоби виробництва – машини, верстати, паливо, стратегічну сировину.

Проте навіть за 1910–1914 рр. в економічному розвитку України, як і всієї Російської імперії, спостерігалися серйозні відмінності. Економічна криза 1900–1903 рр. змінилася затяжною депресією, що тривала до 1910 р. У 1910–1914 рр. імпорт промислових виробів прискорився, що було викликано потребами економічного зростання та переозброєння армії і флоту.

П'ятиліттю 1909–1913 рр. також притаманні суттєві відмінності в економічному розвитку Російської імперії, що, відпо-

відно, впливало на торговельний баланс. Два роки поспіль надзвичайно щедрих урожаїв і збору зернових культур (1909–1910 рр.) дали поштовх економічному піднесенню. За оцінками тогочасної преси, представників влади, підприємницьких кіл, це були роки «пан-урожаю», котрий позитивно вплинув на «пан-капітал» і розвиток усієї економіки. Це стимулювало й розширення зовнішньої та внутрішньої торгівлі, сприяло надходженню в більших обсягах іноземної валюти, зміцненню рубля на світовому ринку.

Проте в наступні роки проявилася тенденція до поступового погіршення економічного становища. Країна за інерцією все ще перебувала у фазі економічного піднесення, але вже проявлялися явища негативного характеру. Це яскраво засвідчили дебати щодо бюджету, які почалися 10 травня 1913 р. в Державній думі. Доповідь голови бюджетної комісії М.М. Алексеєнка «була проникнута песимізмом через несприятливі умови для економічного розвитку». Доповідач звернув увагу зібрання на зростання витрат «через величезні вимоги військового й морського відомств», відзначив «несприятливе становище хлібного збуту на зовнішніх ринках», звернув увагу на «надзвичайне подорожчання палива та високу вартість сирих і напівоброблених матеріалів для промисловості, що призвело до підняття цін на предмети масового попиту»¹. У переліку надто вартісного імпорту М.М. Алексеєнко назвав машини, різні знаряддя праці, фарби та іншу продукцію².

У роки економічного зростання, що передували Першій світовій війні, в Україні прискорено розвивався видобуток мінерального палива й виробництво чорних металів, а відповідно – експорт цієї продукції, що позитивно впливало на торговельний баланс. Проте розвиток тваринництва зупинився через українське уповільнений перехід до стійлової відгодівлі худоби та й то переважно в губерніях Правобережної України. Відбувався занепад екстенсивного тваринництва, особливо вівчарства, уна-

¹ Горно-заводское дело. – 1913. – № 19. – С. 7256.

² Там же. – С. 7256–7257.

слідок розорювання південного степового краю та інших природних пасовищ. Усе це призвело до зростання ввозу великої рогатої худоби й такої продукції тваринництва, як шерсть, овеча вовна, вичинена та невичинена шкіра, тваринні жири, що негативно впливало на торговельний баланс. Узагалі «мануфактурне» виробництво не мало сприятливих умов для свого розвитку, у результаті чого Україна стала ринком збуту для російської й частки польської текстильної промисловості. У цьому був зацікавлений російський уряд, який проводив відповідну економічну політику. З іншого боку, імперський ринок поглинав переважну частину виробленого на українських підприємствах цукру.

Надзвичайно вразливою ланкою імперської економіки, у тому числі й України, було машинобудування. Країна змушена була імпортувати у великих обсягах різноманітні машини, верстати, обладнання, продукцію електротехнічної та хімічної промисловості, що негативно впливало на торговельний баланс.

Торгівля з країнами Західної Європи давала Україні в 1909–1911 рр. позитивне торговельне сальдо в розмірі 292,8 млн руб., проте цей результат було досягнуто переважно за рахунок вивозу у величезних обсягах збіжжя й частки цукру, деревини, продукції птахівництва та інших товарів.

Товарообмін з іншими регіонами Російської імперії давав позитивне сальдо в розмірі лише 26,1 млн руб. за рахунок, найперше, вивозу цукру, борошна, мінерального палива, й металів та виробів із них, що були переважно напівфабрикатами. Аналогічний торговельний обмін був характерним і для 1913 р.

Загалом продукція сільського господарства вивозилася в основному на зовнішні ринки, а промислові вироби (цукор, метали, мінеральне паливо) – до Росії та інших регіонів імперії. «Супроти Московщини, – відзначав дослідник цієї проблеми В. Кубійович, – Україна виступала як країна промислова, супроти інших країн – як постачальник сільськогосподарських продуктів»³.

³ Кубійович В. Назв. праця. – С. 505.

Наукове видання

Реєнт О.П., Сердюк О.В.

**ТОРГОВЕЛЬНИЙ БАЛАНС УКРАЇНИ
НА ПОЧАТКУ XX ст.**

Редактор: Григор'єв В.В.
Комп'ютерна верстка: Зубець Л.А.

Підписано до друку 20.09.2018 р. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 13,78. Обл. вид. арк. 12,96.
Тираж 150 прим. Зам. 19. 2018.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.